Editörden

Merhaba...

Sizleri Üsküdar'ın on beşinci sayısında buluşmanın memnuniyet ve heyecanı içerisinde selamlıyoruz.

Üsküdar Dergisi on beşinci sayısında da ilk sayısında olduğu gibi hem Üsküdar'ın, hem de İstanbul başta olmak üzere tüm cihanın kadim tarihini ve kültürel birikimini anlamayı, anlamlandırmayı, günümüze taşıyıp geleceğe aktarmayı ve bunu yaparken sizleri şahit tutmayı görev edinmiştir.

Son birkaç yılımız fikir ve sanat dünyamız için adeta hazan mevsimi oldu. Sezai Karakoç, Mustafa Yazgan, Alaeddin Yavaşça, Teoman Duralı, Mevlana İdris, Rasim Özdenören gibi sanat ve fikir dünyamızın önde gelen simaları aramızdan bir bir ayrıldı. Bu sayıda ise hem Üsküdar'a, hem de Türk toplumuna hizmet etmiş olan Raşid Küçük hocamızı kaybetmenin hüznü içerisindeyiz. Dergimizin bu sayısında vefâyât bölümünde hocamızla ilgili hatıra yazılarını dikkatinize sunuyoruz.

15. sayımızın ana dosya konusu 2023 yılının başında olmamız hasebiyle 100. Yıl yazılarımız oluşturmaktadır. Bu manada edebiyat, tarih, sanat, sinema, medya, mimari ve dış politika gibi pek çok konuda son yüzyılı konu alan yazılar dergimizde yer almaktadır. Yine bir yıl dönümü misali teşkil eden İstanbul'un fethinin 500. yılı münasebetiyle 1953 yılında yapılmak istenen kutlamaların serencamını Beşir Ayvazoğlu'nun kaleminden öğreniyoruz.

Önceki sayılarımızda olduğu gibi hem Üsküdar'ın hem Türkiye'nin manevi dünyasına, tarihine ve kültürüne dair yazılarımız derginin diğer bir ağırlık noktasını oluşturuyor. Bu sayımızdaki edebiyat yazımızda çocuk edebiyatı hakkında olup başka bir yazıda Cumhuriyet'i romanlardan takip ediyoruz. Bunun yanında fikir, sanat ve tarih konulu diğer yazılarımız da bu sayıyı zenginleştiren ve değerini arttıran çalışmalar olarak dergimizde yer almaktadır.

Bizi sizlerle buluşturmak için, samimiyet ve sabırla gayret eden Üsküdar Belediye Başkanımıza ve mesai arkadaşlarına teşekkür ediyor, yeni sayımızda buluşmak niyazıyla hepinizi kemali hürmet ve muhabbetle selamlıyoruz.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

ADINA SAHİBİ
Hilmi Türkmen

YAYIN KURULU
Ahmet Emre Bilgili
Beşir Ayvazoğlu
Coşkun Yılmaz
Erhan Afyoncu
Hayati Develi
İskender Pala
M. Fatih Andı
Mustafa S. Küçükaşcı
Yunus Uğur

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
M. Fatih Andı • Coşkun Yılmaz

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Mesut Meyveci
Hüseyin Hilmi Erdem

EDİTÖR
Serkan Osmanlıoğlu

DOSYA EDİTÖRÜ
İsmail Yaylacı

FOTOĞRAF
Coşkun Yılmaz
Üsküdar Belediyesi Arşivi
SMEY Arşivi

GRAFİK UYGULAMA
SMEY
Bülent Avnamak

2023

BASKI
Hat Baskı Sanatları
Litros Yolu 2 Matbaacılar Sitesi A Blok No: ZA 5
Topkapı-İSTANBUL
Tel: 0212 567 77 66 - 674 58 56 • Faks: 0212 613 75 96
www.hatbaski.com

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

İLETİŞİM
Üsküdar Belediyesi
Kültür İşleri Müdürlüğü
Mimar Sinan Mah.
Çavuşdere Cad. No: 35
Tel: +90 216 531 30 00
Web: www.uskudar.bel.tr
e-mail: uskudardergisi@uskudar.bel.tr

"Dergide yayınlanan yazılara şu linkten ulaşabilirsiniz:
https://independent.academia.edu/UskudarDergisi"

İçindekiler

10
M. Uğur Derman
Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

34
Hilmi Türkmen
Üsküdarî Bir Alim: Raşit Küçük Hocamızın Ardından

52
Erhan Afyoncu
Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

04 **Bir Resim Üç Yorum**
Hilmi Türkmen - M. Fatih Andı - Coşkun Yılmaz

24 **Beş Yüzüncü Yıl Masalı**
Beşir Ayvazoğlu

38 **Raşit Küçük'le Zevk-i Tahattur**
Coşkun Yılmaz

62 **Cumhuriyet'in 100. Yıldönümü Kutlamaları**
Mehmet Samsakçı

66 **Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)**
Zekeriya Kurşun

76 **Türk Dış Politikası: 1923-1991**
Hasan Kösebalaban

92 **Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası**
Mesut Özcan

110 **Türkiye'de Tarihi ve Güncel Bir Mesele olarak Medya**
Hediyetullah Aydeniz

102 İhsan Kabil
Dünden Bugüne Türk Sinemasına Dair

234 Ahmet Emre Bilgili
Üsküdar'da Gülfem Hatun'a Komşu Olmak

118 **Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine**
Yusuf Civelek

132 **Muhafazakâr ve/ama Modern Bir İnşa: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Aile**
Zeynep Kevser Şerefoğlu Danış

142 **"Söz"Kimin? Cumhuriyetin Askeri Vesayet Rejiminin Demokratikleşme Sürecine Kısa Bir Bakış**
Ahmet Yıldız

154 **Üç Romanla Cumhuriyet Tarihi: Ankara, Sinekli Bakkal, Sahnenin Dışındakiler**
Mustafa Özel

163 **Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları**
M. Fatih Andı

171 **İhsan Fazlıoğlu ile Türk Düşünce ve Bilim Tarihi**
Coşkun Yılmaz

192 **Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?**
İsmail Kara

206 **Çocuk Edebiyatı Sorunları Çözer mi?**
Betül Çağlar

210 **Yüzyılın Üç Zamanı**
Mustafa Göleç

216 **Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı**
Mesut Meyveci

226 **Vefatının 41. Yılında Hattat Hâmid Aytaç ve Hat Sanatı**
Fatih Özkafa

240 **Kalemden Fırçaya: Kelimeler ve Renkler**
Mesut Meyveci

244 **Bir Hobbit Seyahatnâmesi: "Oradaydık ve Şimdi Buradayız"**
Ömer Fatih Andı

Bir Resim Üç Yorum

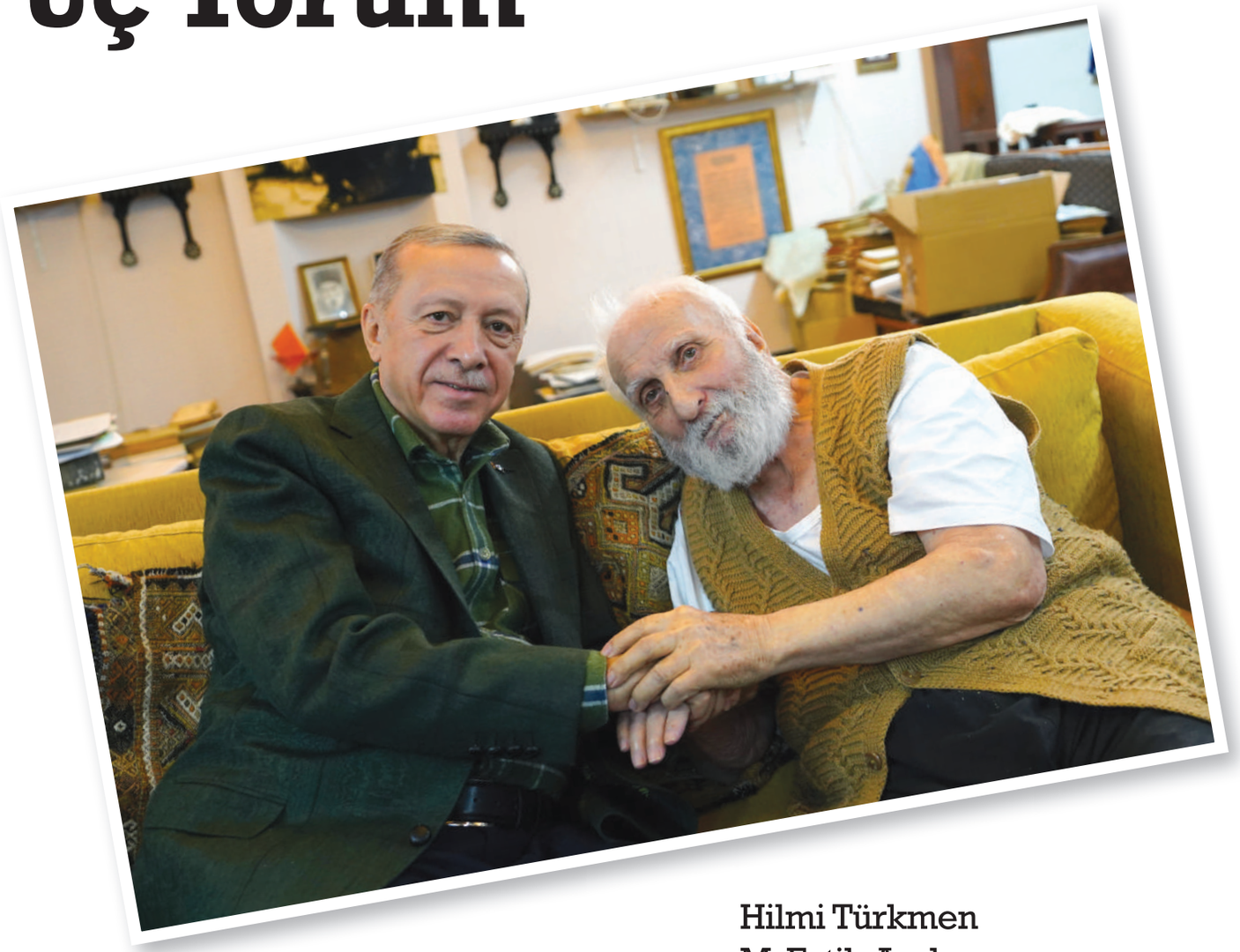

Hilmi Türkmen
M. Fatih Andı
Coşkun Yılmaz

Hilmi Türkmen

Bir Cumhurbaşkanı ve Bir Sanatkâr: Üsküdar'ın Baht Açıklığı

Üsküdar'ın anlamına dâhil olan kimi isimler vardır. Ney başta olmak üzere Klasik Türk Mûsikîsinin ve Geleneksel Sanatların hemen her alanında eşsiz bir yeteneğe sahip olan ve eskilerin deyimiyle "yed-i tûlâ sahibi" yani bir veya birkaç işi en iyi ustalıkla yapan son kişilerden olan Niyazi Sayın da bu isimlerden birisidir.

Bu fotoğraflar, yalnızca bir Cumhurbaşkanının bir sanatçı ile buluşması değil, iki Üsküdarlının kültür, sanat ve medeniyet ekseninde gerçekleştirdiği eşsiz sohbetin çehrelere yansıyan derin mutluluğu, "Türkiye Yüzyılı"nın yürüyeceği istikametin, geleceğin inşasında kadim kültüre duyulan vefa olacağının net bir göstergesidir.

Üsküdar'ın anlamına dâhil olan kimi isimler vardır. Ney başta olmak üzere Klasik Türk Mûsikîsinin ve Geleneksel Sanatların hemen her alanında eşsiz bir yeteneğe sahip olan ve eskilerin deyimiyle "yed-i tûlâ sahibi" yani bir veya birkaç işi en iyi ustalıkla yapan son kişilerden olan Niyazi Sayın da bu isimlerden birisidir.

Üstad Neyzen Niyazi Sayın'ın mukim olduğu Sandıkçılar Dergâhı, yeni yılın ilk gününde "Türkiye Yüzyılı"nın istikametini işaret eden oldukça önemli ve anlamlı bir buluşmaya ev sahipliği yaptı. Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan ve mahdumları İlim Yayma Vakfı Başkanı N. Bilal Erdoğan'ın Niyazi Sayın üstadı ziyaretleri ile sanat, spor ve kültür dolu unutulmaz bir sohbet yaşandı.

2014 yılında Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülünü Üstad Niyazi Sayın'a takdim eden Sayın Cumhurbaşkanımızın "Niyazi Sayın neyzenlerin kutbudur. Niyazi Sayın nefesinden bir medeniyet çıkan, nefesinden aşkın ve sevginin medeniyeti inşa olunan bir büyük ahlak, bir büyük erdem abidesi. Bütün bir ömrünü sabır ve sebatla başta ney olmak üzere, ebru gibi, tezhip gibi klasik sanatlarımıza vakfetmiş üstadımıza bir kez de bugün milletçe şükranlarımızı ifade etmek istiyorum.

Bir Resim, Üç Yorum

Rabbimden kendisine uzun ve sıhhatli bir ömür niyaz ediyorum. İcra ettiği ve yaşattığı sanatından ziyade bize bizi anlattığı için özellikle de bize anlatmaya devam edecek sanatçılar yetiştirdiği için Rabbim ondan razı olsun diyorum." ifadeleri ışığında yeni yılın ilk gününde gerçekleşen bu sürpriz ziyaret, Cumhurbaşkanımızın vefa duygusunun en güçlü örneklerinden birini bir kez daha ortaya koymuş oldu.

Niyazi Sayın Hocamızın mukim olduğu Sandıkçılar Dergâhı adeta tasavvuf ve sanat müzesi görünümünde. Başta Sayın Cumhurbaşkanımız olmak üzere tüm ziyaretçilerin bakışları duvarlarda asılı bulunan eşsiz sanat eserleri, müzik aletleri ve masaların üzerinde bulunan birbirinden özel tarihî belge vasfına sahip eserlerde idi. Yalnızca bu eserler ile özel bir müze teşkil edebilmek mümkün.

Tarihe geçecek bu buluşmaya şahitlik etme bahtiyarlığına eren ender kişilerden biri olarak, sohbetin lezzetini ifade edebilmek benim için pek zor olacaktır. Ziyaretin ve sohbetin odak noktası Niyazi Sayın Hocamızın sağlık durumu oldu. Kültür dünyamızın bu eşsiz sanatkârının her türlü ihtiyaç ve talebinin devletimizin bir vazifesi olduğunun altını çizen Sayın Cumhurbaşkanımız, hocamız ile bir doktor olmanın ötesinde adeta evlâdı gibi her an ilgilenen Doktor Serhat Onur'dan üstadın sağlık durumuna dair detaylı bilgiler edinerek devletimizin tüm kurumları ile kendisinin emrinde olduğunu bir kez daha belirttiler.

Hem Cumhurbaşkanımız hem de Niyazi Sayın Hocamız birer Fenerbahçe sevdalısı olunca sohbetin önemli bir bölümü de pek tabii bir şekilde Fenerbahçe oluyor. Bir zamanlar Fenerbahçe forması da giyen Niyazi Sayın Hocanın hatıraları, spor tarihimizin yanı sıra bir devrin spor hayatının kültür ve sanat camiasından tasavvuf kültürümüze varıncaya kadar geniş bir sahada, hayatın her alanında aktif oluşunun kıymetli bilgilerini barındırıyor. Cumhurbaşkanımızın spora olan ilgisi herkesçe malum, ancak Niyazi Sayın Hocanın anlattıklarına yaptıkları eşsiz katkılar, spor yaşantısından verdiği örnekler bu ilginin geniş bir kültür dünyasının yansıması olduğunu gözler önüne serdi.

Sayın Cumhurbaşkanımız, Niyazi Sayın Hocamıza dair her konuya özel bir ilgi gösteriyor. Devletimizin kültür alanında hayata geçirdiği ihya ve inşa edici faaliyetlerin temelinde yer alan yaklaşımına şahitlik ettiğimiz bu özel buluşmada, kendilerinin bizlere tevdi ettiği Niyazi Sayın Hocamız ile özel olarak her daim ilgilenme vazifesi, kültür dünyamıza hizmet için bir şeref nişanesi olmanın yanı sıra, bizlere hocamız ile daha yakinen görüşebilme imkânı sağlaması açısından da eşsiz bir mutluluk oldu.

M. Fatih Andı

Hiç Şiir Okur Musunuz?

Üstelik bu "Şiir Okuyan Adam" lise yıllarından itibaren bunu hep yapmıştı, duygularını, heyecanını, hatta düşüncesini şiirin güzellik evreni içinden dillendiregelmişti. Şiir, edebiyat, bütünüyle sanat, onun şahsında nefes almak gibi tabiî bir tezahür halini almıştı kamuoyu nezdinde. Çünkü kitlelerin karşısına şiirle çıkmıştı hep.

Yıllar evveldi. HBB diye bir televizyon kanalı vardı. Kanaldaki bir haber-programa zamanın önde gelen siyasetçilerinden ve devlet adamlarından birisi konuk olmuştu. Uzun bir sohbetin sonunda sunucu son bir soru sormuştu: "Efendim, hiç şiir okur musunuz?" Duyduğumda beni ürperten bir cevap geldi: "Hayır. Galiba en son üniversite yıllarımda okurdum. Devlet ve siyaset işleri o kadar vaktimi alıyor ki…"

Ürpermiştim. Korkmuştum. Devlet işlerinin bir insanı şiirden, sanattan, sanatın çoğalttığı güzellik evreninden bu kadar kopardığından falan değil, çünkü buna çok da kail değildim, şiirle, sanatla, güzelliğin çağladığı bir âlemle bu kadar irtibatını koparmış bir insanın toplumu yıllardır yönetmesinden ürpermiştim. Nitekim âkıbet ortadaydı.

Sonra şöyle bir düşünmüştüm, tek miydi bu zât? Değil.

Bir Bülent Ecevit vardı, gençliğinde bir ara şiirle şöyle bir uğraşmış olan. Mavi gömlek, yoldaş kasketi o günlerin romantizminden kalmaydı âhir hayatında. Sonra?

Sonrası, ta ki bir şiir okuduğu için hapse atılan bir ismin gelişine kadar…

Üstelik bu "Şiir Okuyan Adam" lise yıllarından itibaren bunu hep yapmıştı, duygularını, heyecanını, hatta düşüncesini şiirin güzellik evreni içinden dillendiregelmişti. Şiir, edebiyat, bütünüyle sanat, onun şahsında nefes almak gibi tabiî bir tezahür halini almıştı kamuoyu nezdinde. Çünkü kitlelerin karşısına şiirle çıkmıştı hep. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri'nin istikrarlı yürüyüşü, Necip Fazıl Ödülleri'nin sahiplenilmesi ve gördüğü rağbet aslında bu hassasiyet ve hazıroluşun bir yansıması idi. Devletin en tepesinden sanat ve sanatçıya yöneltilen saygı ve ilginin yansıması…

Bu fotoğraf da… Üstelik bunun artısı da var. Şefkat ve samimiyet gibi…

Coşkun Yılmaz

Bugün Tarihtir, Tarih Bugündür

Bu fotoğraf karesi, geleneksel sanatların bir çok alanında eser veren ve eskilerin ifadesiyle günümüzün "hezarfen"i Niyazi Sayın'ı, Cumhurbaşkanımızın/ devletin en yüksek makam sahibinin evindeki ziyaretin hatırasıdır...

...Ve bu fotoğraf "Türkiye Yüzyılı"nın ilk gününde Türkiye'ye, dünyaya ve tarihe Üsküdar'dan hediye edildi.

Bu fotoğraf bugüne değil de geçmişe, tarihte yaşamış, iz bırakmış bir devlet adamına ait olsaydı ne hissederdik? Neler yazardık, nasıl tasvir ederdik? Aslında cevabı yok değil. Tarihin sayfalarında gezinirken karşımıza çıkan sahneler arasında devlet adamları ile kültür ve sanat insanlarının ilişkilerine ışık tutan anlatımların, belgelerin, minyatürlerin, gravürlerin, rengi solmuş fotoğrafların ayrı bir yeri yok mu? Var. Hem de çok. Çünkü pek çok devlet adamını mevkidaşlarından ayıran bir vasıftır bu ilişki. Fatih'in sanatkârlarla, âlimlerle ilişkisi olmasaydı nasıl bir portre çıkardı ortaya?

İnanıyorum ki, bu fotoğraf 300-500 yıl öncesine ait olsaydı belki de romanlara, şiirlere, hikâyelere, filmlere konu olurdu. 300-500 sene sonra da bu fotoğraf, üzerinde konuşulan bir belge olacak muhtemelen. Ve yazılacak. Mesele biraz da geçmiş zamandakine bakış ile gelecek zamanda oluşacak bakış açısından niye bugün bigâne kaldığımızla ilgili. Tarihi olanı geleceğe bırakmadan vaktinde kayda geçirmek de önemli değil mi? Belki de, geleceğe emanet ederken ânın kıymetinin takdir hükmünü doğru vermek.

Bu fotoğraf karesi, geleneksel sanatların bir çok alanında eser veren ve eskilerin ifadesiyle günümüzün "hezarfen"i Niyazi Sayın'ı, Cumhurbaşkanımızın/devletin en yüksek makam sahibinin evindeki ziyaretin hatırasıdır. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü'nü vererek 2014'de takdir hükmünü ve vefasını gösterdiği musiki tarihimizin büyük sanatkarına ve onun şahsında sanatımıza ilgideki sürekliliğin ifadesidir. Tarihi bir bakışla, zamanımızdan istikbalin sayfalarına aksedecek tarihî bir vesikadır. Duyguların samimi ve sade şekli ile aksettiği bu kare bir zihin dünyasının insana, sanata, sanatkara bakışının resmidir. Bu yansımanın merkezinde bir geçmiş bir de gelecek tasavvuru var.

...Ve bu fotoğraf "Türkiye Yüzyılı"nın ilk gününde Türkiye'ye, dünyaya ve tarihe Üsküdar'dan hediye edildi.

Aslında bu kare ilk değil son da olmayacak. Çünkü tabiî bir iklimin eseri. Tarihi aksettirişi ve tarihe aksettirecek olmasının sırrı da bu tabiîlikte. Kaldı ki bu sahne tek değil, benzerleri çok. Mesela, bütün safhalarına şahit olduğumuz, Fatih Camisi'nin Haziresi'nde teşekkül eden "Hadîkatü'l Müverrihîn". Musiki dünyamızın büyük üstadı Alaeddin Yavaşça ise yakın zamandaki örneklerden birisidir. Vefat ile bitmeyen ve hatıraların yaşatılması yolundaki gayretler ise yazılması ve okunması gereken bir bahsi diğer.

Bu karenin arkasında yıllarca devam eden ve edecek bir yakın takip yatmaktadır. Yüzlerdeki tebessüm, dokunuşlardaki samimiyet, bakışlardaki sıcaklık, aylarla değil, yıllarla test edilen bir ülfete kelimelere ihtiyaç bırakmayan derunî bir teşekkürdür. Sayfalarca yazılsa yeridir ve hakkıdır. Bizimkisi, fakire tarihi hatırlatan tarihî bir ziyaretin, şahitlik edilen ânın kayda geçirilmesidir.

Evet, bugün tarihtir, tarih bugündür.

Resim 1: Üsküdar İskele Meydanı'nın 1930'lu yıllardaki hâli. İskelenin üstündeki, altından geçit veren ahşap binayı ben hatırlamıyorum, demek ki yıkılmıştı.

M. Uğur Derman

Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

Harp içinde, kahve, bulunmazlar arasına girdiği için, kavrulmuş nohudla karıştırılıp yapılan kahve de o niyetle içilir; evlerde gazoz gibi bir serinletici yerine "çiğ şurub" denilen vişne şurubu sunulurdu. Yine mevsiminde, koruk sıkılıp yapılan ıtırlı koruk şerbeti de pek sevilirdi. Bahçedeki olgunlaşmış meyve çeşitleri ise, ikrâmın bir başka safhası olurdu.

İzzetlû Üsküdar'a Gönül Vermiş Aziz Okurlarımız,

Seksenüç yıl öncesinden başlayarak eski Üsküdar'a dâir intibâlarımı arz etmek üzere kalemi ele aldım. 1956 yılı Nisan ayına kadar ikāmetimi sürdürdüğüm bu latîf beldede, çocukluk idrâkimle ancak 1939 yılı yaz aylarına inebiliyorum.

Evimiz, Nurbânû Sultan'ın vakfı olan, eskiden harâbe hâlinde iken şimdilerde alış veriş mahalline dönüştürülen Çifte Hamamlar'ın hemen sağından içeriye giden Boyacı sokağıyla Bulgurlu Mescid sokağının buluştuğu yerdeki 2 numaralı ahşap hâneydi. Sonradan, buralarda Antikacılar Çarşısı kuruldu. Evin iki katı olmakla berâber, bahçeye bakan bir ara katını da hatırlıyorum. Üst katta bir revzen (tepe penceresi) vardı ki, alçı tersîmâtı îtibâriyle Sultan III. Selim devrine âidiyetini, ilerde gelenekli san'atlarımızla meşguliyetimden sonra öğrenmiştim. Alt kattaki taşlıkdan bahçeye çıkılırdı. Mütenevvi meyve ağaçları arasında bereketli bir kuyu mevcuddu ve suyu, tulumbayla her an çekilebilirdi. Evlerde buzdolaplarının ender bulunduğu o yıllarda, yemeklerin bozulmadan saklanabilmesi; meyvelerin, hele karpuz ve kavun gibilerinin soğutulması için kuyular en çok lüzum duyulan yerler sayılırdı.

Bulgurlu Mescid sokağının hemen başındaki evimizin yanında bulunan -ve Nâil Paşa konağı adıyla bilinen- ahşap binâyı âilemiz 1937'de 1450 TL'na satın aldıkdan sonra biz ikāmet için oraya geçmiş, onun yanındaki ayrı kapılı harem kısmını da kirâya vermişiz. Bizim kapımız 4, yandaki de 6 numaralıydı. Binanın satış bedelini, o yıllardaki emlâk râyicini göstermesi bakımından bilhassa belirtiyorum.

Üsküdar vapur iskelesinden çıkılırken (Resim 1) iki tarafında dükkânların bulunduğu kısa yolun sağında şeker ve pasta da satan kurabiyeci, solunda ise içi sigara dumanıyla görünmez hâle gelmiş bir kahvehâne vardı. Kurabiyeciden aldığımız bezeleri pek severdim. Bir de "kof simit" denilen susamlı ve içi boş simitlerden çıtır çıtır yemek çok hoşuma giderdi. İkinci Dünya Harbi çıkıp da un kıtlığı başlayınca, bu simit de diğerleri gibi ortadan kalktı; harbin bitişinden sonra da bir daha tesâdüf etmedim.

Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

İskele yolu içinde kalan kahvehâne âileye göre olmadığı cihetle, Üsküdar sâhilini ve meydanını seyretmek üzere biz akşam üzerleri Mihrümah Câmii'nin ön avlusuna gelir, vapurların cevelânına bakardık. Bu mâbed "selâtin câmii" sınıfına girdiği için fevkânî (yerden yüksek) olarak inşâ edilmişti ve iskeleyi de seyre müsâiddi (Resim 2).

Aynı resimde görüleceği gibi, Mihrümah Câmii'nin arkası ahşap konak ve evlerle doluydu. Gençlik yıllarımda Yahya Kemal tarafından inşâd edilen "Hayal Şehir" isimli şiiri, bu konakların görünüşünü ne kadar güzel tasvîr eder:

Git bu mevsimde, gurup vakti, Cihangir'den bak!
Bir zaman kendini karşındaki rü'yâya bırak!
Başkadır çünkü bu akşam bütün akşamlardan;
Güneşin vehmi saraylar yaratır camlardan;
O ilâh isteyip eğlence hayalhânesine,
Çevirir camları birden peri kâşânesine.
Som ateşten bu saraylarla bütün karşı yaka
Benzer üç bin sene evvelki mutantan şarka.

Mest olup içtiği altın şarabın zevkinden,
Elde bir kırmızı kâseyle ufuktan çekilen,
Nice yüz bin senedir şarkın ışık mîmarı
Böyle mâmûr eder ettikçe hayal Üsküdar'ı.
O ilâhın bütün ilhâmı fakat ânîdir;
Bu ateşten yaratılmış yapılar fânîdir;
Kaybolur hepsi de bir anda kararmakla batı.
Az sürer gerçi fakîr Üsküdar'ın saltanatı;

Esef etmez güneşin şimdi neler yıktığına;
Serviler şehri dalar kendi iç aydınlığına,
Ezelî mağrifetin böyle bir iklîminde
Altının göz boyamaz kalpı kadar hâlisi de.
Halkının hılkati her semtini bir cennet eden
Karşı sâhilde, karanlıkda kalan her tepeden,
Gece, birçok fukarâ evlerinin lâmbaları
En sahîh aynadan aks ettiriyor Üsküdar'ı

Yaz geceleri bâzan Şemsipaşa (Kuşkonmaz) Câmii'nin yanındaki geniş yuvarlak havuzun

Resim 2: Üsküdar Mihrümah Camii. Geniş saçaklı avlusundan iskeleyi seyrederdik.

önüne giderdik (Resim 3). Suyun içindeki projektörler, üstlerindeki renkli camlara göre kırmızı, mavi, sarı ve yeşil renk verirler, fıskiyelerden fışkıran sular da o renkde gözükürlerdi. Islanmaktan korunmak için, havuzun hemen yanına kadar sokulamazdık. O yıllarda 4-5 yaşında olduğum cihetle, suların böyle renklenmesine pek akıl erdiremezdim. Ancak, ilerleyen yıllar içinde bu işin sırrını çözebilmiştim!.

Resim 3: Sultantepesi'nden Üsküdar sahilinin umumî manzarası. Kırmızı boyalı Reji binası ve yanında Kuşkonmaz Camii görülmektedir.

Kuşkonmaz Câmii'ne Boğaz rüzgârı dolayısıyla kuşların pek konamadığı, onun için bu ismin verildiği söylenirdi. Osmanlı devrinde câminin hemen yanında bulunan Kaptanpaşa yalısı yıktırıldıktan sonra, yerine galiba 10 katlı lök gibi, İnhisarlar (Tekel) Müdürlüğü'nün Reji binâsı yaptırılmıştı (Resim 3); burada tütün yaprakları işlenirdi. Dış cephesi -sanki yaptıranların yerine- hicâbından yüzü kızardığı için buna uygun gelen aşı boyasıyla boyanmıştı! Kuruçeşme ve Paşalimanı'na kömür, Paşabahçesi'ne akaryakıt depoları yaparak, güzelim Boğaz sâhillerini berbâd eylemenin, herhalde Osmanlı pâyitahtını gözden düşürmek isteyen akl-ı evvellerin buluşu sayılabilecek bir tedbir(!) olduğu kanaatindeyim. Bu Reji binâsı -hatırımda kaldığına göre- Bedreddin Dalan'ın İstanbul belediye reisliği sırasında kaldırılıp yok edildi de, Kuşkonmaz Câmii 1980'li yıllarda şahsiyetine kavuşabildi.

Ahmediye'den Üsküdar iskelesine kadar devam eden Hâkimiyet-i Millîye caddesi o yıllarda son derecede dardı ve Kadıköy-Üsküdar hattı tramvayları, buradan kaldırımda yürüyenlere âdetâ değerek geçerlerdi. Caddenin sâhile gidiş istikāmetindeki sağ cenâhında kalan, büyük kısmı manifaturacı ve tuhafiyecilerden oluşan dükkânlar, 1956 istimlâkinde yıkılarak bugünkü trotuarın bulunduğu yere kadar yol, ihtiyâcı olan genişliğe kavuşturulmuştu (Resim 4).

Hâkimiyet-i Millîye Caddesi'nden Ahmediye'ye doğru giderken, yolun

Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

Resim 4: Benim yetişmediğim devirlerde Ahmediye'den iskeleye doğru giden ve sonradan Hâkimiyet-i Milliye adı verilen caddenin dar hâli. İlerde Davudpaşa Camii'nin minaresi ve Çifte Hamamlar'ın kubbesi görülmektedir.

Davudpaşa Câmii'nden sonraki kısmının sol tarafı 1956 istimlâklerinde adamakıllı tıraşlandı (Resim 4). Burada ayakkabıcısından terzisine, fotoğrafhânesine, şekercisine, helvacısına, berberine kadar dükkânlar mevcuddu. Hele bir turşucu Muhiddin Efendi vardı ki temizliğine can kurban... Turşu veya suyu karşılığında her aldığı bozuk paradan sonra elini yıkamasını unutamam.

Caddenin bu yakasında yoldan görünmeyen dükkânlar da vardı. İki mağaza veya dükkân arasındaki -kapı hissi vermeyen- genişçe boşluktan içeri girdiniz mi, çok büyük bir bahçeyle karşılaşırdınız. Ana caddede kendilerine yer bulamayan terzi, fotografçı ve benzeri, akarı kokarı olmayan esnaf, müşterilerini burada bekler; dükkânların mevcudiyeti herkesin mâlumu olduğu için, onlar da cadde üzerindekiler kadar faaliyet gösterirlerdi.

Yine, vaktiyle İskele Hamamı adıyla temizliğe hizmet eden, şimdi ise alış-veriş merkezine dönüştürülen Mihrümah Hamamı'nın ön tarafında Moskof fırını ve yanında Kanaat Lokantası vardı. 1956'da buraları da yıkılıp yol genişleyince, lokanta caddenin o zaman henüz mevcud bulunan karşı cânibine geçti, orası da bir müddet sonra istimlâk edilmekle yol Üsküdar meydanına ilâve edilmiş oldu.

İkinci Cihan Harbi yıllarında (1939-1945) Üsküdar'ın elbette sıkıntıları vardı. Bunlar arasında noksanlığı en ziyâde hissedilen ekmek ve şekerdi. Kuru üzümle çay içmek umûr-ı âdiyeden sayılıyordu ammâ, gram tahdîdi ile vesîkaya bindirilen ekmek için nüfus cüzdanlarımıza vurulan damgalar, bu cüzdanlar geçerliliğini kaybedene kadar baktığımızda hayret, dehşet ve ibret anları yaşamamıza sebeb olurdu. Bu sıkıntılardan dolayı, Üsküdar'ın 1940'lı yıllarda nüfûsu asgariye inmişti (Resim 5). Harbin dağdağası yüzünden, beldeyi terk edip Anadolu'ya göçenlerin, tâyinlerini taşraya çıkarttıran memurların bile bulunduğunu işitirdik.

Harbin getirdiği bir derd de, düşman milletlerden Istanbul'a hücum harekâtı yapılmasını önlemek için geceleri uygulanan karartma işlemiydi. En yaygın nakil vâsıtası olan tramvayların camları mâviye boyanarak dışarıya ışık sızması önlenirdi. "Pasif korunma" denilen bu çaba için evlerde ise, kalın örtü veya battaniye gibi aydınlığı geçirmeyen tedbirlerle çâre bulunurdu. Hele 1942-43 yıllarında, Çamlıca tepesine ordu tarafından yerleştirilmiş büyük ışıldaklar havada uzun huzmeler bırakarak gök yüzünde düşman tayyaresi arardı. Herhalde 1942 yılındaydık, resmî emirle bütün evlerin bahçelerine tahminen 1,5x3 m. eb'âdında 1,5 metre derinliği olan dikdörtgen çukur açılıp üstü ahşapla örtülerek, giriş-çıkış menfezleri ve çinkodan bacasıyla sığınak yaptırmıştık. Buraya birkaç toprak basamakla inilip çıkıldığını hatırlıyorum. Gemiye benzettiğim bu sığınağın bacasının yanına bahçedeki dallardan bir de direk dikmiştim.

Üsküdar'da Seyr ü Sefer

Üsküdar'a gelmek ve buradan gitmek husûsunda en çok deniz yolu kullanılırdı. Köprü'den kalkıp Üsküdar'a uğradıktan sonra Vaniköy'e kadar giden vapurlar vardı. Yine Köprü'den kalkıp Beşiktaş-Ortaköy-Kuruçeşme-Arnavudköy-Bebek üzerinden Vaniköy'e gelen vapur, Üsküdar'dan Kuzguncuk-Beylerbeyi-Çengelköyü'ne uğrayarak Vaniköyü'ne yanaşan vapurun yolcularından da alıp Küçüksu-Anadoluhisarı-Kanlıca-Çubuklu-Paşabahçe üzerinden Beykoz'a varır, oradan aynı iskelelere uğrayarak Köprü'ye dönerdi. Bir de Köprü-Üsküdar-Köprü hattında çalışan vapurlar (ki, bunların içinde "63 Sütlüce" sâdece bu sefere tahsis edilmiş bir gemi emeklisiydi). Üsküdar'ı yine karşıya bağlayan Beşiktaş seferleri de 55-56 numaralı Göksu ve Bebek isimli, Şirket-i Hayriye'nin en küçük gemileriyle yapılırdı.

Rumeli yakasına geçmek için bir başka yol da, Kabataş Arabalı Vapur seferleriydi. Bu hattın en eski iki emekdârı ise 26 Suhûlet-27 Sâhilbend yandan çarklı gemileriydi. Bunların her ikisinin de kamaraları kifâyetsiz olduğu cihetle, bilhassa soğuk havalarda bu gemilerle seyahatin güçlüğü çoktu. Köprü'den Üsküdar'a gece 00.15'deki son seferi kaçıranlar, ilerleyen saatlerde Kabataş araba vapuru eğer dolar da, Üsküdar'a gidecek olursa, bu yolla karşıya geçebilirlerdi.

On dokuzuncu asrın ortalarında kurulan ve Boğaz'ın seyr ü seferini üstlenen Şirket-i Hayriye isimli bu hayırlı kuruluşun bütün vapurlarının sarı bacaları vardı ve bunun her iki yanağında o vapura mahsus bir numara işlenmişti. Bu şirket gāliba 1946'da Devlet Deniz Yolları'na devredildi. Bu yeni müessesenin çift çapalı, ayyıldızlı çok câzip amblemleri eski bacaların iki yanağına konuldu. Numaralar da kaptan köşkünün sağ ve sol (iskele-sancak) cihetlerine yazdırıldı.

Üsküdar iskelesinde oturulup dinlenilecek bir mahal bulunmadığı için, rahmetli dedemle

Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

Üsküdar-Kadıköy hattında çalışan tramvaylar -eskiden Haydarpaşa tren hatları üzerinden geçmelerine imkân verecek köprü bulunmadığı için- Askerî Hastahâne önünden 90 derece sola dönüp -İbrahimağa, Yeldeğirmeni/Çayırbaşı- Rıhtım yoluyla Kadıköy iskelesine varırlar, aynı güzergâh üzerinden Üsküdar'a dönerlerdi. Vaktâ ki, gerekli olan köprünün inşâsı 1946 yılında tamamlandı; tramvay yolu da hem bu zorâki iniş-çıkışlardan kurtuldu, hem de kısaldı.

Üsküdar'dan Beykoz'a kadar fazla geniş olmayan bir sâhil yolu da mevcuddu. Bu hatda işleyen halk otobüsleri vâsıtasıyla yol üzerindeki semtlerden birine gitmek mümkündü, lâkin imkân nisbetinde -az evvel anlattığım- Vaniköy'den aktarmalı vapur yolu tercih edilirdi.

Âilece tramvayla gittiğimiz bir yer de Kısıklı'ydı. İskele durağından tramvaya binip Kısıklı Câmii'nin meydana bakan tarafındaki Setüstü gazinosunda birkaç saat oturur, herkes içeceğini bitirdikten sonra yine tramvaya binip dönerdik. Dönüş durağımız -eve yakınlığından dolayı- Şeyh Câmii önü olurdu. Büyük Çamlıca eteklerindeki Tomruk suyuna gitmek için de aynı yolu kullanır, ancak Kısıklı'dan oraya çıkmak üzere fayton kiralardık. Buna benzer şekilde, vapurla bâzı günler tramvaya biner, Kadıköy iskelesi üstündeki gazinoya giderek, o kahvesini, ablamla ben de gazozlarımızı içip gelen giden vapurları ve inen yolcularını seyrederdik.

Haydarpaşa'dan kalkıp da Kadıköy iskelesine yanaşmak için bu iki iskele arasındaki koyda yarım dâire çizerek yanaşabilen -Boğaz hattına göre daha büyük- bu gemilerin denize yaydığı dalgaların şekli pek hoşuma giderdi. Yine dedemle Kadıköy'den tekrar tramvaya binip Fenerbahçe'ye giderek hattın sonundaki gazinoda oturduğumuz da olurdu.

Beykoz'a gidip faytonla Karakulak suyuna, Sarıyer'e gidip yine faytonla Hünkârsuyu'na çıkmak, bizim yaz mevsimindeki hafta sonu eğlencelerimiz içinde yer alırdı. Bu arada Küçüksu'ya mısır yemeğe gidişlerimizi de unutmamalıyım. Bunların birinde, Göksu'da bindiğimiz sandalın arkasından iple sarkıtdığım oyuncak sandalımı yüzdürüyordum. Birden alabora olunca, ipini elimden kaçırdığıma pek üzülmüştüm.

Kara ulaşımında, o yıllar en fazla kullanılan vâsıta çilekeş tramvaylarımızdı. Bu ihtiyar nakil vasıtaları Kadıköy ve Kısıklı istikāmetlerine doğru giderlerdi. Her iki yolun da yokuşları bulunduğundan, tramvayın arkasına ayrıca römork takılmazdı. Bu imkân ancak Kadıköy-Bostancı hattına tanınmıştı, çünkü orası düz yoldu. Rumeli yakasında ise tamamı dümdüz olan Eminönü-Bebek hattında bir değil, iki römork takılarak, çok yolcu taşımak imkânı doğardı.

Tramvaylar deri koltuklu olursa birinci, ahşap koltuklu ise ikinci mevkî olmak üzere iki çeşitti. Talebeye birinci beş, ikinci üç kuruştu. Dışı sarı renkli olanlar birinci, kırmızı boyalılar ikinci mevkî olduğunu gösterirdi. Şimdilerde Bağlarbaşı Kongre ve Kültür Merkezi olan binanın hemen üst tarafında -zaman zaman sergiler tertiplemek için kullanılan- târihî "Nev-Mekân", vaktiyle bu havâlinin tramvay deposuydu. Nedense tramvay parkı denmez de, bu isim kullanılırdı.

Okumayı öğrendikden sonra tramvay duraklarının bâzılarında "mecbûrî", bâzılarında da "ihtiyârî" yazdığını görmeğe başladım. Haydi, mecbûrî'yi anladık ammâ, ihtiyârî'lere sadece yaşı ilerlemiş olanların binebileceğini düşünmek benim yaşımdakilere vergi bir hâl olmalıydı! Lugate bakarak, ihtiyârî'nin "mecbûrî olmayan"

Resim 5: Üsküdar iskele meydanından bir manzara.

mânâsına geldiğini öğrenmem, herhalde birkaç yılımı almışdır!

Tramvaylar biçim îtibâriyle de iki çeşitti. İkinci mevkî olanların hemen hemen hepsi, önünde ve arkasında açık sahanlığı bulunan, aradaki orta kısım kapalı mekâna sahipti. Resim 1'de açık ve kapalı biçimdeki tramvayların her ikisi de yanyana görülmektedir. Tramvayı yürüten ve "kondüktör" yahut "vatman" adıyla tanınan kişiler, açık tramvaylarda kışın soğuğunu, doğrusu çok zor şartlarda sineye çekerlerdi.

Diğer tip sarı tramvayların her tarafı kapalı olup, tam ortasından açılan kapıları vardı ve birinci mevkî idiler. Sadece Kadıköy-Bostancı arasında sarı renkli birinci mevkı römork olarak çalışan -her tarafı açık- tramvaylarla bu hatda yaz günü püfür püfür seyahat bir zevk olurdu. Esâsen bu semtler, o yıllarda sadece yazın oturulan sayfiye mekânlarıydı.

1950'ye yakın İstanbul'da yaygınlaşan "dolmuş" ulaşımı kısa zamanda gelişti ve tramvay yerine bunu tercih edenler çoğaldı. Üsküdar-Kadıköy seferinin adambaşı 25 kuruş olduğunu söylersem tercih sebebi anlaşılmış olur.

Üsküdar'da Alış-Veriş

Üsküdar, bâzı sebze ve meyve çeşitlerini kendi imkânlarıyla karşılayan bir semtti. Birkaç yıl evveline kadar Belediye binâsının ve katlı otoparkın bulunduğu yerler birbirinden ayrı iki kocaman bostandı. Bunların arasından Boyacı sokağı geçer, münâkaleyi sağlardı.

Bizim evin bahçesine bitişik olan bostana bâzan atlayıp geçer, bahçıvandan mârul satın alırdık. 6-7 Eylül 1955'de çıkan hâdiselerin akabinde Rum asıllı bahçıvanın -alışverişe

gittiğim vakit- bana kötü kötü bakışını hiç unutamadım. Sanki Beyoğlu'nu ben yağmalamışım!..

Bu gün hâlâ aynı maksadla kullanılan Atlas isimli çarşı sokağında sebzenin, meyvenin ve deniz mahsullerinin en tâzesini alabilirdiniz (Resim 6). Atlamataşı'na doğru gidildikçe yolun şatafatı kaybolsa da, alacaklarınız yine temiz ve tâze olurdu. Caddenin üzerinde – Hacı Bekir muâdili- Şekerci Güzeli'nin geniş dükkânı dibindeki sokakta Sabri Efendi isimli bir yaşlı adam oturur; kışın limon, yazın hakîkî Çengelköy hıyarı ve sütlü mısır satarak geçimini sağlardı. Oğlunun ise ayrı manav dükkânı vardı. Üsküdar'ın çarşı-pazarından olduğu kadar, sokak satıcılarından da alış-veriş edebilirdiniz. Bunların çoğu sabah saatlerinde geçer ve sesleriyle alıcılarını da kapı önüne çıkarırlardı. Müşteriyi kendilerine bağlamak için, at arabası veya iki tarafı küfeli binek hayvanı kullanırlar, temiz, taze sebze ve meyveyi alıcının ayağına kadar götürürlerdi. O zamanlar sebzecilerin sattığı ve bizim kabaca "hıyar", kibarca "salatalık" dediğimiz sofralarımızın süsü, nedense sıkça acı olarak çıkardı. Sofraya domatesle beraber salata yapılacağı zaman, hıyarların soyulurken teker teker tadına bakılması gerekirdi. Sonraları nasıl oldu da bunlar acılıklarından vazgeçtiler, hâlâ bilmiyorum.

Mahalle arasında tabiîdir ki et satışı yapılmaz; kasaplar çarşısına gidilirdi. Fakat o zamanlar soğutucu olmadığı cihetle, teldolab içinde koyun ciğeri satılırdı. Omuzlarındaki ahşap askılığın iki ucundan sarkan urganlarla taşınabilen iki büyük yoğurd tepsisi "Silivrim, gaymak" nidâsıyla pazarlanırdı (Resim 7). Üstü kaymaklı yoğurdu, küçük bir mâdenî kürekle kesip isteyenin tabağına aktarırlardı. Kış geceleri, kapıdan alınacaklar listesine boza da ilâve edilirdi.

Aynı şekilde omuzundaki sırığın iki tarafından sarkan dondurma dolablarında, buzda çevrilerek hazırlanmış bir tarafı kaymaklı, diğeri mevsimine göre çilek, vişne, kayısı dondurmalarından biri bulunurdu. Harp içinde un sıkıntısı başgösterince, dondurma da külah yerine küçük tabaklara konulmağa başlandı. Yanında kaşık da verilir oldu. İnsanların çiğneme duygusunu tatmin için keşfedilen(!) çiklet, o zamanlar henüz bulunmadığı cihetle, kenger sakızını "çengel sakızı" ismiyle satarlardı.

Kuru yemişçinin bile arabasıyla geçtiği olurdu. Sokakların aydınlatılması henüz elektriğin kullanılmadığı o yıllarda havagazı lambalarıyla sağlanırdı. Aralıklarla yolun kenar duvarlarına tutturulmuş veya münferid direklere asılmış olan bu lambalar, hava kararırken ucu alevli, uzun bir mâdeni sırığı dikine olarak taşıyan fenerci tarafından sırığın alevli ucunu lambanın mandalına takıp havagazı borusu açıldığında, alev ona yaklaştırılarak fenerin bir anda yanması sağlanırdı.

Havagazı lambalarının soğuk beyaz ışığı gece boyunca yolları aydınlatma vazifesini bitirdikten sonra, gün ışırken ana merkezden havagazı kesilerek fenerin sönmesi gerçekleştirilirdi. Elektrik, ancak 1950'lerden sonra sokak aydınlatılmasında kullanılmağa başlandı.

Üsküdar'da Komşuluk

Bizim eve daha ziyâde orta yaşın haylı üstünde hanım misafirler gelirdi. Anneannem 1900'lerin başında Bayezid'den Üsküdar'a nakl-i hâne eylediği için bu semtte geniş çevresi vardı ve geleni-gideni bulunurdu. Bunlar arasında, küçük kutusundan, ince sigara kâğıdına tütününü alıp sardıktan sonra kibritle yakanları hatırlarım. Duvarlara

Resim 6: XX. asrın başlarında, Yeni Valide Camii'nin sebîli önüne kurulan pazar.

sinen koku, daha o zamandan sigaraya karşı tahammülsüzlüğümü başlatmıştır, diyebilirim. Uzakdan gelen olursa, onlara hemen yerli dolabdan yatak çıkartılıp hazırlanır, gece yatısına kalabilirlerdi. O zamanlar sinek-sivrisinek yokedici ilâçlar henüz bilinmediğinden, yaz geceleri yatağın üstüne cibinlik kurulduğu da olurdu.

Harp içinde, kahve, bulunmazlar arasına girdiği için, kavrulmuş nohudla karıştırılıp yapılan kahve de o niyetle içilir; evlerde gazoz gibi bir serinletici yerine "çiğ şurub" denilen vişne şurubu sunulurdu. Yine mevsiminde, koruk sıkılıp yapılan ıtırlı koruk şerbeti de pek sevilirdi. Bahçedeki olgunlaşmış meyve çeşitleri ise, ikrâmın bir başka safhası olurdu. Bu meyveler arasında karadut, beyaz dut, şeftali, aynabakan eriği, ekmek ayvası ve vişne aklıma gelenler… Bahçemizde nedense kiraz ağacı yoktu, Yarımca kirazını çarşıdan almaktan başka çare bulamazdık. O zamanlar Napolyon kirazı ve Vaşington portakalı denilen yabancı güçler ülkemizi istîlâ etmemişlerdi(!).

Bahçemizde, mevsiminde meyve vermeyen ağaç olursa, İstanbul folklorunda yeri

Çocukluğumun ve Gençliğimin Hayâl Şehri: Üsküdar

Resim 7: Sokakları arşınlayan seyyar yoğurtçu (Foto: Ara Güler).

olan "meyve vermeyen ağacı korkutmak" teâmülünü, anneannem de yerine getirirdi. Şöyle ki: İkimiz o ağacın önüne gideriz, anneannem elindeki baltayı ağaca göstererek yüksek sesle: *"Uğur, ben bu ağacı keseceğim. Çünkü hiç meyve vermiyor"* der; Ben de: *"Bu sene bırak anneanne, gelecek seneye de vermezse o zaman kesersin"* cevabını veririm. Bunu duyup korkan (!) ağaç da, ertesi sene meyvesini eksik etmez, verir.

O Yıllarda Dînî Hayat

1932'den îtibâren Ezân-ı Muhammedî resmî emirle Türkçeleştirilip "tangır tungur" vezninde okunmağa başlandığı cihetle, bizler 1950'ye kadar bunu duyarak büyüdük. Sonra aslına dönülmesine karar çıktı. Yine o devirlerde Kur'an-ı Kerîm okumak, dînî bilgileri öğrenmek için ehil bir hoca da bulmak imkânsızdı; çünkü yasaklanmıştı. Bu sebeble bizler küçüklüğümüzde bir dînî eğitim almak fırsatını bulamadık. Sonradan açığımızı kapamağa çalıştık.

1940'lı yıllarda anneannem, ninem ve annem vaaz dinlemek üzere câmiye gittiklerinde ablamla beni de götürürlerdi. Fakat bu vaazlar, selâtîn câmilerinden ziyâde, mahalle arası câmi veya mescidlerinde verilirdi. Şeyh Câmii, Gülfem Hâtun ve Selmanağa mescidleri bunlar arasında ilk hatırıma gelenlerdir. Hacı Cemâl Öğüt, Demir Hâfız, Sürmeli Mehmed Efendi, Topal Yusuf Hoca dînî hayâtın en soluk devresinin yaşandığı o yıllarda hanım dinleyicilerinin çokluğundan dolayı "kadınlar vâızı" olarak anılırlardı. Cümlesine rahmet olsun.

Çocukluğumdan beri manevî mertebelerini işiterek büyüdüğüm Aziz Mahmud Hüdâyî (ö.1628) ve Nasûhî (ö.1718) hazretlerinin türbeleri ziyarete kapalı ve bu fiile teşebbüs etmek de suçtu. Büyük Çamlıca eteklerinde medfun bulunan Hz. Selâmi Ali'nin (ö.1691) türbe değil de, açık makberesi olduğundan, ziyaretlerimize mecbûrî yasak getirilememişti.

1945'den sonrası yaz ramazanlarına denk geliyordu. Bütün bir uzun güne çocukların dayanamayacağı düşünülerek, ikindi girmeden son vermek kaydıyla, yaşımıza göre oruç tutmamıza müsaade edilirdi. Maksad, dînî mükellefiyetin bulunmadığı o küçük yaşlardan îtibâren bu alışkanlığı

çocuklara kazandırmaktı. Yatsı vaktine yakın Yeni Vâlide Câmiinde kendini göstermeğe başlayan mahyayı zevkle seyrederdim (Resim 8). Şimdiki mahyalar, yerde tasarlanıp minarelerin arasına çekilerek asılıyor ve bunun bir san'at tarafı da bulunmuyor. Halbuki çocukluğumda gördüğüm, san'at gösterisi gibi olan kadîm mahyacılıkda yatsı vaktine yakın asılı ampuller tek tek düşmeğe başlar, teravihin bitişinde mahyadaki yazı veya şekil, her neyse görünür hâle gelirdi. Elektriğin keşfinden önceki devirlerde, bu işin bir de yağ kandilleriyle ne kadar güç yapıldığını düşünün!

Yaz geceleri bâzan Şemsipaşa (Kuşkonmaz) Câmii'nin yanındaki geniş yuvarlak havuzun önüne giderdik. Suyun içindeki projektörler, üstlerindeki renkli camlara göre kırmızı, mavi, sarı ve yeşil renk verirler, fıskiyelerden fışkıran sular da o renkde gözükürlerdi. Islanmaktan korunmak için, havuzun hemen yanına kadar sokulamazdık.

Üsküdar'da Temâşâ Hayâtı

1940'lı yılların başından îtibâren, Üsküdar'ın temâşa hayâtından bahsedebilirim. O zamanlar bu beldenin iki sinema salonu vardı. Bunlardan, gāliba ilk açılanın ismi "Hâle" idi, salonu da büyüktü. Sonraki "Bizim Sinema" küçük ve seviyesizdi. Hâle'nin filmleri daha seçilmiş olurdu. Ayrıca her cuma akşamı İsmail Dümbüllü ve arkadaşlarının tiyatro programı vardı. Bu program, elindeki çıngırağını îlan cümleleri arasında çıngırdatan bir münâdî tarafından duyurulurdu. Söylenenler hâlâ hatırımdadır: *"Bu akşam saat 8.30'da Hâle Sineması'nda İsmail Dümbüllü-Tevfik İnce Tülûat kumpanyası tarafından ..... oyunu oynanacak, ayrıca Amelya-Niko çifti, akordionist Saâdet Nâzikcan, İmitatör Râsih yer alacaktır. Duhûliyesi altmış kuruş olup biletler kapıda temîn olunabilir."*

Her iki sinemada da gündüz saatlerinde film gösterilir, hattâ iki filmin üstüste oynatıldığı olurdu. Gāliba 1946 yılında, Doğancılar yokuşunu çıkarken sol tarafda, yeni açılan Sunar isimli sinema salonu, Üsküdar'a bu hususta kaliteyi getirdi. Rahat bir salonda seçkin filmler seyretmek imkânı işte burasıyla başladı.

Bunlar dışında Ahmediye semtinde -bugünkü telefon santralının yerinde- yazlık olarak açılan İnkılâb bahçesi, Doğancılar'da ise Aypark aklıma ilk gelenlerdir. Bize uzak kalan Salacak bahçesindeyse tiyatro, konser, toplu sünnet düğünü gibi faâliyetlerin yapıldığını hatırlıyorum. Fakat âilece en sık gittiğimiz yazlık sinema, evimizin pek yakınındaki İnkılâb Bahçesi'ydi. Burada Türk filmlerinin yanı sıra, o zamanlar İstanbul'u istilâ eden Mısır filmleri de gösterilirdi. Sanırım 1942 yazında, meşhur gazelhân Hâfız Burhan'ı Salacak Gazinosu'nda ilk ve son defa dinlemiştim; zâten kendisi 1943'de vefat etti. İnkılab bahçesinde ise komik-i şehîr Nâşid'in bir oyununu seyrettiğimde herhalde yine 1942'deydik. Nâşid merhûmun -rol icâbı- kocaman bir karpuzu sahnenin tam ortasında yere

Resim 8: Toygartepesi'nden Üsküdar'ın ve Rumeli yakasının manzarası. Yeni Valide ve Davudpaşa camilerinin arasında ve geri planda bizim evimiz yer almaktaydı, fakat burada görülmüyor.

atması ve bunun bir kısmını hapır hupur yemesi, nedense hâfızama takılmış kalmış! 1944'de türkücü Zehra Bilir, 1946'da Münir Nureddin Selçuk yazlık konserlerini aynı bahçede vermişlerdi. O zamanlar, anlaşılan İstanbul'da refâkat sazı olarak "bağlama" ve bunu çalan "bağlamacı" bulunmuyordu ki, Zehra Bilir'den-kemanda Nubar Tekyay olmak üzere- klasik sazlar eşliğinde türküler dinlemiştik.

Üsküdar'ın Unutulmaz İsimleri

Üsküdar'da, tarih boyunca bu şehrin şânına lâyık birçok zevât yetişmiştir. Makālemizin çerçevesi bu bahislere girmeye müsaid değildir. Onları ansiklopedilerden de bulabilirsiniz. Yazımıza "hüsn-i hitâme" olarak, şahsen tanıyıp kendilerinden feyz almağa çalıştığım birkaç ismi yâd ile yetineceğim.

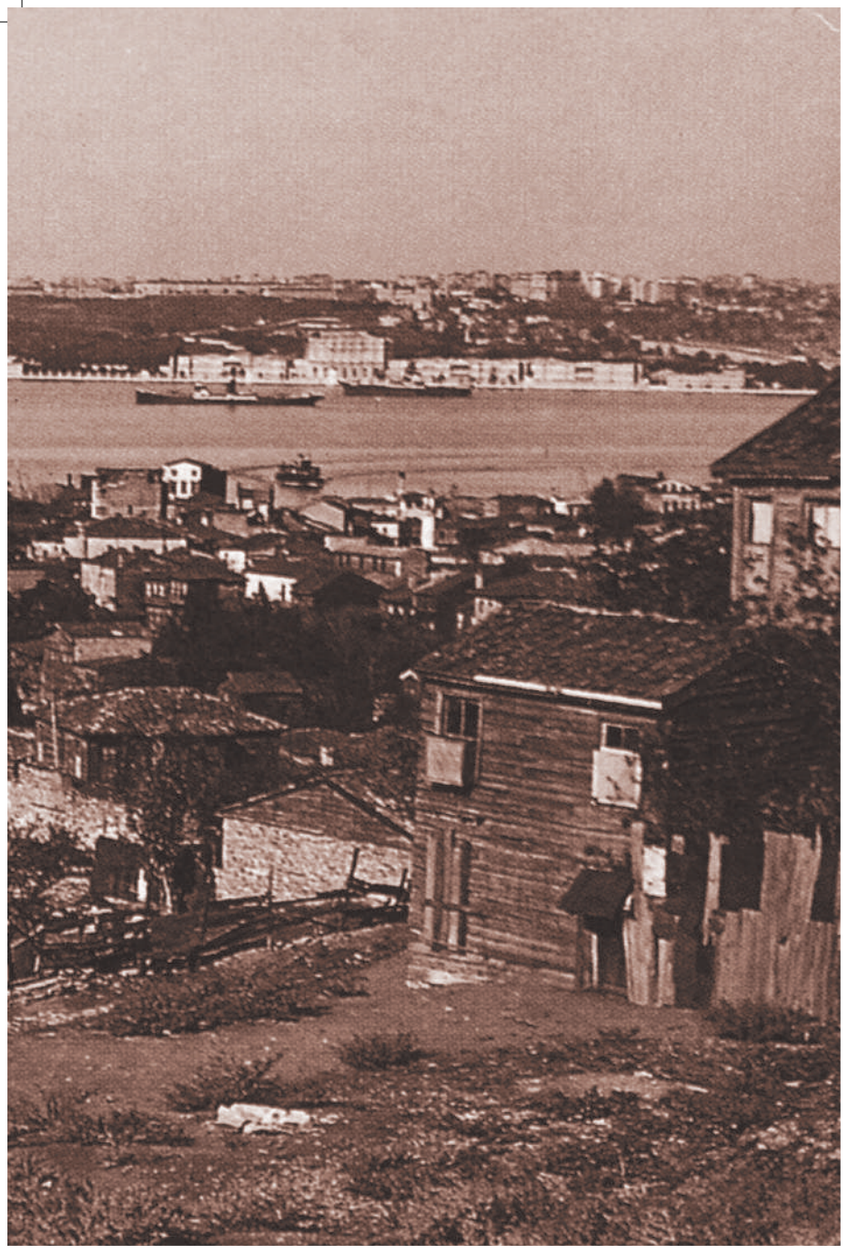

Murtaza Elker: Bursa'lı Rıza Efendi'nin oğlu olarak doğan Murtaza Bey (1874-1969) Sanâyi-i Nefîse mezunu bir ressam, lügat tertipleyecek güçde Farisî mütehassısı ve hattat hüviyetiyle tanınır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında "Mabeyn Kâtibi" olarak Saray'da vazife görmüştür.

Ali Üsküdarlı (1885-1977): Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinde "Üsküdar ağzı"nın önde gelen ismi olan bu mâruf hâfız, *Mevlid* kıraatinin de unutulmazlarındandır.

Mustafa Düzgünman: Üsküdarlı Attar (aktar) olarak bilinen Düzgünman (1920-1990) büyük dayısı Necmeddin Okyay'dan öğrendiği ebrû san'atını yarım asır boyunca en güzel hâliyle sürdürmüş; kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Dinî mûsıkî icrasıyla da uğraşarak ilâhîler bestelemiştir.

Mâcid Ayral: Üsküdar'ın mûteber semti Beylerbeyi'nde doğan Mâcid Ayral (1891-1961) burada ve sonra Medresetü'l-Hattâtîn'de hattatlık tahsil etmiş, 1955-1959 arasında Bağdad'daki Hat San'atı Enstitüsü'nde Arab âlemine bu san'atı öğretmiştir.

Rikkat Kunt: Osmanlı devrinin devlet adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in kızı olan Rikkat Hanım (1903-1986) Beylerbeyi'nde doğmuş, Güzel San'atlar Akademisi'ndeki tahsilinden sonra Türk Tezyînî San'atlar Şûbesi'nde 1968 yılına kadar tezhib hocalığında bulunmuş; birçok eserinin yanı sıra talebe yetiştirmeye devam etmiştir.

Aziz okuyucularımıza dilimin döndüğü kadar, bugüne gelemeyen Üsküdar'dan sahifeler açtım. Yahya Kemal'in bu "dost ışıklı" belde hakkında inşâd ettiği o müstesna şiirine verdiği "Hayal Şehir" ismi, en az şiiri kadar emsâlsiz ve mükemmeldir, kanaatinde olduğumu belirterek sözlerime son veriyorum.

Necmeddin Okyay: Muhtelif san'atlardaki behresinden dolayı "hezârfen" (bin san'at sahibi) lakabıyla anılan Okyay (1883-1976) hâfız, Üsküdar Yeni Valide Camii imam ve hatîbi, *rık'a, dîvânî, celî dîvânî, sülüs, nesih, ta'lîk, celî sülüs, celî ta'lîk nev'ilerinin hattatı, is mürekkebi ve kâğıd âhari mütehassısı, kemankeş (Okçu), ebrucu, gülcü, klâsik mücellid, ebcedle tarih düşürme üstâdı ve hat-şinas* olarak anılır. 1955-1976 yılları arasında kendilerinin talebesi olma bahtiyarlığına erişmiştim.

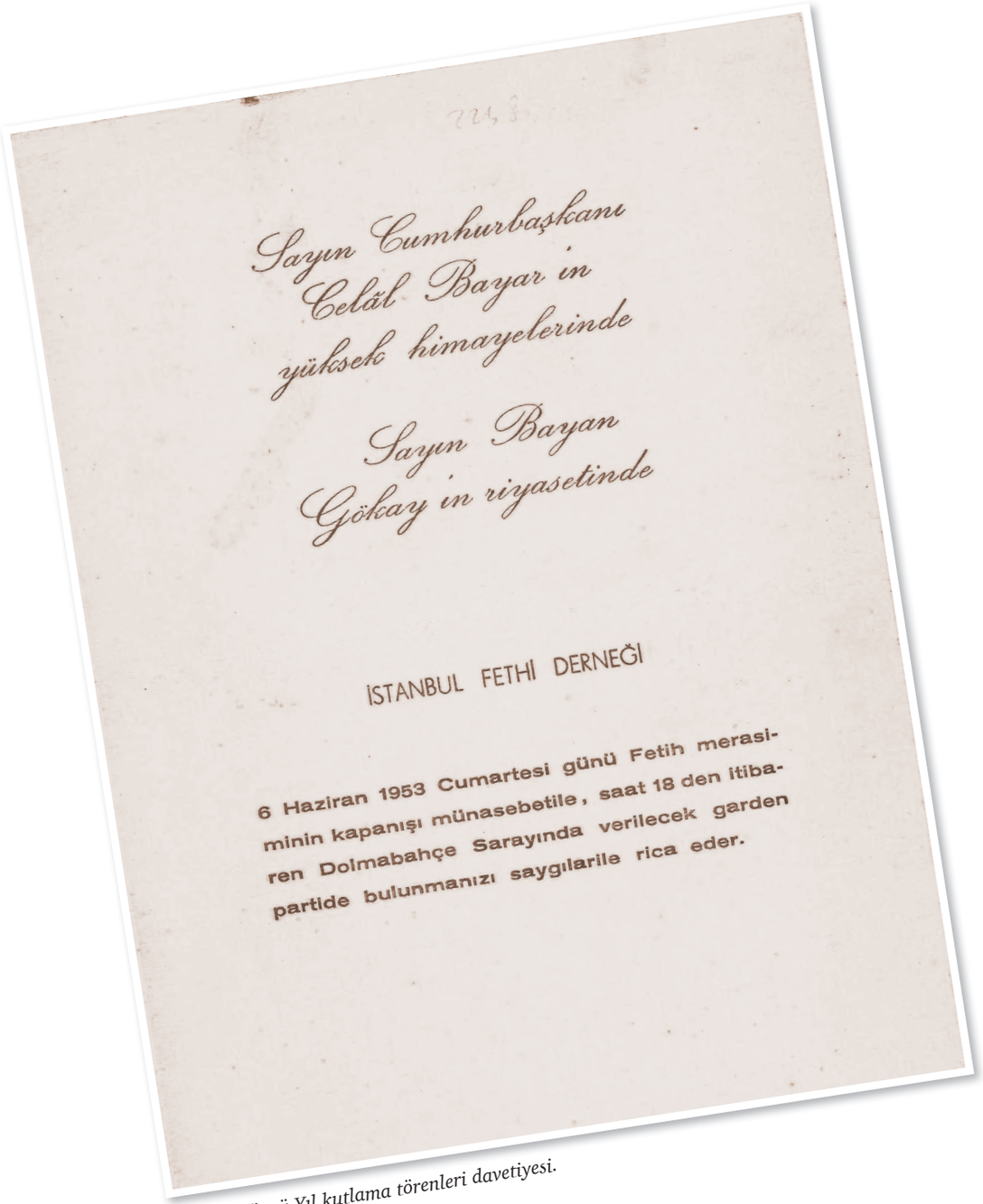

Sayın Cumhurbaşkanı
Celâl Bayar ın
yüksek himayelerinde

Sayın Bayan
Gökay ın riyasetinde

İSTANBUL FETHİ DERNEĞİ

6 Haziran 1953 Cumartesi günü Fetih merasiminin kapanışı münasebetile, saat 18 den itibaren Dolmabahçe Sarayında verilecek garden partide bulunmanızı saygılarile rica eder.

Beş Yüzüncü Yıl kutlama törenleri davetiyesi.

Beşir Ayvazoğlu

Beş Yüzüncü Yıl Masalı

Beş Yüzüncü Yıl, aslında savaşa ve hükümetin kayıtsızlığına rağmen İstanbul'u seven aydınların gündeminden hiç düşmemiş, zaman zaman ilgi çekici görüşler ileri sürülmüştür.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki heyecan fırtınasında ihtifallerin çok önemli bir yeri vardır. İttihat ve Terakki'nin amacı, iktidarına bir meşruiyet zemini yaratmak için çeşitli vesilelerle ihtifaller düzenleyerek tarihimizin muhteşem zaferlerini ve büyük kahramanlarını hatırlatmak, yeni kahramanlar yaratmak, halkın büyük bozgunlar ve toprak kayıpları yüzünden bozulan maneviyatını yükseltmekti. İstanbul'un fethini kutlamak amacıyla İhtifalci Ziya Bey öncülüğünde ilki 1911'de düzenlenen törenler, bu ihtifaller arasında özel bir yere ve anlama sahiptir. Birinci Dünya Harbi başlamadan kısa bir süre önce, 29 Mayıs 1330'da (11 Haziran 1914) düzenlenen Fetih Günü İhtifali ise öncekilerle kıyaslanamayacak kadar büyük organizasyondu. Devrin gazetelerinde, özellikle İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Tanin*'de ayrıntılı bir şekilde tasvir edilen bu ihtifale on binlerce İstanbullu katılmış, Ayasofya'dan Fâtih'in türbesine kadar bayraklarla donatılan bütün cadde ve sokaklar mahşer yerine dönmüştü. Savaş yıllarında da devam eden Fetih Günü ihtifallerinde Rumi 29 Mayıs esas alınıyordu. Bu tarih miladi 11 Haziran'a tekabül etmektedir. Ancak törenleri cuma günlerine denk getirebilmek için sonraki ihtifaller 15 ve 16 Haziran tarihlerinde yapılmış, 1918 yılında ise miladi 29 Mayıs resmen kabul edilmişti. İstanbul'un fethi, Fâtih yangını yüzünden iptal edilen 1918 ihtifalinden sonra 1953'e kadar kutlanmadı. Cumhuriyet, fethi değil, kurtuluşu kutlamayı tercih etmişti.

Beş Yüzüncü Yıl Fikrinin Doğuşu

Yüksek Mimar Sedat Çetintaş, fethin beş yüzüncü yılını kutlama fikrinin 1938 yılı sonlarında ilk defa kendisinden çıktığını, derhal hazırlıklara başlamak gerektiği yolunda devrin İstanbul valisini uyardığını ve neler yapılabileceğine dair on altı makale yazdığını söyler. Fikir, devrin İstanbul valisi ve belediye başkanı Lütfi Kırdar'ın aklına yatmış, 1939 yılında Güzideler Komisyonu adıyla teşkil edilen kurul, Vilâyet'te ilk toplantısını yaparak çalışmaya başlamıştır. Çok boyutlu ve ihtişamlı bir kutlama yapmak amacıyla erkenden başlatılan hazırlıkların uyandıracağı heyecandan faydalanılarak bazı bürokratik ve ekonomik engellerin aşılabileceği, böylece İstanbul'da imar hareketlerinin hızlandırılabileceği düşünülmüş olmalıdır. Ancak bunun güzel bir hayalden başka bir şey

olmadığı çabuk anlaşılır. Adı geçen komisyon tarafından, Fâtih devri eserlerini tamir ettirip yol, park, tiyatro, hâl binası vb. yaptırabilmek için hazırlanan 140 milyon liralık bütçe hükümeti şaşkınlığa uğratıp dilsizleştirir. Bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması, Beş Yüzüncü Yıl hayallerini büsbütün suya düşürecektir. Hükümetin artık sağlam bir gerekçesi de vardır: Harp!

Beş Yüzüncü Yıl, aslında savaşa ve hükümetin kayıtsızlığına rağmen İstanbul'u seven aydınların gündeminden hiç düşmemiş, zaman zaman ilgi çekici görüşler ileri sürülmüştür. 1942 yılında, bir gazetecinin görüştüğü eski İstanbul Şehremini Cemil Topuzlu, denizden görülebilecek bir Fâtih abidesi yapılması gerektiğini söyler; bunun için en uygun yer Ayasofya ile Sultanahmet arasıdır. Gerekirse, Tevkifhane binası, hatta Ayasofya Hamamı yıkılmalı, eski Adliye binasının arsasından itibaren bütün sırt istimlâk edilerek aşağıya doğru bir teras yapılmalıdır. Topuzlu'nun bu tuhaf teklifi tepkilerle karşılaşır. Uluğ İğdemir, *Ulus'*ta çıkan bir yazısında, eski eserlere karşı düşmanlık hisleriyle dolu olan Cemil Topuzlu'ya itiraz ederek Beş Yüzüncü Yıl dolayısıyla yapılacak en büyük işin bu şehrin Türk karakterini ortaya çıkarmak olduğunu ve ona hakiki millî çehresini vermek, dolayısıyla mevcut abideleri en iyi şekilde korumanın yollarını aramak gerektiğini söyler. Aynı görüşü savunan Sedat Çetintaş'ın da bazı teklifleri ve eleştirileri vardır; mesela Topkapı Sarayı'nın muazzam cephesiyle Fâtih'in yaptırdığı Çinili Köşk arasına sokuşturulan ve bu köşkü cepheden ve doğudan boğan uyduruk Arkeoloji Müzesi binasının yıktırılması ve Çinili Köşk'te bir Fâtih Müzesi'nin açılması... Necmeddin Sadak da fethin büyüklüğünü beş yüz yıl sonra bile hatırlatacak ihtişamda bir eser vücuda getirilmesi gerektiği kanaatindedir. "Yoksa oraya bir yeşil saha, buraya bir tiyatro, öteye bir Belediye binası gibi, şehir planında zaten önceden düşünülmüş parça parça, ufak tefek işlerin o tarihe kadar bitirilmesi, özlenen büyük kutlamaya yeter bir gayret değildir."

Aynı günlerde Fâtih'in gemilerini Tophane civarından Haliç'e geçirdiği yerlerde yahut Yedikule'den İstanbul'a geniş bir "Zafer Caddesi" yapılması, Galata'da Eminönü'nden daha büyük bir meydan açılması gibi teklifler de havada uçuşmaktadır. Belediye'nin ise büyük bir Fâtih heykeli projesi vardır; uygun bir yere dikilmesi düşünülen bu heykelde, Fâtih şahlanmış at üzerinde ufku gösterecek, kaidesinde ise fethe katılan sipahi ve azeb neferlerinin yanı sıra Ulubatlı Hasan'ın bir büstü yer alacaktır. Bu arada, Reşit Saffet Atabinen'in gayretiyle, Eski Eserleri Koruma Cemiyeti tarafından Beş Yüzüncü Yıl kutlamalarıyla ilgili bir tasarı hazırlanarak Maarif Vekâleti'ne bildirilir (1942). Vekâlet'in buna karşılık yaptığı, sadece Vilâyet'e ve Belediye'ye yavaş yavaş hazırlıklara başlanması yolunda tavsiyede bulunmaktan ibarettir. Ne var ki, savaş şartları yüzünden yeterince kaynak ayrılamadığı için, hazırlıklar son derece cılız bir yayın faaliyeti olarak başlar. Dr. A. Süheyl Ünver, Mektupçu Osman (Ergin) Bey, Feridun Dirimtekin ve V. L. Mırmıroğlu gibi bazı ilim ve kültür adamlarının Şehir Meclisi Neşriyat Komisyonu tarafından bastırılan kitapları, bu girişimin ürünleridir. Aynı şekilde, Maarif Vekâleti'nin ikazıyla harekete geçen İstanbul Üniversitesi de bazı kitaplar yayımlamıştır.

Aydınların telaşı

İstanbul tutkunu aydınlar bu tekliflerden, cılız yayınlardan ve heyecansızlıktan rahatsızdırlar. 1946 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde "Yaklaşan Büyük Yıldönümü"

Beş Yüzüncü Yıl için bastırılan altın madalya

başlıklı iki yazısı yayımlanan Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Yüzüncü Yıl'a yedi sene kaldığını belirttikten sonra, telâşını "O kadar yakın ki, yarın gelecek ve bizi hiçbir şey yapmadan, gaflet içinde avlayacak diye korkmamak imkânsız," diye yakınmıştır.

Tanpınar ve onun gibi düşünen aydınlar, harpten sonra, büyük yıldönümünün yaklaşmakta olduğunu basın yoluyla hatırlatınca, kamuoyu, Beş Yüzüncü Yıl konusunda yeniden hareketlenir. Bunun üzerine hükümetin kutlama faaliyetlerini organize etme görevini verdiği Maarif Vekâleti'nce kurulan komisyon, yaklaşan yıldönümünü en iyi şekilde kutlamak için tali komisyonlar teşkil ederek on sekiz milyon liralık bir bütçe hazırlar. Bu komisyon, dağılmadan önce, Ankara'da Maarif Vekâleti, İstanbul'da ise Vilâyet gözetiminde çalışmak kaydıyla bazı memurları hazırlık çalışmalarında görevlendirmiştir.

Ömrünü Osmanlı mirasının korunmasına vakfetmiş ve bu uğurda büyük kavgaları göze almış bir mimar olan Sedat Çetintaş ise konuyla ilgili olarak basında çıkan haber ve yorumlara, gazetecilerin ve aydınların Osmanlı tarihi ve kültürü hakkındaki cehaletine ateş püskürmekte, Beş Yüzüncü Yıl hazırlıkları çerçevesinde neler yapılacağına dair basında çıkan haberleri eleştirmektedir. Belediye tarafından bir Fâtih sitesi yapılacağı ve bu sitenin bir yerine Fâtih'in büstünün konulacağı yolunda bir gazete haberi üzerine kaleme aldığı yazıda "Fâtih'in heykeli denildikçe utancımdan yerlere geçiyorum," dedikten sonra yazdıkları dikkat çekicidir:

"Böyle en büyük şeylerde bile en ufak vesilelere dayanarak hemen işin fantezi tarafına koşuyoruz da bir tek taşını yerine koyamayacağımız Fâtih'in kendi yaptığı heykellere dönüp bakmıyoruz. Fâtih, Rumeli Hisarı'nı üç ayda yaptırmıştı. Acaba bizler milyonlar harcasak, üç ayda değil, üç senede yapabilir miyiz? Veyahut o milyonlarla onun bir tek Çinili Köşk'ünü vücuda getirebilir miyiz? Türk tarihinin her bakımdan bir incisi olan Rumeli Hisarı bugün utanç verici bir sefalet tablosu, bir mezbele ve bir harabe halinde yatarken Fâtih'in büstünden bahsetmeğe birazcık olsun hayâ istiyorum."

Beş Yüzüncü Yıl Masalı

Beş Yüzüncü Yıl'ı kutlama törenlerini özetleyen bir kolaj. Arka planda Fatih Camii minareleri arasına kurulan "Fatih Nur İçinde Yat" mahyası, ortada Fatih'in sandukası ve ön planda Fatih'in türbesini ziyaret eden İstanbul Valisi Fahrettin Kedim Gökay ve diğer devlet erkanı.

Çetintaş'ın bunları yazdıktan sonra işaret ettiği meseleler devrin zihniyet dünyasına dair önemli ipuçları taşımaktadır: Belediye, Fâtih Külliyesi'nin kervansarayını yıktırarak yerine umumi hela yaptırmış, Fâtih Darüşşifası'nın yerindeki boş arsalara ev yapılması için ruhsat vererek Fâtih'in mirasının yok edilmesine göz yummuştur. Tophane Medresesi'ni enkaz ambarı olarak kullanan aynı belediye, harabe hâline gelen Rumeli Hisarı için kılını bile kıpırdatmamaktadır. Türk sporcularının asırlarca yarıştıkları Okmeydanı'nda da tarihten tek bir iz bırakmamak için ne yapılması gerekiyorsa yapılmaktadır. Kısacası, "şehirci Prost, Bizans hipodromunu meydana çıkarmaya uğraşadursun, bizim ne millî tarihten haberimiz var[dır], ne de millî mefahirimizden hissemiz (...) Bütün bu facialardan şu hakikat anlaşılıyor ki, tarihin büyük askeri olduğu kadar da büyük âlimi olan Fâtih Sultan Mehmet, 1953 yılı gelmeden evvel ruhanî kılıcı, topu, tüfeğiyle bizleri fethetmeli, bu cehalet dünyamızı yıkıp evvela bizleri aydınlığa çıkarmalıdır."

Asım Us da *Turing Belleteni*'nde yayımlanan bir yazısında, fethin beş yüzüncü yılını kutlama fikrinin ortaya çıktığı ve kamuoyuna mal olduğu tarihten bu yana on beş yıl geçtiği halde "bu hareketin yürüyüşünde göze çarpan aksaklıkların" üzücü olduğunu söyler ve "Bu işte bize en çok üzüntü veren nokta ise," der, "Fâtih Sultan Mehmet için düşünülen heykelin yapılamaması değil, bu büyük Türk kahramanının kendi eli ile Fâtih'te vücuda getirdiği medreselerin ve diğer eserlerin ve türbesinin 500. yıldönümünde bugünkü acıklı halleri ile kalması tehlikesidir."

Kutlama Derneği Kuruluyor

Tartışmalar devam ederken, kutlama faaliyetlerini sistemli bir şekilde yürütecek bir derneğe ihtiyaç duyulur ve 13 Şubat 1950 tarihinde, İstanbul'daki resmî, yarı resmî bütün kurumların ve özel kuruluşların temsilcileriyle aydınların katıldığı bir kurucular toplantısı yapılır.

Eminönü Halkevi salonunda Fahrettin Kerim Gökay'ın başkanlığında yapılan bir toplantıda, "fetih yılı işleri" ile uğraşmak üzere, "İstanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği" adıyla bir dernek kurulmasına karar verilerek on bir kişilik geçici bir yönetim kurulu seçilir.[1] Nisan ayında kongresini yapmak üzere Alay Köşkü'nün kendilerine tahsisini talep eden bu dernek, talebi kabul edilmediği için toplantılarını Arkeoloji Müzesi'nde yaparak dört milyon lira bütçeli bir faaliyet programı hazırlar. Ne var ki çok geçmeden 1950 seçimleri yapılacak ve Demokrat Parti iktidara gelecektir. Bu yüzden hükümetle bütün irtibatları koptuğu için resmî destekten mahrum kalan ve faaliyetlerini İdare Heyeti üyelerinden İstanbul Tüccar Derneği Başkanı İzzet Akosman'ın topladığı 10.000 lira ile yürütmeye çalışan dernek, devlet yardımının devam etmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne başvurur. Bazı İstanbul milletvekilleri de bu yönde gayret gösterirlerse de sonuç alınamaz.

Fatih'in türbesinde nöbet tutan bir yeniçeri ve bir azeb askeri.

Derneğin 1951 yılında yapılan kongresinde eski idare heyeti yeniden seçilmiş, fakat bu heyet yaptığı hiçbir girişimden sonuç alamayınca bir basın toplantısı düzenleyerek topluca istifa etmiştir. 1952 yılında güç belâ yeni bir idare heyeti seçilir. Ne var ki çatışmalar, dedikodular ve kutlamanın siyasî problemler doğuracağı yolundaki eleştiriler yüzünden derneğe yönetim kurulu dayanmamaktadır. Kısa bir süre sonra, 2 Mart 1952 tarihinde Etibba Odası'nda toplanan kongrede yeni bir idare heyeti seçilir. Yeni başkan İsmail Hami Danişmend, derneği daha faal hâle getirmek için kolları sıvar ve olağanüstü bir kongre toplayarak idare heyetini yeniler. Prof. Ziya Cemal Büyükaksoy'un başkanlığında toplanan kongrede ismi İstanbul Fethi Derneği olarak değiştirilen derneğin kasasında sadece iki bin lira vardır. Çalışmalara devam edebilmek için hükümetten yardım alınması şarttır. Danişmend, Belediye'den on bin lira teberru almayı başarırsa da bu parayla ciddi bir faaliyet yürütülmesi imkânsızdır. Kaynak bulmak için çareler aranırken, fahri başkan Prof. Dr. Cemal Büyükaksoy'dan Fâtih devrinde İtalyan ressam Constanzo Ferrara tarafından yapılan madalya esas alınarak Beş Yüzüncü Yıl'ı temsil edecek bir altın madalya bastırılması yolunda parlak bir teklif gelir. Bu teklif itirazsız kabul edilmiş ve Kâzım

1 Derneğin kurucu ve ilk İdare Kurulu üyeleri şunlardır: Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay (Fahri başkan, İstanbul Vali ve Belediye Başkanı), Ali Vasfi Egeli (Yüksek Mimar), Aziz Ogan (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü), Cemil Topuzlu (Eski İstanbul Şehremini), Dr. Fethi Erden (Türk Ocağı Genel Sekreteri), Halis Kaynar (İstanbul İş Bankası Müdürü), İhsan İpekçi (İpek Sineması Müdürü), İzzet Akosman (İstanbul Tüccar Derneği Başkanı), Muhiddin Üstündağ (Eski İstanbul Valisi ve Milletvekili), Nijad Sirel (Heykeltıraş), Osman Nuri Ergin (Eski İstanbul Mektupçusu), Vasfi Rıza Zobu (İstanbul Şehir Tiyatrosu artistlerinden).

Fatih'in sancağını ve ipek bir yastık üzerinde kılıcını taşıyan yeniçeriler.

Taşkent'le Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın yardımları sağlanarak bastırılan bin adet altın madalya, Merkez Bankası vasıtasıyla diğer bankalara dağıtılmıştır. Bankalar, dernek adına Merkez Bankası'nda açılan hesaba kendi paylarına düşen madalyaların bedelini peşin olarak yatırırlar.

İstanbul Fethi Derneği, altın madalyalar sayesinde, yüz bin lira gibi o zamana göre hayli yüksek sayılabilecek bir parayı kasasına koyarak rahatlarsa da dedikodular ve kutlamanın nasıl yapılacağı yolundaki tartışmalar bitecek gibi değildir. Fethin askerî tarafının fazla vurgulanmasını, komşularımızı rahatsız edebileceği gerekçesiyle eleştirenler bulunduğu gibi, yıldönümü münasebetiyle milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerdeki hareketlilik de bazı çevrelerde rahatsızlık yaratmaya başlamıştır. Bu hareketliliğin sebeplerinden biri de Nâzım Hikmet'in affedilmesi için başlatılan büyük kampanya ve kampanyada af lehine imza veren aydınlara duyulan tepkidir. 1950 seçiminden kısa bir süre önce bir araya gelerek müşterek hareket etme niyetiyle Milliyetçiler Birliği adlı federasyonu kuran milliyetçi derneklerin 1 Nisan 1951 tarihinde, Rüstempaşa Medresesi'nde yapılan kurultayda tek çatı altında toplanma kararına varmaları ve Türk Milliyetçiler Derneği'ni kurarak güç birliğine gitmeleri, özellikle Ayasofya'nın tekrar cami yapılması yönündeki talepler bu rahatsızlığı artırmış olmalıdır.

Türk Milliyetçiler Derneği ve Talepleri

Türk Milliyetçiler Derneği'nin ilk faaliyeti, Ankara Türk Ocağı Konferans Salonu'nda, 28 Temmuz 1951 Cumartesi günü, Nâzım Hikmet'in affını isteyenleri protesto amacıyla düzenlediği toplantıdır. 24 Temmuz 1952 tarihinde Ankara'da toplanan kurultayda ise Ayasofya'nın ibadete açılması talebi açık bir şekilde seslendirilir. Konuşmacılar, 1 Mayıs Bahar Bayramı'nın 5 veya 6 Mayıs'a alınmasını ve radyolarda Türk musikisine daha fazla yer verilmesini de istemektedirler. Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması, bütün milliyetçi ve muhafazakârların ortak arzusudur. Hatta kutlamanın yapılacağı 29 Mayıs 1953 günü, atlanmış gençlerin Ayasofya'yı ele geçirmesi yolunda bir plan bile yapılır. Danişmend, Ayasofya'nın bir İslâm mabedi olmanın ötesinde, fethi

temsil eden en büyük "millî ve tarihî abide" olduğunu, böyle bir timsali müze hâlinde bırakmanın tarihi hiçe saymak anlamına geleceğini söylüyordu. "Beş yüzüncü yıldönümünde hiç olmazsa bu hata tashih edilerek milletin hakkı millete ve tarihin hakkı tarihe iade edilmeli"ydi. *Komünizme Karşı Mücadele* dergisinin sonraki sayılarından birinde yayımlanan röportajında da aynı görüşleri tekrarlayan Danişmend, hükümetin Yunanlıları darıltmamak için Beş Yüzüncü Yıl kutlamalarına pek taraftar gözükmediği, maddî ve manevî yardımını bu yüzden esirgediği yolundaki soruyu şöyle cevaplandırmıştı:

"Ortalıkta öyle bir şayia var. Bu şayiayı kimlerin ne maksatla çıkardıklarını bilmiyorum. Geçen gün gazetenin birinde de bu meseleden bahsediliyordu. Bence böyle bir şey akla sığacak şey değildir. Yeryüzünde öyle düşünecek bir tek Türk tasavvur edemem. Bununla beraber hükümetin şimdiye kadar derneğimize hiçbir yardımda bulunmamış olması da bu gibi şayialara yol açacak bir vaziyet demektir. İlk önce on yedi milyon liralık yardım vadetmiş ve ondan sonra tedricen azaltarak vaat miktarı nihayet altı yüz yirmi üç bin liraya indirilmişse de o bile verilmediği için geçenlerde Ankara'ya giden iki arkadaşımız elleri boş dönmüştür. Yalnız son içtimalarımızdan birine gelen vali ve belediye reisi, şehir bütçesinden on bin lira vereceğini vaat etmiştir. İşin azametine nispetle bu para deryada katre gibidir. Herhâlde artık en büyük ümidimiz milletin yardımındadır."

Şayia aslında doğrudur; 19 Şubat 1952'de NATO'ya girince Sovyetler Birliği tarafından ciddi bir şekilde tehdit edilen Türkiye, kendi bölgesinde yeni savunma sistemleri arayışına girerek Yunanistan'la ilişkileri geliştirmenin yollarını aramaya başlamıştır. Dış

Üste mehter takımı; ortada Fatih'in karadan yürüttüğü kadırgalardan birinin küçük bir modelinin leventler tarafından çekilişi; altta zırhlı yaya askerler.

Beş Yüzüncü Yıl'ı kutlama törenlerinden muhtelif kareler.

politikada çok hareketli günler yaşanmakta, karşılıklı olarak en üst seviyede yapılan ziyaretlerle Türk-Yunan ilişkilerinde beklenmedik bir bahar havası esmektedir. 23 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, Balkanlar'da kurulması düşünülen ittifak için önemli bir adım olacaktır. Bu ittifakı son derece ciddiye alan Demokrat Parti hükümeti, bu sebeple, Yunanistan'ın Kıbrıs'taki kışkırtmalarına göz yumduğu gibi, komşuyu Beş Yüzüncü Yıl kutlamalarıyla darıltmak istememiştir. Ayasofya'yı yeniden ibadete açmaksa – hükümete göre– asla düşünülemeyecek bir şeydir ve Türk Milliyetçiler Derneği'nden çıkan çatlak sesler mutlaka susturulmalıdır. *Vatan* gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın 22 Kasım 1952 Cumartesi akşamı Malatya'da suikasta uğraması, Demokrat Parti hükümetine, Balkan İttifakı'nın önünde de bir engel gibi görünen "milliyetçi-mukaddesatçı" yükselişin önünü kesmek için bulunmaz bir gerekçe vermiştir. Başbakan Adnan Menderes, 17 Ocak 1953'te Gaziantep'te yaptığı konuşmada komünistlerin çeşitli maskeler altında faaliyet gösterebileceklerini, bunlardan birinin de mukaddesatçılık olduğunu söyler. Bu konuşmadan bir hafta kadar sonra (23 Ocak) Türk Milliyetçiler Derneği'nin yetmiş üç şubesi bir günde kapatılarak bütün mallarına el konulur. Derneğin idare heyetinde yer alan DP milletvekilleri Sait Bilgiç'le Tahsin Tola da partiden ihraç edilirler.

Göstermelik Törenler

İstanbul Fethi Derneği'ne gelince: Özellikle başkan İsmail Hami Danişmend üzerinde, hatırı sayılır bir baskı uygulanıyor ve "yakın, uzak dostlarımızı rencide edecek gösterilerden ictinab" edilmesi, açıkçası, kutlama hazırlıklarını ağırdan alması

isteniyordu. Tören yapılacaktı, ama bunun sıcak ilişkilere girdiğimiz Yunanlı dostlarımızı rahatsız etmeyecek, şaşaasız ve hiçbir siyasî mesaj taşımayan bir merasim olması gerekiyordu. Hükümetin bu yaklaşımı, milliyetçi kesimlerde büyük bir tepki ve hayal kırıklığına yol açmıştır. Beş Yüzüncü Yıl'ı kutlamaktan vazgeçmek, kendini Bizans'ın mirasçısı olarak gören minnacık Yunanistan'ın bu komik iddialarına ve hayallerine cesaret vermek demekti.

Ne var ki hükümet kararlıydı; kutlama törenleri abartılmayacaktı. Bunun için İstanbul Fethi Derneği'nin yönetimini, özellikle başkanını değiştirmek gerekiyordu. Plan, derneğin İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın başkanlığında yapılan genel kurulunda milliyetçi gençlerin engelleme çabalarına rağmen uygulamaya konuldu (Mart 1953). Gökay, derneğin Ana Nizamnamesinin birinci maddesine dayanarak genel kurula başkanlık etmiş ve hükümetin istediği değişikliği gerçekleştirmişti. Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim ile Prof. Dr. Ziya Cemal Büyükaksoy'un fahrî başkan olarak görev aldıkları yeni yönetim şu isimlerden oluşuyordu: Prof. Abdülhak Kemal Yörük (Başkan), Ercüment Berker (İkinci Başkan), Feridun Dirimtekin (Genel Sekreter), Ekrem Hakkı Ayverdi (Muhasip), Ord. Prof. Salih Murad Uzdilek, Malike Güler, Zühtü Çubukçuoğlu, Prof. Enver Berkman, Eşref Şefik, Hüsnü Keseroğlu.

Kutlama törenleri sönük geçse de ismi daha sonra İstanbul Fetih Cemiyeti olarak değiştirilen İstanbul Fethi Derneği, Beş Yüzüncü Yılı mevcut imkânlarla en iyi şekilde değerlendirmek için ne mümkünse yapmıştır. 1953 yılında ve daha sonra bu cemiyet tarafından yayımlanan kitaplar ve dergiler araştırmacıların bugün de sık sık başvurdukları önemli kaynaklardır.

Kaynaklar

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi I,* Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1991.

Berk, Bekir, "Ayasofya Meselesi", *Komünizme Karşı Mücadele,* Yıl 2, nr. 33, 1 Nisan 1952

Çetintaş, Sedat, "Cehlimiz Bizans Surlarından Kuvvetli İmiş", *Yeni İnci,* nr. 40, 28 Mayıs 1953.

Çetintaş, Sedat, "Fâtih Evvela Bizi Fethetmeli", Şadırvan, nr. 13, 24 Haziran 1949.

Çetintaş, Sedat, "Türk İstanbul'un Yıldönümü: Fatihin Heykellerini Dikmeden Evvel", *Cumhuriyet,* 17 Temmuz 1942.

Danişmend, İsmail Hami, "Ayasofya Camii", *Komünizme Karşı Mücadele,* Yıl 2, nr. 33, 1 Nisan 1952.

Danişmend, İsmail Hami, "İstanbul Fethi'nin Üç Cephesi", *Milliyet,* 6 Şubat 1952.

Darendelioğlu, İlhan, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri,* Toker Yayınları, İstanbul 1968.

Deliorman, Altan, *Tanıdığım Atsız,* Orkun Yayınları, İstanbul 2000.

"Fâtih Altınları Nasıl Basıldı?", *Resimli Hayat*, nr. 14, Haziran 1953.

Ferdi, Recep, "İstanbul Fethi Derneği", Fatih ve İstanbul, nr. 1, 29 Mayıs 1953.

Gürtunca, M. Faruk, Fethin 500. Yıldönümünde Neler Yapılabildi, Neler Yapılamadı?", *Her Gün,* nr. 2006, 30 Mayıs 1953, s. 1, 3.

İğdemir, Uluğ, "Türk İstanbul'un Beşyüzüncü Yılı", *Ulus,* 23 Haziran 1942.

"İstanbul Fethinin 500'üncü Yıldönümünü Kutlama Derneği başkanı değerli tarihçimiz İsmail Hami Danişmend Bey'le Yaptığımız Konuşma", *Komünizme Karşı Mücadele,* Yıl 2, nr. 35, 1 Mayıs 1952.

İstanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği, Genel Toplantı 1950 (Broşür), Becit Basımevi, İstanbul 1950.

İstanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği Ana Nizamnâmesi, İstanbul 1950.

Özcan, Ömer, "İstanbul'un Fethinin 500. Yıldönümünü Kutlama Hazırlıkları", Türk Yurdu, nr. 316, Aralık 2013.

Sadak, Necmeddin, "1953 Yılını Kutlamak İçin", *Akşam*, nr. 8485, 5 Haziran 1942.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, "Yaklaşan Büyük Yıldönümü I", *Cumhuriyet,* nr. 9707, 20 Ağustos 1946; "Yaklaşan Büyük Yıldönümü II", *Cumhuriyet,* nr. 9715, 28 Ağustos 1946.

Us, Asım, "500. Yıla Nasıl Hazırlanıyoruz?", *Turing Belleteni,* nr. 112, Mayıs 1951.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (haz. Erol Şadi Erdinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul 1997, cilt II, s. 1595 vd.

Hilmi Türkmen

Üsküdarî Bir Alim:
Raşit Küçük Hocamızın Ardından

Üst düzey idareciliklerinde bile tevâzuu, dürüstlüğü, çalışkanlığıyla öne çıkmış, bütün meşgalesine rağmen, zengin birikimine müracaat edenlere her türlü desteği vermekten geri durmamıştı. Bu özellikleri sebebiyle emsâl ve akranı arasında hallâlü'l-müşkilat vasfıyla öne çıkmıştır.

Toplumların, milletlerin, medeniyetlerin en önemli zenginliği yetiştirdiği insanlardır. Geçmişi değerlendirirken o dönemin insanlarına bakıyoruz. O devirleri bir yönüyle mimari, kültür ve sanat eserleriyle hatırlıyorsak, diğer yönüyle alimleriyle anıyoruz. Bizler de gelecekte, beraber yaşadığımız, gölgesinde barındığımız, nazarına muhatap olduğumuz, ilminden, irfanından, sözünden, sohbetinde ve sükutundan istifade ettiğimiz alimlerimizle anılacağız. Raşit Küçük hocamız da aynı zaman diliminde, aynı ortamlarda bulunmaktan büyük mutluluk duyduğumuz mümtaz bir büyüğümüzdür. İstikbalde günümüzü anlamlı kılacak seçkin bir hocamızdır.

Bizim inanç ve kültür iklimimizde alimlerin tartışılmaz bir üstünlüğü vardır. Ayetler, hadisler, hikmetler, deyimler, şiirler hep bunu söyler, bunu hatırlatır. Onlar, Peygamberimizin varisleridir. Nitekim Efendimiz, "Alimler benim varislerimdir" buyurarak onların üstün konumuna dikkatimizi çekmektedir. Raşid hocamız da ilmiyle, haliyle, kavliyle bu hadisi

şerifin tecessüm ettiği, bizi Allah Resulünün iklimine davet eden, Onun dünyasına taşıyan, onun nefesini, sesini, sedasını, ahlakını, ahkamını günümüze ulaştıran, yaşayan ve yaşatan bir hocamızdır. Bu nedenle de kendisini tanımak, bir nebze de olsa istifade etmek bizim için büyük bir bahtiyarlık ve ayrıcalık oldu. O dili ayrı, bedeni ayrı söyleyen, zihninde ayrı bir fikir dilinde ayrı bir zikir terennüm edenlerden değildi. Biz ve hayatına şahitlik eden dostları, talebeleri, yakınları şehadet ederiz ki, Raşid

Üsküdarî Bir Alim: Raşit Küçük Hocamızın Ardından

Hocamız, haliyle ve yaşantısıyla çizgisinde zikzakları olmayan, sürekli zirveye doğru giden bir hayat yolcusuydu. Şüphesiz onun yolcusu olduğu zirve çoğumuzun yöneldiği, gönlünün eğrildiği dünyevi mevkiler değil, Hakkın rızası, Resulullah'ın muhabbetiydi. Onun içindir ki, çok önemli görevler, makamlar önüne serilmesine rağmen bir kısmını kabul etmemiş, kabul zorunda kaldıklarını da dostlarını kırmamak ve Müslümanların maslahatına yardımcı olmak için reddetmemiştir.

Raşit hocamız, büyük bir medeniyet buhranı yaşadığımız günümüzde, medeniyet tasavvuru ile sadece zamanımızı değil geleceği de inşa etmenin sevdasını taşıdı hep. Onun dünyası, kavganın, gürültünün, ihtirasın, boş iddiaların değil, ihlasın, samimiyetin, hikmetin, irfanın, tefekkürün, sevginin dünyası oldu. Doktora tezinin konusunu bile *Kur'an ve Sünnette Sevgi Kavramı-Özellikle Allah Sevgisi-* olarak seçen, kitabının ismini, "Sevgi Medeniyeti" koyan hocamız gerçek bir muhabbet ve hürmet insanıydı. Sevgiyi konuşan değil, yaşayan insandı. Cemiyetin derdiyle dertlenen hocamız bir çözüm olarak, Bilhassa Peygamber Efendimiz üyesi bulunduğu, Hılfü'l-fudûl örneğini benimseyerek sosyal-ilmî ve kültürel pek çok vakıf, dernek ve sivil toplum kuruluşunun teşekkülünde yer almış, üyeliklerinde bulunmuş ve hasbi faaliyetlerine canla başla katılmıştı.

Üst düzey idareciliklerinde bile tevâzuu, dürüstlüğü, çalışkanlığıyla öne çıkmış, bütün meşgalesine rağmen, zengin birikimine müracaat edenlere her türlü desteği vermekten geri durmamıştı. Bu özellikleri sebebiyle emsâl ve akranı arasında hallâlü'l-müşkilat vasfıyla öne çıkmıştır.

Hocamız, ilmi, hilmi, hali, idari ufku, siyasi, sosyal, kültürel ve medeni vizyonu ve misyonu ile cemiyetimizin her meselesiyle yakından ilgilenmiş, toplumun farklı kesimleri tarafından bir istişare mercii ve yol gösterici olarak kabul edilmişti. Hocamız, yorgun dimağları dinlendiren sükunetinin yanında, gerektiğinde volkana dönüşebilen bir aksiyon adamıydı. Ve ayrışmada belirleyici olan şey, şahsilik değil, değerlerimizdi.

Raşid hocamız, sözüyle, sohbetiyle, sükutuyla, simasının tabii bir uzvuna dönüşen tebessümü, bazen tebessümüne galebe çalan derin ve manidar bakışıyla, kalemiyle, eserleriyle, aksiyonuyla, öğrencileriyle bir nesle dostluk, bir nesle öncülük, bir nesle abilik, bir nesle rehberlik, hepimize hocalık yapan, maziyi, hali ve istikbali ve dahi nesilleri inşa eden bir numune-i imtisaldi.

Bir gönül imarcısı
Bir istikbal mimarı,
Bir medeniyet inşacısı,
Bir ümit aşılayıcısı
Bir tevazu ve edep abidesi
Bir sevgi ve saygı insanı,
Bir peygamber aşığı ve Sünnet-i Seniyye ihyacısıydı.

Rahmetle ve şükranla anıyoruz.[1]

1 28 Mayıs 2016'da Bağlarbaşı Kültür Merkezi'nde düzenlediğimiz, "Sünnet-i Seniyye'ye Adanmış Bir Ömür: Raşit Küçük'e Saygı Gecesi"ndeki konuşmam. Değişiklik sadece şimdiki zaman yerine geçmiş zaman ekinin kullanılmasıdır.

Coşkun Yılmaz

Raşit Küçük'le

Zevk-i Tahattur

Sevgi Medeniyeti Erzurum'dayken doktora tezimdi. O zaman bilgisayar yoktu, notlarımızı fiş dediğimiz küçük kâğıtlara not ederdik. Bu fişlerde iki yıllık emeğim vardı. 12 Eylül İhtilali'nde, odamı ararlarken o fişleri ve başka notlarımı kalorifer kazanına atıp yakmışlar.

Gök yeşil, yer sarı, mercân dallar,
Dalmış üstündeki kuşlar yâda;
Bize bir zevk-i tahattur kaldı
Bu sönen, gölgelenen dünyâda!

Ahmet Haşim

Raşit Küçük hoca ile 1985'de, üniversite 1. sınıfta tanıştım. Ancak ünsiyet biraz daha geç oldu. Sohbet ortamlarında, yayın kuruluşlarında, vakıflarda, eğitim komisyonlarında, ilmi toplantılarda, aynı yayın kuruluşlarında, dergilerde çalışmalarımız oldu. Başkanı olduğu eğitim komisyonlarında genel sekreterlik yaptım. Not tutmamak belki de en önemli eksikliklerimden birisi. Günü gelince acısını derinden hissediyorum. Son yıllardaki vedalar bu acıyı katlıyor. Yaşadığımız pek çok hadise, hatıralar, tarihe düşülecek notlar talihsiz bir şekilde tarihsizleşiyor.

Bu satırları yazarken, Merhum Haluk Dursun'un, Şakirin Camii'nde resmi yönü de bulunan bir cenaze namazından sonra, İstanbul'da mutlaka ziyaret etmemiz gereken saydığı isimleri hatırladım. Hatırımda kaldığı kadarıyla 5 veya altı kişiydi zikrettikleri ve Raşit Küçük de bunlar arasında ilk zikredilenlerdendi.

"Şimdi ziyaretlere başlayalım hocam" diyerek, Raşit Küçük hocayı arayıp "geliyoruz hocam" demiştim. Güzel bir ziyaretti. 5 dakikalığına demiştim, ancak bir saati geçmişti. Bir tür hasbi dertleşmeydi. Haluk Hoca ziyarete giderken hocayla ilgili tespitlerini ve neden ziyaret edilmesi gerektiğini anlatmıştı. Dönerken ise ziyaret değerlendirmiş, "Haksız mıyım?" diye sormuştu.

Raşit Hoca'yı, yazılarından, sohbetlerinden, gıyabi anlatımlardan tanıdım önce. Yani uzaktan, bir perdenin arkasından. Sonra yakından... Uzaktan nasıl tanıdı isem yakından da öyle gördüm. Hatta daha ileri. Gölgesi uzun olanlardan değildi Raşit Hoca. Her zaman da öyle oldu. Sükunet, vakar, istikrar, istikamet, ilim, hilm, amel, samimiyet ve edep sîretinin ve suretinin renkleriydi. Onunki, Sünnet-i seniyyeyi ilmi ve ameli olarak ihyaya adanmış bir ömürdü. Antalya Akseki'de, 1947'de başlayan bu dünya yolculuğu, 22 Kasım 2022'de

Raşit Küçük'le Zevk-i Tahattur

İstanbul'da sona erdi. Yolculuğun son durağı ise ulema haziresi olarak da bilinen Fatih Camii'nin haziresi oldu.

Hocayla hayatıyla ilgili, sosyal, siyasi, kültürel, tasavvufi pek çok hususta mahrem meseleleri de ihtiva eden sohbetlerimiz oldu. Mühim konulardı, yakın tarihe katkı sağlayacak sohbetlerdi. Fakat bir konu var ki, nedense çok arzu etmeme rağmen konuşamadık. Şimdi de neden erteledim diye soruyorum kendime. Neden? Mühim bir mevzu idi. İçtimai yönü olan, siyasi ve dini hayatımız açısından şahitliği de değerlendirmeleri de önemliydi. Erteleye erteleye yıllar geçti. Ve artık imkansıza döndü konuşmamız. İnsan niye erteler ki?

***

Hocayla ilgili iki program düzenlemiştim. İlkinde hocayı konuştuk, diğerinde de hocayla konuştuk. Birinci program, 28 Mayıs 2016'da Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen'in teşviki ve ev sahipliğinde, Abdurrahman Demirel'in gayretleriyle Bağlarbaşı Kültür Merkezi'nde bir saygı gecesiydi: Sünnet-i Seniyye'ye Adanmış Bir Ömür: Raşit Küçük.

Program için hocayla uzun uzun konuşmak, izah ve ikna etmek zorunda kalmıştım. Fakat sonuç hepimiz için memnuniyet vericiydi. Geniş katılımlı, çok duygulu bir program olmuştu. Dostları, meslektaşları, talebeleri hocanın farklı yönlerini hatıralar eşliğinde anlatmışlardı. Geceye damgasını ise Marmara ilahiyatta oda arkadaşı İsmail Lütfi Çakan'ın, hocanın çok yönlülüğünü ve dinamizmini anlatırken kullandığı "militan hoca" tanımlaması vurmuştu. Hoca da duygulu bir konuşmayla bu vefaya karşılık verdi. Program bittiğinde geniş kitlelerin bildiğinden, tanıdığından çok daha renkli bir portre çıkmıştı ortaya[1].

Bu yazıyı kaleme alırken o gece için hazırladığımız belgesel tadındaki filmi yeniden izledim, gecenin fotoğraflarına baktım uzun uzun. Hüzünlü bir zevki tahattur oldu fakir için.

Hocanın, bu programın filminde yer alan hayatının hülasasıyla ilgili şu değerlendirmesi onun hayat yolculuğunun da özetiydi: "İnsanın hayatta kendisine düstur edinmesi gereken esaslar vardır. Bir Müslüman için bu esasların kaynağı *Kuran ve sünnet olmalı. Resûl-i ekrem (sav) efendimizin 3 veya 4 hadisini, imam-i Şafii'den, Ebu Davud'dan başlayarak bir çok islam alimi, "Medarül İslam", İslam'ın bütün prensiplerinin üzerinde dönüp dolaştığı*

1 Programla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.haber7.com/yazarlar/ferman-karacam/1977070-yasayan-hadis-rasit-kucuk

hadisler olarak tanımlıyorlar. Bunlardan birisi "Ameller niyetlere göredir" hadisidir. Niyet kalbin amelidir. Her şey insanın kalbinde başlar. İkinci hadisi şerif: Helâl olan şeyler belli, haram olan şeyler bellidir. Bu ikisi arasında, birçok kimsenin bilmediği şüpheli hususlar vardır. Kim şüpheli şeylerden sakınırsa, dinini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüphelileri işlerse, zamanla harama düşer…" Üçüncü hadis-i şerif, "Kişinin mâlâyâniyi terketmesi müslümanlığının güzelliğindendir" Bu üç hadise dördüncüsünü ilave edenler var ki, acizane ben o alimlerin görüşünü kabul edenlerden biriyim "Bir insan bir amel işlerse, eğer o amelde bizim bir izimiz yoksa o amel reddedilmiştir." Acizane bendeniz, bu hadisler çerçevesinde yaşamaya, Allah'ın güç verdiği ölçüde, muktedir olduğum kadar riayet etmeye çalıştım."

Bu konuşma beni yıllar öncesine götürdü. 9 Aralık 2007'de vefat eden Sebahattin Zaim'in cenazesinde kendi yaptığı konuşmayı hatırlattı. Sebahattin Zaim Hocamızın cenaze namazını kıldırması için Raşit Küçük'ü teklif etmiş, hocayla konuşma görevi de fakire tevdi edilmişti. Raşit Hoca ise, "Şeref duyarım ancak şu hocalarımız bu işe daha layık" demişti. Israrlarımız üzerine cenaze namazını kıldırmış, sonra da şu değerlendirmeyi yapmıştı: "*Sabahattin Zaim denilince; ilim, ahlak, merhamet, şefkat ve bütün güzellikler akla gelir. Sabahattin Zaim'in peygamber olmayan bir dönemin sahabesi gibi yaşadığına şahit oldum.*" O cenazede bulunan bazı dostları bu konuşmayı hatırlayarak, "aynı değerlendirme Raşit hocamız için de geçerli" yorumunu yaptılar. Haklı değiller mi?

Hocayla ilgili ikinci program ise "Raşit Küçük"le Zevk-i Tahattur"du. Kendisiyle kendisini konuşmuştuk. Meşguliyetine ve mutadına rağmen, hilaf-ı adet eyledi ve

davetimize icabet etti. 31 Kasım 2017'de Esenler Belediye Başkanı Tevfik Göksu'nun ev sahipliğinde, Hasan Taşçı'nın teşviki, Hüseyin Cerrahoğlu'nun gayretleriyle düzenlenen programda hocanın arzusuyla Ahmet Emre Bilgili de sohbette yerini aldı. Biz sorduk, hoca cevapladı. Güzel bir sohbetti. "*kimseye anlatmadığımı hususları ortaya çıkardınız*" demişti. Yıllardır tanıdığımız, pek çok ortamda bulunduğumuz, uzun sohbetler ettiğimiz, beraber eğitim çalışmaları ve dergi yayıncılığı yaptığımız Raşit Küçük'ün farklı yönlerini öğrendik. Kendisinden sonraki Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Ali Köse'nin anlatım ve sorularıyla da hocanın öğrencilik yıllarındaki mizahi yönüne şahit olduk. Kendisi için de gerçekten bir "Zevk-i Tahattur" olmuştu. Burada o tahatturun geniş bir özetine yer veriyoruz.

Raşit Küçük'le Zevk-i Tahattur

Hocam, doğum yeriniz ve yılınız ile başlayalım. Bize o yılları ve şartları anlatır mısınız?

Öncelikle sizlere ve tüm emeği geçenlere teşekkür ediyorum. İnsanın kendinden bahsetmesi kolay değildir ancak Coşkun Bey konuyu çocukluktan açınca konuşmak kolaylaştı. 1947'de, Antalya'nın Akseki İlçesi Menteşbey (Gödene) Köyünde doğmuşum. Bu iki isim de kullanılıyor. Gödene ismi Roma dönemindeki Kotenna Krallığından kalma. Menteşbey ismini ise Selçuklu komutanı Menteş Bey'in o bölgeyi fethedip vefatına kadar da orada kalmış olmasından alıyor. Fethedildiği günden beri işgal görmemiştir. Toroslar içinde kalan köyüm tarım ve geçim açısından çok verimli bir yer değildir. Bugün 25-30 hanesi olan küçük bir köydür.

Fakir sayılacak bir ailenin ilk çocuğuyum. Babam 48 ay askerlik yapıp geldikten sonra evlenmiş. Babam ve annem Türkmenistan'dan göç etmiş ailelerin çocuklarıdır. Köyün bir kısmı Türkmenistan'ın Köktepe, bir kısmı da Horasan'ın Merv bölgesinden göç etmişler. İki medreseli, okuyanı çok olan bir köymüş. Osmanlılar zamanında çok kadı efendi çıkardığı için kadılar köyü (Kadıköyü) diye bilinir. Ben de o kadılardan yaşları pek ilerlemiş birkaçına kavuşmuş biriyim. Medreselerinde okuyanları da gördüm.

Seddülbahir'de şehit olan dedemin adını taşıyorum. Dedem evlenip askere gidiyor ve orada şehit olduktan sonra çocuğu dünyaya geliyor. Babam da babasının adını bana veriyor. Anne dedem ise Yemen gazisiydi; dokuz sene Yemen'de kalmış, esir düşmüş ve esaretten kaçarak 42 kişi yola çıkmışlar fakat 6 kişi Anadolu'ya ulaşabilmiş. Bu memleketin insanı ya bir yerlerde şehittir ya da çok meşakkatli yaşam sürmüştür. Mehmet Akif'in

"Ey Yolcu, Uyan!" adlı şiirindeki ecdadın torunları olmakla öğünüyoruz ve bununla da öğünülür şüphesiz:

Ecdadını, zannetme asırlarca uyurdu;
Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu?
Üç kıt'ada, yer yer, kanayan izleri şahid:
Dinlenmedi bir gün o büyük nesl-i mücahid.

İlkokulu köyümde okudum. Antalya'da İmam Hatip Lisesini bitirdim. (1966). Konya'da Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldum (1970). Sonrasında Erzurum'a tayin oldum lakin köyümle hiçbir zaman irtibatımı, ilişkimi kesmedim.

Köyümüzde ilkokul bitince İmam Hatip'e gelişim benim için önemlidir. Köyümüzden İmam Hatip'e giden ilk talebeyim. Beni İmam Hatipli yapan Antalya Müftüsü ve köylüm Mustafa Sıtkı Gökmen'dir. O zaman imam ve müftülerde yaş haddinden emekliye sevk yoktu. Müftü Efendi 77-78 yaşlarında görevinin başındaydı. Müftü Efendi, sağlığında hürmet ettiğim, vefatından sonra da duamı eksik etmediğim çok değerli biriydi.

İmam Hatip'te okurken daima sınıf mümessili oldum. Konya'da İslam Enstitüsü'ndeyken Talebe Cemiyeti'nin içinde oldum. Bu cemiyetler ayrı ayrıydı, bunun federasyonunu kurduk, kurucu üyesiydim. Talebe Cemiyeti'nin çıkardığı derginin basım, yayım ve idaresinde görev aldım. Konya'da Hamle adında bir gazete çıkıyordu, orada çalıştım bir müddet. Bizim dergimizi de o gazetede çıkarıyorduk. Dergimizin ismi Yeni Ümit'ti. Sonra ismi "malum yapı: Fetö" tarafından çalınınca İslam Medeniyeti Mecmuası olarak devam etti. 1960'ın sonlarında Federasyon bünyesinde çıkardığımız çok kaliteli bir dergiydi. Federasyonun ilk başkanı rahmetli Mahmut Özakkaş'tı, sonrasında Cahit Baltacı arkadaşımız da çok emek vermiştir bu dergiye.

Yüksek İslam Enstitüsü'nde çok kaliteli eğitim alıyorduk. Ankara İlahiyat Fakültesi'nin hocaları derslerimize gelirdi. Talebe Cemiyeti'nin bir minibüsü vardı enstitüde, bununla her cuma günü irşad faaliyetine çıkılırdı. Geçtiğimiz güzergâhtaki köylere vaiz ve imam bırakırdık. Bu yaptığımızın hududunu genişletip Antalya'ya, Burdur'a ve çevre illere de gitmeye başladık. Bugün artık böyle faal, işlevsel cemiyetler yok. Milli Türk Talebe Birliği'nin bünyesinde Türk Talebe Derneği'ni kurdum ve başkanlığını yürüttüm. Cemiyetteki görevimden de ayrılmadım.

Sakin görünen bir yapınız var, fakat yoğun bir faaliyet içindesiniz sürekli.

Usul olarak işleri hep ciddiyetle yapma gayretinde oldum. Cemiyetin ilk Başkanı Halil Hayıt idi. Sonrasında Harun Aytaç ve Adil Küçük ile çalıştım. Konya'da bu kişilerle çalışmış olmak tanınmamın sebepleridir. Konya'da programlar tertipleyip alanında kıymetli şahsiyetleri konferanslara, seminerlere getirmiş olmam da tanınmış olmamın diğer bir nedenidir. Merhum Muhammed Hamidullah Hoca'yı Konya'ya ilk getiren kişiyim. Arif Nihat Asya'yı, Mahir İz'i, Kemal Edip Kürkçüoğlu'nu 4 yıl kaldığım öğrencilik yıllarımda davet edip getirmiş olmam Konya'da tanınıyor olmamın sebepleridir.

Muhammed Hamidullah Hoca'nın Erzurum'a gelişinde de katkınız oldu mu?

Ben, Hamidullah Hoca'yı talebelik yıllarımda Konya'ya getirdiğim zaman İstanbul İslami İlimler Enstitüsü'nde hocaydı. O zaman Erzurum'da fakülte yoktu, 1971'de fakülte açıldığında oradaydım fakat Hamidullah Hoca'nın gelişine vesile olanlar İhsan Süreyya Sırma, Şerafettin Gölcük, Yusuf Ziya Kavakçı'ydı. Yusuf Ziya Kavakçı tercümanlığını yapardı, Konya'ya da beraber gelmişlerdi.

Hamidullah Hoca ile münasebeti olan kişilerle müşterek bir program yapıp onu anlatmak lazım gelir. Benim kendisiyle münasebetim Konya'da, Erzurum'da ve İstanbul'da bilfiil vardı. Hamidullah Hoca'yı, mükemmel bir İslam insanı ve âlimi olarak tanıdım. Hamidullah Hoca, emsal şahsiyetti. Bir öğünde iki çeşit yemek yediğine şahit olmadım. Kahvaltısı ve akşama yakın tek bir çeşit yemeği olurdu ve bu genellikle çorbaydı. Konya'ya davet ettiğim zaman

beni seven, maddi imkânı iyi olan bir aile de Hamidullah Hoca'yı ve on arkadaşımı yemeğe davet etti. Hanım teyze sofrayı ziyadesiyle donatmıştı fakat Hoca bir tas çorba içip sofradan kalkınca beraberindekiler de bir şey yiyemedi. Ev sahibemiz kocası Mehmet amcaya demiş ki, "*bir daha evimize yiyip içmeyen hoca getirme*" Mehmet Amca da beni arayıp bunu anlatınca "*endişe etme amca yarın gelir tüm yemekleri yeriz*" dedim. Ertesi gün gidip yemeklerin hepsini yedik ve ailenin de gönlü olmuş oldu.

Hamidullah Hoca nezih bir insandı. Mezhebinin olmadığı söylenirdi, biri bunu sorunca, bir mezhep üzerine namaz kıldığını ve Şafi mezhebine müntesip olduğunu söyledi. Mezheplerin birleştirilmesine "*telfik*" denir. Hocanın da telfikten yana olduğu biliniyordu, biri de bunu sorunca "*Evet, bir telfikten yanayım ama Sünni mezheplerin kendi içinde birleştirilmesinden değil, Sünni ile Şii telfikinden yanayım. Bunu yapabilecek bir kahraman çıkarsa belki siz de ben de gökteki melekler de hayran kalıp dua ederiz*" dedi.

Müsaade ederseniz, tanıma fırsatı bulduğum iyi ve güzel insanlardan bahsetmek

istiyorum. Kemal Edip Kürkçüoğlu bunlardan biriydi. Kendisini tanıdığımda İmam Hatip talebesiydim. Din Şubesi Müdürü'ydü okulumuza geldiğinde. Bir talebesi bizim okulda öğretmen iken hakkında şikâyet olmuş, o durumun teftişi için gelmişti. Şikâyet edilen hocamız Rahmi Ayaz'dı. Rahmi Ayaz ceza alacak diye bekleniyorken onu yeni açılan Gaziantep İmam Hatip Okuluna müdür yaptı. Biz de konuşma yapması için Kemal Edip Kürkçüoğlu'nu okula davet ettik. Mevlana ihtifaline (anma) gelince dinleme imkânı buldum. Secili (düzyazıda uyak) konuşan biriydi. Radyo konuşmaları, kitapları ve çok güzel şiirleri vardır. Resul-i Ekrem için yazdığı na'tı çok güzeldir. Bu na'tı bitirince umreye giden Ömer Kirazoğlu'na vererek Huzur-ı Nebi'de okumasını ister. Ömer Bey, na'tı okuduktan sonra arayıp okuduğunu haber vermek ister ama na'tı bittiğinde ruhunu teslim etmiştir Kemal Edip Kürkçüoğlu. Mahir İz Hocamızın coşkulu konuşmalarını hatırlarım.

Enstitünün giriş kapısının üstünde M. Akif Ersoy'un bir beyti vardı:

Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol.

Mahir Hoca'yla kapının önüne gelince bu yanlış dedi. *Hikmete değil, hükmüne râm* ol olmalıydı. Osmanlıca nun (ن) ile yazılmalıyken te (ت) ile yazılmış. Bir nokta fazla konduğu için böyle okuyagelmiş dedi

ve bu yanlışı düzeltti. M. Akif'in hükmüne yazdığı ilk baskıda hikmete diye yazılmış.

1969 yılında rahmetli Necmettin Erbakan Hoca Konya'dan bağımsız milletvekili adayı oldu. Adil Küçük ile ben, merhum M. Zahid Kotku hocamıza, "*Sayın Erbakan aday oluyor ne yapacağız?", diye sorduk. "Kardeşimizdir, destekleyeceğiz*", dedi. 1969'da merhum Erbakan'ın seçim bürosu başkanlığını yaptım. Pek çok insanı bu vesile ile tanıdım. Konyalılar da beni bu şekilde tanıdılar.

Hocam, Mehmed Zahid Efendi ile ne zaman tanıştınız?

1967'de İslam Enstitüsü'nde ikinci sınıf talebesiyken ziyaretine giderek kendisine intisap etmek istediğimi söyleyip elini öptüm. Nerede okuduğumu sordu. İslam Enstitüsü'nde okuduğumu öğrenince "kelam, fıkıh, hadis, tefsir ve tevhid derslerini iyi öğrenip kendini iyi geliştirmelisin", dedi. Namazlarımı geçirmememi ve abdestsiz kalmamamı tembihledi. O günden beri buna daima riayet ettim. Pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu geçirmemi, talebenin altı saatten fazla uyumaması gerektiğini öğütledi. O günden sonra ara ara ziyaretlerim oluyordu. 1972 yılında öğretmen olunca tekrar ziyaretine geldim. Kendini yetiştirmişsin diyerek müntesibi olmamı kabul etti.

Erzurum sizin için ikinci memleket gibi...

Evet, Erzurum'da uzun yıllar kaldım. İmam Hatip Okulunda 4 yıl öğretmenlik yaptım. Henüz stajyerken idarecilik ve daha sonra bir müddet okul müdürlüğü yaptım. İmam Hatip'te öğretmen iken her hafta cuma günleri bir camide vaazettim. Müdür olunca dersi en iyi anlatacak öğretmen arkadaşlarla çalışıp müşterek bir başarıya imza attık. İmam Hatiplilerin girdikleri Türkiye geneli sınavlarda Erzurum İmam Hatip'i birinci yaptık. Dönemin Diyanet yöneticilerinden tebrik, teşekkür telefonları ve bizatihi tebriklerini aldık. Bunu sevgi ve şefkatle başardık.

Yüksek İslam Enstitüsü'ne geçişiniz kolay olmadı diye biliyoruz.

Öğretmenlik yaparken üniversiteyle de irtibatlıydım. 3 defa asistanlık sınavına girdim, başarılı olmama rağmen üniversiteye kabul edilmedim. Merhum Şaban Karataş, TRT Erzurum Müdürü iken TRT'yi liyakatli, işin erbabı insanlarla donatmıştır. Bir gün, bulunduğu bir ortamda benimle ilgili konuya vakıf olmuş. İstihbarat yetkilisine benim hakkımdaki iddiaların mesnetsiz olduğunu söylemiş. 1974'ün Kasım ayında sınava girdim, 1975 yılının ilk günü Yüksek İslam Enstitüsü'nde göreve başladım. Orada 6 yıl boyunca dersler verdim. Enstitü müdürlüğü yaptığım zaman 12 Eylül İhtilali oldu. Hapis de yattım, işkence de gördüm ve sıkıyönetim emriyle İstanbul'a sürgün gönderildim. Erzurum'da çok güzel yıllarım geçti. Muhammed Hamidullah Hocayı, Muhammet Tayyip Okiç Hocayı, İsmail Cerrahoğlu Hocayı, Müftü Osman Bektaş Hocayı, Hacı Halis Emek Hocayı orada tanıdım ve bu hocalarımın hem tedrisatıma hem müşkülatıma çok faydası dokundu. Erzurum günlerim çok bereketli geçti.

Hocam merak ettik, sürgün yeri olarak neden İstanbul?

Erzurum'da sağcısından solcusuna herkesle münasebetimin olması ve itibar edilen biri

olmam potansiyel tehlike sayılmış. "İlde bulunması tehlike arz ediyor" diye yazıp sürgünü uygun görmüşler. Bunu, daha sonra Korkut Özal'dan dosyama bakmasını rica ederek öğrendim. İstanbul'a gelmemek için biraz uğraştım, Ankara'ya giderek bir tanıdık albaydan Konya'ya gitmek için yardım talebim oldu. Sıkıyönetim emriyle İstanbul'a gönderildiğimi, yapılacak bir şey olmadığını da o albaydan öğrendim. İstanbul'a gelmek istemeyişimdeki temel sebep maaşlarımızın düşük olması ve "*arkadaşlarımın, geçinemezsin*", telkinleriydi. Aslında İstanbul, Allah'ın bir lütfuymuş benim için. İlim ve cemiyet efradı tarafından hüsn-i kabul gördüm. Fakülteden arta kalan zamanlarımı İskenderpaşa Cemaati'nde geçirirdim. *İslam, Kadın Aile, İlim Sanat* dergilerine katkıda bulunurdum. *Bir Ayet Bir Hadis* sayfam vardı. *Yolumuzu Aydınlatanlar* başlığı ile İslam âlimlerini anlattığım bir köşem vardı. Bu ismi daha sonra çok kullandılar. Rahmetli Mahmud Esad Coşan Hocamızın gayretleriyle çıkarılan bu mecmualar ile çok güzel işler yaptık. 1983'ten sonra İstanbul Teknik Üniversite talebelerine Beşiktaş Muradiye Camii'nde her cumartesi akşamı hadis dersleri yaptım. O talebeler de çok kıymetli çocuklardı ve çok faydalı derslerimiz olmuştu. O arkadaşlardan yurt içinde ve yurt dışında mühim görevlerde bulunanlar var. Binali Yıldırım Bey de hadis derslerimize katılırdı. Cenabı Hakk'a hamd ediyorum, böyle güzel hizmetler nasip oldu.

Evliliğiniz hakkında konuşalım istiyoruz. Nasıl evlendiğinizden başlayalım arzu edersiniz.

Hanımefendi, Atatürk Üniversitesi Fransız Filolojisi son sınıf talebesiyken başörtüsü yasağı çıktı. Babası, Edebiyat Fakültesi Sekreteri olmasına rağmen fakülteye başörtüsünden dolayı almıyorlardı. Fakülteyi bu nedenle bitiremedi. Prof. Dr. Celal Tarakçı ile Prof. Dr. Hüseyin Ayan abilerim bana hanımefendiyi bir Halkevi salonunda gösterip tavsiyede bulundular. Kendisiyle görüşüp evlilik hususunda anlaştık ve evlendik. Eşim Kahramanmaraşlıdır. Evliliğimiz çok kolay oldu; bir küçük halı, bir kilim, dört koltuk ile evimizi dayayıp döşedik ve bunu sorun etmeyen hanımefendiye hep müteşekkirim. Dört kız çocuğumuz oldu, çocuklar tamamen eşimin emek ve gayretiyle büyüyüp yetiştiler. 45 yıllık evliyiz, 45 günümü onlara ayıramadım. Aileme ve çocuklarıma zaman ayıramamış olmam, hanımefendiden duyduğum tek sitemdir ve bu konuda ziyadesiyle haklıdır. Dokuz da torunumuz var. Allah, eşimden de çocuklarımdan da razı olsun. Yıllarca kirada oturdum fakat

doğan her çocuk eve ve gönlümüze bir ferahlık, bir refah verdi. Rabbim ummadığım şeyler nasip etti; ev de alabildik, çocuk da evlendirebildik. Bunlar Rabbimin lütfudur. Şairin dediği gibi "*Âleme ihsan eden, sana hiç vermez mi?*" İnsan çalışkan ve dürüst olursa mükâfatını görür. Allah yolunda hizmet edebilmişsem; İslam'a, topluma, millete faydalı iyi insanlar yetiştirebildiysem ve bu yolda bir maharetim olmuşsa buna sonsuz şükrederim.

Sevgi Medeniyeti adlı kitabınızın dramatik bir hikâyesi var, bundan bahseder misiniz?

Sevgi Medeniyeti Erzurum'dayken doktora tezimdi. O zaman bilgisayar yoktu, notlarımızı *fiş* dediğimiz küçük kâğıtlara not ederdik. Bu fişlerde iki yıllık emeğim vardı. 12 Eylül İhtilali'nde, odamı ararlarken o fişleri ve başka notlarımı kalorifer kazanına atıp yakmışlar. Hapisten çıkınca Nazif Şahinoğlu, Yusuf Ziya Kavakçı ve Şerafettin Gölcük ziyaretime geldiler. Fişlerin kaybolduğunu bildikleri için, Y. Ziya Kavakçı, "*Böyle şeyler olur, sen yeniden başla*" dedi. Beni yeniden başlamaya hevesli görmeyen Nazif Şahinoğlu da başlamam gerektiğini vurgulayınca yeniden yazmaya başladım ve kısa zamanda çok mesafe kat ettim. İstanbul'a gelince 1983 senesine kadar bu teze çalıştım. Psikiyatr Dr. Ayhan Songar'a okuması için götürdüm. Eleştirisini yapmış ve birçok yeri çıkarmıştı. Üsküdar'a geçmek için vapura bindim. Beğendiği 130 sayfayı çantama koydum, eleştirdiği bölümü ise incelemeye başladım. Vapurdan inerken çantamı unutmuşum. Fark ettiğimde vapur gitmişti. Peşinden karşıya geçtim ki vapur iskelede lakin çantam ve o 130 sayfa tezim yok. Günlerce takip ettim ama bulamadım. Elimde kalan kısım "*Allah Sevgisi*" üzerine idi. Tez danışmanlığımı Salih Tuğ Hoca üstlenmişti. Salih Hocaya gidip durumu anlatınca elimde kalan sayfa sayısını sordu. İki yüz sayfa olduğunu söyledim. Hoca da tez için yeterli olduğunu, tez adının da *"Kur'an ve Sünnette Allah Sevgisi"* olmasını önerdi. Salih Hoca bir an önce bitirip vaktinde savunmamı yapmam hususunda beni sıkıştırınca stresten mide kanaması geçirdim. Savunmamı 3-4 ay sonra yapmak durumunda kaldım. Tezim kabul edildi ama kitaplaşmamıştı. Ben, 1990'da Suriye'deyken tezimi okumak için alan Lütfi Doğan Hoca, okuyup çok beğenmiş. Zekeriya Karaman, Rehber Yayınevi'ni yeni açmıştı. Beni arayıp yayımlamak istediklerini söylediler. İlaveler ve değişiklikler yapacağımı söylesem de yayımlamakta ısrar ettiler. Lütfi Hoca'nın da ısrarıyla bu tezi *"Sevgi Medeniyeti"* ismiyle Rehber Yayınevi'nde bastılar. İçinde bir yerde sevgi medeniyeti tabiri geçiyor; *"İslam, insanlığa bir sevgi medeniyeti sunmaktadır"*. Sevgi konusunu çalışmam da İslam'ın korku dini olmadığını göstermek içindi.

Hocam; idarecilik yaptınız, bürokrat oldunuz, siyasilerle iç içe bulundunuz, parti kuruculuğu yaptınız, ancak gündelik politikanın içinde bulunmadınız. Siyasilerin sizinle olan yakınlığı bir istisna gibi tezahür etti.

Babam da dâhil hiç kimseden dünyalık hiçbir talebim olmamıştır. 1969'da Konya'da Milli Nizam Partisi kurulurken davet edilen en genç insan bendim. Merhum Ömer Çoktosun'un evinde kuruldu, Ankara'da rahmetli Eşref Edip tarafından ismi verildi. Erbakan Hocayla ve çevresiyle ilişkimi daima devam ettirdim. Bir yerlerde aksaklık çıkınca veya bir düzenlenme olacaksa Hoca, beni gönderirdi. Benim rahmetli Erbakan ile

Raşit Küçük'le Zevk-i Tahattur

ilişkim, vefatına kadar devam etti. Bir yerde bana kızdı, 3 ay kadar benimle konuşmadı. Antalya'ya belediye başkanı olmamı istedi, kabul etmedim. Bu nedenle bana gücendi. Sonra çağırınca gittim, görüştük. Bir de Ak Parti kurucusu olduğum zaman kızdı. Pişman değilim ama Hoca o zaman da bana darıldı. Ömrünün son zamanlarında Altınoluk'ta kendisini ziyaret ettim.

Erzurum yıllarınızda, merhum Erbakan Hoca'nın Fetö ile ilgili size söyledikleri vardı.

Erbakan hoca, 1979'da Erzurum'da Ruhi Özcan ile beni Ankara'ya çağırdı. Yukarı Ayrancı'da evine gittik. Yanında Lütfi Doğan Hoca vardı. Bize dedi ki: "*Siz bu Fetullah Gülen'i tanımıyor musunuz*?" Biz de tanıdığımızı söyledik. O zaman ihtilal öncesi sıkıyönetim vardı. Fetullah Gülen, bazı yerde adını vererek, bazen adını söylemeyerek "*Allah, seni kahretsin, boynun altında kalsın, hiçbir emeğine nail olamayasın*" vesaire beddualar ediyormuş. Erbakan Hoca da bize: "*Biz, buna partici ol demiyoruz. Partiye gel, partiye insan kazandır, partiye hizmet et demiyoruz. Bize dua et de demiyoruz. Bu bizimle niye uğraşıyor, bunu söylemiyor musunuz*?" dedi.

Fetö'nün Cibril parti kursa oy vermem" beyanatları da vardı

Evet, bir evdeydik. Yusuf Ziya Kavakçı, İbrahim Erol Kozak, Necati Kara, Özer Sencar, İbrahim Canan, belki İhsan Süreyya da oradaydı, kalabalıktık. Orada bu lafı etti. "Cibril gelse parti kursa ona da oy vermem", deyince Necati Kara: "*Bir şey söylüyorsunuz ama bunu anlamak zor. Cibril gelir de bir şey söylerse o Allah'tan gelir. Allah'ın dediğine de mi uymayacaksınız?*" dedi. "*Siz, bu kinayeyi anlayın*" dedi cevaben. Ben de Erbakan'a bunu anlattım. Buna ne söylesek boş, bu zevat böyle konuşuyor, dedim. Sonra Erbakan şunları söyledi: "*Size tavsiyem şudur; bu kişi ile asla bir arada olmayın. Asla buna herhangi bir kimseyi gönderip onunla olmasını sağlamayın. Kendisine yardımcı olmaya tevessül etmeyin. Bu Yahudi'ye uşaklık ediyor, Siyonizmin ajanı gibi hizmet görüyor bu ülkede*" dedi. Hakikaten hayatı boyunca da onunla bir olmadı, bir araya gelmedi.

Ben de yüzlerce insanı oraya girmekten, gitmekten alıkoymuş biriyim. Birçok doktor bana bu nedenle dua ediyor. Allah'ın hiçbir kuluna, hiçbir zaman onun hakkında müspet bir şey söyleyip de beraber olun demedim şükür.

Cumhurbaşkanımızla olan dostluğunuzdan bahseder misiniz?

Cumhurbaşkanımızla çok uzun ve özellikli bir geçmişim var. 1980'li yıllar, Refah Partisi'nin kurulduğu dönemler. Refah Partisi'nin açılış merhalesini beraber gerçekleştirdik.

Beyoğlu'ndan aday olmuştu. Beyoğlu'nda seçimi kaybetmedi, kaybettirildi.

Belediye başkanlığı mı, milletvekilliği miydi bu kayıp Hocam?

Belediye başkanlığıydı, milletvekilliği de ayrı, orada bir tercih meselesi vardı. Oradaki Seçim Kurulu Başkanı Hâkim sarhoş, affedersiniz ağzından içki kokusu geliyor. Tayyip Bey ona: "*Bu alkol kokan ağzınla mı adalet tevzi* edeceksin" dedi. Tayyip Bey hakkında olumsuz karar verdiler.

Şu an benim oturduğum eve yeni taşınmıştım. Tayyip Bey'in alt katında oturuyordum. Önceki adı Güzeltepe idi mahallenin, sonradan Mehmet Akif Mahallesi oldu. Bir evde bir ay uzlete çekilmiştik, ramazana da denk gelmişti. Yakın akrabalarının dahi haberi yoktu. Sonraları birçok toplantılarda, faaliyetlerde beraberdik. Belediye Başkanlığı döneminde danışmanlık yaparak, Başbakanlığı döneminde de parti kurucusu olduğum için daima münasebetim oldu. Sağ olsunlar, Başbakan iken de Cumhurbaşkanı iken de telefon ederek yalnız veya Emine Hanım ile geleceklerini bildirirler. Evimizi teşrif ettiği de olur. Birçok konuyu samimiyetle konuşuruz. Düşüncelerimi kendisine açık bir şekilde ifade ederim. Bu ülfetimiz, ünsiyetimiz, samimiyetimiz kardeşlik hukukuyla devam edip gitmektedir Allah'a şükür.

Efendim, bu güzel sohbet için de nezaketiniz için de çok teşekkür ederiz.

Allah, razı olsun hepinizden. Çok sağ olun.

Raşit Küçük'ün İrtihaline Tarih

Muallimdir Raşid Küçük
Muhaddisdir Raşid Küçük
Çıkarak sekiz münadi:
"RAHMETLİDİR RAŞİT KÜÇÜK" 1444

Mustafa Kara
Bursa

*****

Râşid Üstad, Rasûl'e nâil ola...
Muttasıl bir senetle vâsıl ola...

Sünnetin hizmetinde Hakk'a giden,
Yüce kervâna, şanla dâhil ola...

Hem sadırlarda hem satırlarda,
Bin bir iz koydu, nesle kandil ola...

Her ne umduysa yevm-i mahşerde,
Hakk'ın izniyle hepsi hâsıl ola...

«Kenz-i ömrü, Nebî'ye eyledi vakf,
Dâr-ı ukbâda, ecri kâmil ola...» (1444)

feilâtün / mefâilün / feilün
(fâilâtün) (fa'lün)

Mustafa Asım Küçükaşcı

Anadolu'daki yenilginin müsebbibi görülen Yunanlı asker ve generallerin yargılanmasından bir kesit.

Erhan Afyoncu

Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

1821 Yunan isyanından önce Mora ve Attike Yarımadası ile Eğriboz Adası'nda on binlerce Türk yaşıyordu. Yunan isyanında Mora'da büyük bir Türk soykırımı yapıldı ve 25 binden fazla Türk kadın ve çocuk ayırt edilmeden katledildi.

1350'li yıllarda Rumeli'ye geçerek, yerleşmeye başlayan Osmanlılar kısa süre içerisinde Dedeağaç, Dimetoka ve çevresini ele geçirip, daha sonra Evrenos Gazi idaresinde ilerleyerek Gümülcine'yi fethettiler. 1371'de Çirmen savaşını kazanan Osmanlı kuvvetleri İskeçe, Kavala, Drama, Serez ve Borla'yı kontrolleri altına aldılar. II. Murad zamanında Selanik, Yanya, Manastır ve Teselya gibi yerler kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. Fatih devrinde, Bizans hanedanına mensup iki despotun idaresinde olan Mora ele geçirildi. Venedikliler'in elinde kalan son önemli noktalar olan Modon, Koron ve İnebahtı ise II. Bâyezid tarafından fethedildi. Yunanistan'ın tamamının fethi 15. yüzyılın sonlarında tamamlanırken, Doğu Anadolu'nun fethi ise Yavuz ve Kanunî dönemlerinde gerçekleşebilmiştir.

15. yüzyılın sonlarında fethi tamamlanan Yunanistan'ın Mora kısmı 17. yüzyılın sonlarında Viyana bozgun yıllarında Venedik'in eline geçti. Ancak Mora'daki Rumlar da Katolik Venedik idaresinden hoşnut olmadıklarından İstanbul'daki patrik aracılığıyla yardım istiyorlardı. Venedikliler'in Katolikliği yaymak istemeleri, Osmanlılar zamanında mahalli halka verilmiş haklara dikkat etmemeleri ve uyguladıkları sıkı vergi siyaseti Ortodoks Rumları onlardan soğutmuştu. Fenerli Rumlar, III. Ahmed'e resmen müracaat ederek, Mora'nın Venediklilerden kurtarılmasını talep ettiler. Bu faaliyetlerde başrolü patrikhane oynamıştı. Sadrazam Şehid Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 1715 yılında İstanbul'dan hareket ederek Mora'yı tekrar fethetti

Avrupalılar Yunanistan'a Koştu

18. yüzyılın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik ve bağımsızlık fikirleri Osmanlı topraklarında yaşayan milletleri de etkiledi. Sırplar isyan edip, muhtariyetlerini kazandılar. Regas, Laskaris, Koreas gibi yazarlar da eserleri ile Yunan halkını bağımsızlığa yönlendirdiler. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Yunanlar isyan etti. Avrupa kamuoyunda Helen hayranlığı hâkimdi. Önce Avrupa'nın

Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

Eflak-Boğdan isyanı ve Tepedelenli Ali Paşa isyanıyla ilgilenen Osmanlılar'ın, Mora'yı ihmal etmeleri sonucu buradaki ayaklanma giderek genişledi. Bunun üzerine II. Mahmud, oğluna Girit valiliği vermek şartıyla Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşadan askeri yardım alarak buradaki isyanı bastırmak yoluna gitti. Yunan isyanı başladığında Rus Çarı I. Aleksandır, İtalya ve İspanya'daki devrimci hareketlerin tartışıldığı Laicbach Konferansı'nda bulunuyordu ve Avusturya Başbakanı Metternich'in etkisi ile bu isyana destek vermedi. Avrupa kamuoyunun Rumlar'ı desteklemesine rağmen Fransa, İngiltere ve Prusya, Avusturya'nın da tesiri ile ayaklanma karşısında tarafsız kaldı. Avrupa'daki mevcut dengenin bozulmasını ve ulusal ayaklanmaların başarıya ulaşmasını hiçbir devlet istemiyordu. Avrupa yönetimleri, kendilerine de zarar vereceği için Fransız İhtilali kökenli milliyetçiliğe yol açmak taraftarı değillerdi. Ayrıca Osmanlı'nın parçalanıp, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini istemiyorlardı. Ancak Avrupa kamuoyu ve aydınlar aynı fikirde değildi.

Yunan Hayranlığı

Batılı aydınlar, Avrupa medeniyetinin köklerinin Antik Yunan'dan kaynaklandığını kabul ediyor ve borçlarını Yunan isyanına destek vererek ödemek istiyorlardı. Avrupa'nın eski Yunan'ı kendi medeniyetinin temeli olarak görmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeni bir düşmanlık başlamıştı. Byron ve Hugo gibi edebiyatçılar, Delacroix gibi ressamlar, Beethoven gibi bestekârlar, Osmanlı aleyhine Yunan hayranlığı içeren eserler yayınlamışlardı. Byron'ın "Childe Harold" ve "Turkish Tales" isimli eserlerinde Türkler zalim, Yunanlılar mazlum olarak gösteriliyordu. Lord Byron'ın Yunanlılar hakkında yazdığı eserler, Avrupa'da Yunan hayranlığı başlatmıştı. Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde Helen Dostluk Komiteleri kuruldu ve bunlar Rumlara maddi ve manevi destek sağladı. Avrupa'nın pek çok yerinde para toplanıyor, gönüllüler Mora yarımadasına gidiyorlardı. Avrupa'da yaşayan Rumlar ile İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika vs. gibi ülkelerden başka milletlere mensup gönüllüler savaşmak için Mora'ya geldiler. Fransız Jourdan, Türkler'e karşı Rodos Şövalyeleri'ni tekrar canlandırmak isterken, İngiltere'nin en önemli şairlerinden Lord Byron bizzat giderek Yunanistan'ın kurulması için çalışmıştı.

Avrupa kamuoyu, Osmanlılar'ı Avrupa medeniyetinin kurulduğu topraklardaki Hristiyanlar'ı idare eden despotlar olarak görüyor ve Hristiyanlar'ın Müslüman hakimiyeti altında yaşamaya mecbur olmaları Avrupa için ayıp olarak telakki ediliyordu. Yunanlılar'ın Türk idaresinden kurtulmasını arzulanıyordu.

Haçlı İttifakı

Osmanlı yönetimi isyanlar karşısında etkisiz kalınca Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Avrupa devletleri isyanın ilk dönemlerinde müdahale etmeyeceklerini açıklamışlardı. Batılı devletler, hâlâ Fransız İhtilali'nin etkileriyle uğraştıklarından Rum isyanı gibi ayrılıkçı bir isyanı desteklemekte ilk başta tereddüt etmişlerdi. Fakat Kavalalı İbrahim Paşa

Yunanistan, bağımsız olmuştu, ancak kuruluşun üzerinden üç yıl geçmesine rağmen ülkeyi yönetecek bir kral bulunamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlayan Rusya, İngiltere ve Fransa Yunanistan'ı yönetecek kralı da tespit ettiler ve dışarıdan ithal ettikleri bir kralı, Bavyera Prensi'ni Birinci Otto adı ile Yunanistan tahtına oturttular.

asilere büyük darbeler vurmaya başlayınca Avrupa devletlerinin kararları değişti.

Eflak-Boğdan ayaklanması sırasında Osmanlılar'ın lehine olan Avrupalı devletlerin tutumu, isyanın Mora'ya sıçramasıyla birlikte olumsuz yönde değişmişti. Bilhassa bu ayaklanmanın aleyhinde olan İngiliz Dışişleri Bakanı Castlereagh'ın Ağustos 1822'de intihar etmesi üzerine, yerine getirilen Canning bu durumda etkili oldu. Canning selefinin tersine bir Helenistti ve Hristiyanlık davası olarak gördüğü bu hadiseyi Ruslar'a bırakmak istemiyordu.

İngiltere, Rum isyanına destek vermesi üzerine Rusya da İngiltere'nin yanında yer aldı. Avusturya ve Prusya ise Rum isyanına destek verilmesine karşıydılar. Fransa'nın da İngiltere ve Rusya'nın yanında yer alması Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik baskıları arttırdı. Metternich, durumu tekrar kontrol almak için Rum sorununu görüşmek üzere bir kongre toplanmasını sağladı. Petersburg'da toplanan bu kongreye İngiltere katılmadı.

1825 yılının sonlarında ölen ağabeyinin yerine Rus Çarı olan I. Nikola, Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen ortadan kaldırma niyetindeydi. Mora ve Girit'e, Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi bir şahsiyetin yerleşmesini istemiyordu. 4 Nisan 1826'da Rusya ile İngiltere arasında Mora'nın özerk olması yönünde imzalanan bir protokolle, bağımsız Yunanistan'ın ilk adımları atıldı. Avusturya ve Prusya bu protokole karşı çıkarken, Fransa destekledi.

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na, daha önce imzalanan antlaşmalara uymadığını gerekçe göstererek, 26 Nisan 1827'de savaş ilan etti. Fransa ise İngiltere'nin de onayını alarak, Mora'da hakimiyeti sağlamakta olan Kavalalı İbrahim Paşayı buradan çıkarmak için asker sevk etmeye karar verdi. İbrahim Paşa, bu durum üzerine Fransızlar'la anlaşarak, Mora'dan ayrıldı. Onun ayrılmasının hemen ardından Fransızlar Mora'ya çıktı. Üç devlet ayrıca Babıâli'ye bir nota vererek, Osmanlılar'ın Mora'ya asker göndermesi durumunda, bunu savaş sebebi sayacaklarını bildirdiler.

Osmanlı İmparatorluğu, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan aldığı destekle Mora'da durumu lehlerine döndürmüşken, donanmasının yok edildiği 20 Ekim 1827'deki Navarin baskınıyla buradaki hâkimiyetini hukuken olmasa da fiilen kaybetti. Üç devlet 22 Mart 1829'da Londra'da imzaladıkları yeni protokolle kurulacak Yunan devletinin statüsünü ve sınırlarını belirlediler. Bu sırada devam eden Rus savaşını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, imzaladığı Edirne Antlaşması'nın 10. maddesi ile alınan kararları tanımak zorunda kaldı.

Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

Osmanlı - Yunan Savaşı (1897)

Özerk Yunan Devleti'nin, Rusya'nın baskısı ile kurulması ve onun tesirine girmesi tehlikesi üzerine İngiltere, Fransa'yı da yanına alarak, tamamen bağımsız Yunanistan için harekete geçti. Londra'da üç devlet arasında yapılan görüşmelerde, 22 Mart protokolünde çizilmiş sınırlar küçültülerek, bağımsız Yunanistan'ın kurulmasına karar verildi. İngiltere kendi çıkarları açısından küçük bir Yunanistan'ı tercih ediyordu. Londra'da 3 Şubat 1830'da imzalanan bu protokol kararlarını Osmanlı İmparatorluğu tanımak zorunda kaldı. 1832'de imzalanan antlaşmayla Osmanlı toprakları üzerinde ilk bağımsız Hristiyan devleti kuruldu.

Yunanistan, bağımsız olmuştu, ancak kuruluşun üzerinden üç yıl geçmesine rağmen ülkeyi yönetecek bir kral bulunamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlayan Rusya, İngiltere ve Fransa Yunanistan'ı yönetecek kralı da tespit ettiler ve dışarıdan ithal ettikleri bir kralı, Bavyera Prensi'ni Birinci Otto adı ile Yunanistan tahtına oturttular.

Rum isyanı ve ardından Yunanistan Devleti'nin kurulması Şark Meselesi'nde yeni bir dönemin işaretçisiydi. Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlar'da bağımsız bir Yunanistan Devleti'nin kurulması Balkan tarihinde bir dönüm noktasıydı. Rum isyanı, diğer Balkan halklarına bağımsız devletler

kurmaları yönünde bir örnek teşkil etti ve Balkan Savaşı'na kadar uzanan sorunlu bir dönemin başlamasına sebep oldu.

Megali İdea

1832'de Mora Yarımadası'nda Atina'yı da içine alan bir Yunan devleti kurulmuştu. Rumlar'ın büyük bir çoğunluğu hâlâ Osmanlı hâkimiyeti altındaydı. Ancak çoğu yaşadıkları bölgelerde azınlık durumundaydılar. Yunanistan'ın bundan sonraki "megali idea" (büyük ülkü) siyaseti Rumların yaşadığı diğer Osmanlı topraklarını ve İstanbul'u ele geçirmekti. Yunanistan daha sonraki yıllarda Batı'nın da desteğiyle Türkiye aleyhine büyümeye devam etti.

Yunanistan'ın kışkırtması sonucu 1855'te Teselya'da bir isyan çıktı. 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında 1881'de İstanbul'da yapılan bir antlaşmayla Teselya, Yunanistan'a bırakıldı. 1897'de Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Girit meselesinden dolayı savaş çıktı. Yunanistan bu savaşta ağır bir mağlubiyete uğradı ve Osmanlı ordusunun Atina'ya girmesi büyük güçlerin aracılığıyla durduruldu. Ancak Girit özerk hale getirildi.

1912'de Balkan Savaşı çıktı. Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'la birleşen Yunanistan, Osmanlı'ya saldırdı. Osmanlı Devleti mağlup olunca küçük bir kısmı hariç Rumeli'yi kaybetti. Yanya, Selanik, Serez ve Kavala dahil hem Güney Epir hem de Makedonya'nın önemli bir kısmı ile Girit ve Ege adaları (İtalyan işgalindekiler ve Türkiye'ye bırakılan Gökçeada, Bozcaada ve Meis dışındaki diğer adalar) Yunanistan'ın eline geçti. Yunanistan bu savaş sonucunda iki katına yakın büyümüştü.

14 Kasım 1913'te Atina'da imzalanan antlaşmaya göre Yunanistan'da kalan Müslümanlar'a, Rumlar'la eşit haklar tanındı. "Yunanistan'daki Müslümanlar müftülerini kendileri seçecek, vakıflar ve eğitim kurumları İslam cemaat meclisleri tarafından yönetilecekti." Ancak bu antlaşmaya günümüzde uyulmamaktadır.

Anadolu'nun İşgali

Venizelos, İngiliz ve Fransız askerlerinin desteğiyle 1917 Haziran'ında Kral Konstantin'i tahtından indirerek savaş sonrası kazanımlardan faydalanmak amacıyla Yunanistan'ı I. Dünya Savaşı'na dahil etti. Batı Anadolu'da kendi kontrolünde bir Yunanistan'ın olmasını tercih eden İngiltere, burada güçlü bir İtalya'ya karşı Yunanistan'ı tercih edip, Yunanlıları destekledi.

Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi üzerine büyük hayaller kurup haddine bakmadan Anadolu'yu işgal etmeye kalkıştı. İşgal döneminde çok olumsuz hadiseler cereyan etti. 8 Temmuz 1920'de Yunan askerleri, Bursa'ya girdiklerinde çok çirkin bir olay cereyan etmişti. Yunan işgal güçleri içerisinde bulunan Venizelos'un oğlu Sofokles, Osman Gazi'nin türbesine giderek kapıyı girip içeri girmişti. Ancak içeri giren Yunanlar, Osman Gazi'nin sandukasının haşmeti karşısında irkilmişlerdi. Türbede askerlerle birlikte âlem yapan Sofokles, çizmeleriyle sandukaya üç tekme atıp, kılıcını sallayarak "Kalk, koca Osman! Kalk da torunlarının hâlini gör! Kurduğun devleti yıktık!" demişti.

Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

15 Mayıs 1919 günü İzmir'e çıkarma yapan Yunan askerleri.

Yunanistan'ın İflası

Kuruluşundan itibaren Batılı devletler tarafından siyasi, mali ve askeri anlamda desteklenen Yunanistan'ın bu durumu Milli Mücadele sırasında da devam ediyordu. Ancak 14 Kasım 1920'deki seçimlerde İtilaf Devletleri'ne yakın olan Venizelos'un kaybetmesi ve ardından Kral Konstantin'in geri dönmesi İtilaf Devletleri tarafından verilen destek ve yardımların kesilmesine sebep oldu. Bu durum mali buhranı da beraberinde getirdi. Kral Konstantin her ne kadar Venizelos'un siyasetini beğenmese de İtilaf Devletleri'nin desteğinin devamını sağlamak ve halkın gözündeki imajını sağlamlaştırmak için Batı Anadolu'da taarruza geçti. Ancak iki taarruzda da başarısız olunca Yunanistan'ın siyasi problemlerine mali sorunlar da eklendi. Bilhassa II. İnönü Savaşı'ndan (26-31 Mart 1921) sonra Yunanistan para birimi drahmide ciddi düşüşler yaşandı. Bu düşüş daha da devam edecekti. Zira savaş masrafları Yunan devletinin gelirinden fazlaydı. Yunanistan'ın 27 milyonluk bütçe açığını kapatmak için İngiltere'nin isteği üzerine Kanada 5 milyon pound yardım yaptı. İngiltere ve Fransa ise 10'ar milyon pound yardımda bulunma kararı alıp, ilk olarak 6,5 milyon poundluk yardımda bulundular. Buna mukabil Kral Konstantin'in geri dönmesiyle kalan meblağın ödenmeyeceği bildirilmiştir. Bu durum ise Yunan maliyesini iyice zor duruma soktu. Yunan hükümeti drahminin değerini yükseltmek için çeşitli teşebbüslerde bulundu. Bunlar, İtilaf Devletleri'nin iznini almaksızın birkaç defa tedavüle yeni para çıkarılması, ecnebi kambiyosu kurulması,

19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın en büyük nüfus grubunu oluşturan Türklerden, bugün sadece Batı Trakya'da yaklaşık 200 bin kişi kalmıştır. Osmanlılar fethettikleri bölgeleri kendi eserleriyle donatmışlardı. Sadece 17. yüzyılın ikinci yarısında Atina'da, dört cami, yedi mescit, bir medrese, üç mektep, iki tekke, üç hamam, iki de han vardı.

Anadolu'da işgal altındaki topraklardan vergi toplama çalışmaları, istikraz arayışlarıdır. Ancak drahminin düşüşü engellenemedi.

Altılar Meselesi

İngilizlerin desteğiyle Batı Anadolu'yu işgale başlayan Yunanistan, ummadığı bir direnişle karşılaşmıştı. Milli Mücadele'nin sonunda Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün komuta ettiği Türk kuvvetleri 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ile 14 gün gibi kısa bir sürede Yunan ordusunu denize döktü. Bu mağlubiyetle Yunanistan'da iç karışıklıklar meydana geldi. Savaş sonrasında Yunanistan'ın durumu üzerine Cemal Güven ve Hatice Yıldırım'ın araştırmaları vardır.

Mağlup ordudan kurtulabilen ve Anadolu dışındaki askerler Venizelos taraftarı subaylar komutası altında Midilli ve Sakız adalarında toplandılar. Albay Plastiras, Albay Gonatas ve Deniz Yüzbaşısı Phokas'ın dahil olduğu bir ihtilal komitesi kuruldu ve kısa sürede ihtilal Atina'ya ulaştı. 26 Eylül'de Meclis dağıtıldı ve Petros Protopapadakis başkanlığındaki hükümet istifa etti. Bakanlar tutuklatıldı, ancak krala dokunulmadı. İngiliz birliklerinin koruması altında Palermo'ya götürüldü. İşin ilginç tarafı Küçük Asya Felaketi'nin mimarı olan Venizelos'la iletişime geçilerek Lozan'da Yunanistan'ı temsil etmesi istendi. Venizelos böylece hem cezalandırılmayacak hem de siyasi rakipleri Askeri Mahkeme'de yargılanacaktı.

Felaketin müsebbibi olarak 1921- 1922 döneminin önemli siyasi ve askerî ricali tutuklandı. Bu kişiler ve belirtilen dönemde yaptıkları görevler şöyleydi: Başbakan-Adalet Bakanı Dimitrios Gounaris, Maliye Bakanı-Başbakan Petros Protopapadakis, İçişleri Bakanı- Başbakan Nikolaos Stratos, Dışişleri Bakanı Georgios Baltacis, Harbiye Bakanı Nikolaos Theotokis, Küçük Asya Ordusu Başkomutanı General Hacianestis, Ulaştırma Bakanı General Kesenofon Stradigos ve Tümamiral Michael Goudas.

19 Ekim 1922'de, İhtilalciler General Theodoros Pangalos başkanlığında bir soruşturma heyeti kurdu. Raporlar ise General Othonaios'un başkanlığında on subaydan oluşan özel bir askerî mahkemeye verildi. 31 Ekim'de başlayan mahkemede sanıklara yöneltilen suçlamalar şu şekildeydi; Yunanistan'a mali ablukanın tatbikine dair müttefiklerin verdikleri 19 Aralık 1920 tarihli notayı Yunan halkından gizlemek, Yunanistan'a terk edilen Kuzey Epir'in ilhakı için gereken tedbirleri almamak, büyük ve küçük askerî kıtaların başına aciz ve muktedir olmayan komutanları tayin ederek tecrübeli subayları uzaklaştırmak ve firarî subayları himaye etmek, halka ait mali kaynakların sorumsuzca kullanılması,

Yunanistan'ın Varlık Sebebi: Türk Karşıtlığı

hazır kuvvetler cephede yerini almadan Eskişehir'e ilk saldırıyı başlatmaları, Eskişehir- Afyonkarahisar tren yolunun işgalinden sonra Ankara'ya doğru ilerlemeyi sürdürmek, Yunan toprak ve ulusal isteklerini belirtmeden İtilaf Devletleri'nin çözümüne göz yummak, ülkenin mali durumunun bozulması, Venizelos'un Avrupa'da boyunduruk altında yaşayan Yunanlıları temsil etmeyi onaylamaması, yabancı devletlerden alınacak kredilerin elde edilememesi.

General Othonaios, 15 Kasım 1922 günü sabah erkenden kararı okudu. 6 sanık da vatana ihanetten idama mahkûm edildiler. Amiral Mihail Goudas ile General Ksenofon Stratigos müebbete çarptırıldılar. Prens Andrew ise sürgün edildi. Averoff Hapishanesi'nde bulunan mahkumlara idam kararı açıklandı. Giritli askerlerden oluşan 30 asker 15 metre mesafede mahkûmların karşısında yerlerini aldılar. Beşer kişiden oluşan kısımlara ayrılarak her bir kısım bir mahkûmun karşısında durdu. Soldan sağa sırayla mahkûmlar şöyle sıralanmışlardı: Theotokis, Stratos, Gounaris, Protopapadakis, Baltacis ve General Hacianestis. Saat 11.28'de teğmen kılıcını çekerek ateş edilmesini emretti. "Altılar" olarak bilinen kişiler kurşuna dizilmişlerdi.İdamlar üzerine infaz kararları ve mahkeme ciddi eleştirilere maruz kaldı. İngiltere Yunanistan'la diplomatik ilişkilerini kesti ve İngiliz elçisi Atina'yı terketti. İngiliz basını siyasi intikam kastıyla idam kararı verilmesini ağır dille eleştirdi. Fransız gazeteleri verilen kararı ağır bulurken aynı zamanda yapılan işin Lozan'da Venizelos'u zor durumda bırakacağını ifade etmişlerdi. Amerikan basını da tayin edilen hakimlerin çıkarcı kimseler olduklarını yazıp, sırtlarını ihtilal komitesine dayamakla suçladı. İdam edilen Başbakan Petros Protopapadakis'in torunu Mihalis Protopapadakis "Altılar" üzerindeki "vatan haini" damgasını kaldırmak amacıyla ilki 2008'de olmak üzere Yunan Yargıtay'ına toplam üç kez başvurdu, ancak delil yetersizliği sebebiyle hepsi reddedildi. Dördüncü başvuru ise kabul edildi ve hadiselerin tekrar incelenmesine karar verildi. 2010'da Yunanistan Yargıtayı "vatan hainliği" ile ilgili suçun lağvedilmesine ikiye karşı üç oyla karar verdi. 88 yıl sonra mahkeme kararı ile "Altılar"ın üzerlerindeki vatan hainliği damgası kaldırıldı.

Yunanistan'daki Türkler Katledildi

1821 Yunan isyanından önce Mora ve Attike Yarımadası ile Eğriboz Adası'nda on binlerce Türk yaşıyordu. Yunan isyanında Mora'da büyük bir Türk soykırımı yapıldı ve 25 binden fazla Türk kadın ve çocuk ayırt edilmeden katledildi. Kaçanlar da geri dönmesinler diye ev ve bağları bile yakılıp yıkıldı. Yunanistan kurulunca, ilk önce 1830'da Mora ve Attike Yarımadası ile Eğriboz Adası'nda bulunan Türklerden sağ kalanlar Osmanlı topraklarına göç ettiler. İkinci büyük göç dalgası Balkan savaşlarından sonra gerçekleşti. Rum katliamından kurtulan yüz binlerce Selanikli, Manastırlı, Yanyalı Türk, Anadolu'nun ve Trakya'nın çeşitli yerlerine yerleştirildi. Yunanistan'da Batı Trakya'nın dışındaki bölgelerde kalan son Türkler ise Lozan Antlaşması'na göre yapılan nüfus mübadelesiyle Türkiye Cumhuriyeti'ne geldiler. 19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın en büyük nüfus grubunu oluşturan Türklerden, bugün sadece Batı Trakya'da yaklaşık 200 bin kişi kalmıştır. Osmanlılar fethettikleri bölgeleri kendi eserleriyle donatmışlardı. Sadece

Türk birlikleri İzmir'de.

17. yüzyılın ikinci yarısında Atina'da, dört cami, yedi mescit, bir medrese, üç mektep, iki tekke, üç hamam, iki de han vardı. Yine aynı dönemde Selanik'te 150 cami ve mescit bulunuyordu. Yunanistan kurulduktan sonra ülkedeki Osmanlı eseri olan camiler, mescitler, hanlar, hamamlar, tekkeler, imaretler, mektepler, medreseler birer birer yok edildi veya birçok camide olduğu gibi minareleri yıkılıp farklı amaçlar (müze, sinema, nikâh salonu, konferans salonu...) için kullanıldı. Bazı Osmanlı eserleri ise harabe halde duruyor.

Boş Hayallere Dayanan Yunan Dış Politikası

Yazar Herkül Millas, "Yunanistan kendini mirasçısı saydığı Bizans'ın sonunu Türklerden bilir. Son yılların en önemli olayları da doğal olarak, bu ülke için, 1821-1829 Ulusal Bağımsızlık Savaşı ve Anadolu Savaşı'dır. Bu bakımdan komşusuyla başka bir ilişki içindedir. Osmanlı Devleti tarihinde Bizans önemli yer tutmaz. Zaten Bizans'ın 'Yunanlılığı' da çoklukla yadsınmıştır. 1821 Devrimi koca imparatorluğun içinde bir 'eyalet isyanıdır'. Yunanistan, Türkiye tarihine biraz Balkan Savaşı'nda ve önemli bir biçimde İstiklal Savaşı'nda girmiştir. Bu özel nedenler yüzünden Yunanistan'ın tarihinde Türkiye, Türkiye'nin tarihinde Yunanistan'dan daha önemli bir yer kaplamaktadır" der.

Fuat Aksu'nun da belirttiği üzere Yunanistan kurulurken ve kurulduktan sonra Yunan ulusal kimliği Türk karşıtlığı üzerine inşa edildi. Türklerde ise kendilerine yapılan bütün katliamlara ve Anadolu'nun işgaline rağmen Yunanlara karşı aynı ölçüde olumsuz bir bakış yoktur. İki ülke arasındaki problemlerin temeli bu Türk karşıtlığı ve megali idea etkisinde şekillenen ve boş hayallere dayanan Yunan dış politikasıdır.

Mehmet Samsakçı

Cumhuriyet'in 100. Yıldönümü Kutlamaları

Türkiye Cumhuriyeti'ne olan inanç, güven ve bağlılık, elbette sadece Türkiye için değil bütün Türk ve Müslüman dünyası için geçerlidir. Dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın gözü ve gönlü Türkiye'de olan, Türkiye'nin huzuru, refahı ve bekası için dua eden milyonlarca soydaş ve dindaşımıza, ortak bir tarih ve coğrafyayı paylaştığımız komşu ve akraba topluluklara yönelik de faaliyetler programlanmalı, bütün resmî dış misyonlara vazifeler tevdi ve tevzi edilmeli.

Gelecek Yüzyıla Hazırlanmak

Büyük yıldönümleri, özellikle 100. yıllar milletler ve devletler için daima mühim, daima anlamlı, daima değerli olmuştur. Modern zamanlarda zamanın eski asırlara göre çok daha hızlı geçişi, dünyanın baş döndürücü bir hızla dönmeye başlaması, hamle ve hadiselerin çok kısa sürede ulusal ve uluslararası boyut kazanması, kısacası küçük zaman dilimlerinde büyük etkilerin söz konusu olması 100. yılları çok daha önemli kılmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun 100. yıldönümüne ne kadar hazırlanılsa az, ne kadar faaliyet yapılsa yetersizdir. Mamafih bu her anlamda mühim yıla hazırlanmak için sadece bir yıla sahibiz.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Cumhuriyet gazetesinin 20 ve 28 Ağustos 1946 tarihli sayılarında neşrettiği "Yaklaşan Büyük Yıldönümü" başlıklı iki yazısının ilkinde "İstanbul fethinin beş yüzüncü yıldönümüne yedi sene kaldı. İnsan ömrü için dahi düşünülse, kısa bir zaman. O kadar yakın ki yarın gelecek ve bizi hiçbir şey yapmadan, gaflet içinde avlayacak diye korkmamak imkânsız" diye endişelenir. 7 senelik bir mühleti dahi hazırlanmak için az ve yetersiz görür. Bu bize 29 Ekim 2023'e kadarki iki yılı çok dikkatli, çok anlamlı, çok yoğun idrak ve ihya etmek zorunda olduğumuzu ihtar etmez mi? 2023 yılının Ocak ayıyla başladığı, bütün Türk ve İslâm dünyasının hatta bütün dünyanın Türkiye'den bekledikleri hesaba katılırsa bütün kurum, kuruluş ve bireylere düşen görevin ve kolektif mesuliyetin büyüklüğü daha rahat anlaşılır.

2018, Osmanlı Devleti'nin, çeşitli cephelerde çok büyük ve unutulmaz kahramanlıklar sergilediği, unutulmaz zaferler kazandığı 1. Dünya Savaşı'nın ertesinde, hiç hak etmediği hâlde Mondros gibi, Aziz Şair'in ifadesiyle "insanoğluna bir şeyn olan [bir] Mütareke"yi imzalamak zorunda kaldığı 1918'in 100. yıldönümü idi. Bu yılda meselenin tarihî, askerî, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik boyutları akademik ve kültürel çalışmalarla irdelendi, işlendi ve anlatıldı. Zaman zaman endişelendiren, bazen de dünya üzerindeki tehditkâr tesirini yitirmiş görünen fakat hâlen Demokles'in kılıcı gibi beşeriyetin başı üzerinde sallanıp duran küresel salgının verdiği endişeler ve önlemler altında da olsa Türk İstiklâl Harbi'nin en çetin muharebelerinin yaşandığı ve elbette İstiklâl Marşı'nın Gazi

Cumhuriyet'in 100. Yıldönümü Kutlamaları

Meclis tarafından kabul edildiği 1921'in 100. yıldönümü olan 2021'in de parlak geçtiği söylenebilir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Millî Savunma Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı YÖK ve isimlerini bu yazıda ayrı ayrı saymanın imkânsız olduğu diğer kurum ve kuruluşlar vefalarını göstermişler, vazifelerini yapmışladır. Elbette bize bir vatan hediye ve emanet eden ecdada - ne yapılırsa yapılsın - borcun ödenemeyeceği ayrı bir hakikattir.

100. Yıldönümü Nasıl Kutlanabilir, Neler Yapılabilir?

Millî ve topyekûn bir mücadelenin hemen ertesinde kurulmuş hatta temelleri Erzurum ve Sivas Kongreleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla mücadelenin başında atılmış olan Türkiye Cumhuriyeti, sadece şu anki sınırlarıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için değil, bütün Türk dünyası, bütün Orta Doğu coğrafyası, Avrupa, Afrika kıtalarının insanları, kısacası bütün dünya için büyük bir hakikati ve mânâyı ifade etmektedir. Bu Devlet'in kuruluşunun 100. yıldönümü de bu anlam ve değere göre idrak edilmeli, bu büyük iddia ve potansiyel, yurt içi ve yurt dışında hak ettiği şekilde tecelli ettirilmelidir. Bu mümkündür. Şöyle ki:

Bir defa yapılacak bütün faaliyetleri koordine ve idare edecek, yetki ve sorumluluğu yüksek bir kutlama komitesi teşkil edilmeli, bu komiteye Cumhurbaşkanlığı makamına bağlı ilgili birimlerden birisi riyaset ve nezaret etmelidir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Yükseköğretim Kurulu, diğer bakanlık, başkanlık ve müdürlükler, bu komitenin tavsiyeleri ve yönlendirmeleri doğrultusunda kutlama faaliyet ve programlarına iştirak etmelidirler.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye Cumhuriyeti'ne olan inanç, güven ve bağlılık, elbette sadece Türkiye için değil bütün Türk ve Müslüman dünyası için geçerlidir. Dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın gözü ve gönlü Türkiye'de olan, Türkiye'nin huzuru, refahı ve bekası için dua eden milyonlarca soydaş ve dindaşımıza, ortak bir tarih ve coğrafyayı paylaştığımız komşu ve akraba topluluklara yönelik de faaliyetler programlanmalı, bütün resmî dış misyonlara vazifeler tevdi ve tevzi edilmeli, Türkiye'nin

dışarıya açılan pencereleri olan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Yunus Emre Enstitüsü (YEE) ve Maarif Vakfı'na bağlı okullar, gerçekleştirecekleri faaliyetler bu anlamlı yıldönümünü hak ettiği evrensel çap ve seviyeye çıkarmalıdır.

TRT ve TRT'ye bağlı bütün alt birimler 100. yıla uygun yayınlar yapmalı, belgeseller hazırlanmalı, kitle iletişim araçları ve özellikle sosyal medyanın bütün imkân ve nimetleri Cumhuriyetimizin 100. yılı hatırı ve hatırasına seferber edilmelidir. Üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları bilimsel toplantılar düzenlemeli, bunlar internet üzerinden canlı olarak yayınlanmalı, sanal kanallar açılmalı, toplantıların metinleri herkesin istifadesine sunulacak biçimde yayımlanmalıdır.

Sanatın bütün dallarında, özellikle edebiyat, sinema, tiyatro, müzik ve resim alanlarında Cumhuriyet temalı eserlerin vücuda getirilmesi için sanatkârlar teşvik edilmeli desteklenmelidir. Millî Eğitim Bakanlığı her seviyeye, her öğrencinin idrak ve dikkatine uygun programlar hazırlamalı, yarışmalar düzenlemeli, ödüller ihdas etmelidir.

Gelecek Yüzyıla Yön Vermek

Cumhuriyet'in ilk yüzyılı kurtuluşun, toparlanmamının yüzyılı oldu. Bürokrasi ve aydın kesimi uzun süre sadece kendi içine ve kendi dönemine baktı, geçmişle kavga etti. Son yirmi yıldır geçmişiyle daha barışık, evrensel olana açık planlama ve yönelişlerin olduğu görülüyor. Gelecek yüzyılı şekillendirecek olan da büyük ölçüde budur. Türkiye, siyasi etkinlik olarak kendi siyasi sınırlarıyla daraltılamayacağı gibi, kültür ve zihin coğrafyasının da çok daha geniş ve derin olması gerekmektedir. Jeopolitik

Sanatın bütün dallarında, özellikle edebiyat, sinema, tiyatro, müzik ve resim alanlarında Cumhuriyet temalı eserlerin vücuda getirilmesi için sanatkârlar teşvik edilmeli desteklenmelidir.

vaziyet zorunlu kıldığı pozisyon siyasi ve ekonomik olarak alınacaksa kültür ve zihin dünyasında da bu genişlik ve derinlik gözetilmelidir. Burada Üniversitelerimize ve bilim kuruluşlarımıza büyük işler düşer.

Tarihte ve dilde kavramları aslına rücu ettirecek yeni bir Türkiye tarihi, yeni bir Edebiyat tarihi 2023'te gün yüzüne çıkması beklenen projelerden olabilir.

Türk dilinin dört başı mamur bir sözlüğü, derlem tabanlı olarak yeniden yazılmalıdır.

Batının yüz küsur yıl önce tamamladığı diyalektoloji çalışmaları 2023'de Türkiye'de de tamamlanmalıdır.

Türk dilli halklar arasında ortak iletişim yolları geliştirilmeli, bunun için gerekli alt yapı mutlaka hazırlanmalıdır.

Unutulmamalıdır ki "Cumhuriyet" bütün milletin ortak değeri ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bütün Türklerin, Müslümanların hatta barışa, eşitliğe, hakka, hukuka inanan bütün dünya insanları için bir model, bir timsal ve bir ufuktur. Her ne yapılacaksa bu mazhariyet ve mesuliyete uygun çap ve kalitede hazırlanıp uygulanmalıdır.

Zekeriya Kurşun

Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)

Türkiye, İslam ülkeleri ile çok taraflı ilişkiler yerine ikili ilişkilere önceliyordu. Bu yüzden 1930lu yıllardan itibaren birçok Arap ülkesi ile ikili anlaşmalar yaptı. Ancak bu ilişkilerde de dünyanın iki kutbunun (Batı ve Sovyetler Birliği) dengelerini gözetti. O dengeleri sarsacak ilişkiler geliştirmedi.

Giriş

Birinci Dünya savaşından sonra Eski Osmanlı topraklarıyla birlikte Anadolu da batılı güçler tarafından kısmen işgal edilmişti. Bu işgale karşı Anadolu'da başlatılan milli mücadele neticesinde önce Türkiye toprakları yabancı işgallerinden kurtarılıp millî devlet kuruldu. Ardından kendisini dünyaya kabul ettirmek için uluslararası bir mücadele başladı. Bu mücadele sonunda, 1923 yılında imzalanan Lozan anlaşması akabinde kurulan Yeni Türkiye Cumhuriyeti dünya devletleri arasında yerini almıştır. Tabii olarak kısa süre içinde yaşanan büyük olaylar Türkiye'ye büyük tecrübeler de kazandırdı. Yeni Türkiye Devleti, aslında büyük bir İmparatorluğu Batılıların açtığı savaşlar yüzünden kaybetmenin ıstırabını yaşarken bir taraftan da yeniden hayat bulmanın heyecanını taşıyordu. Bu çelişkili durum tabii olarak siyasette de etkisini gösterecekti. Diğer taraftan Yeni Türkiye dış politikasını da Lozan anlaşmasının belirlediği sınırlar ile yapmak zorundaydı. Bu çerçevede Türk dış politika tarihini birkaç dönemde ele almak yerinde olacaktır. Ancak bu makalenin ana konusu bütünüyle Türk Dış Politikası olmayıp eski Osmanlı topraklarına, yeni Arap dünyasına yansımasıdır.

Kuruluş Yıllarında Türk Dış Politikası ve Arap Dünyasına Yansımaları

Yeni Türk Devleti'nin kurucusu önderi Mustafa Kemal Atatürk dönemine rastladığı için bu döneme "Atatürk Dönemi" de denilmektedir. Kuruluş yıllarına denk gelen bu dönem içinde pek çok çelişkiler barındıran sıkıntılara sahne olmuştur. Devletin içine düştüğü zaaflardan kurtarmak için 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlatılan modernleşme faaliyetleri birçok açıdan batılılaşmayı da beraberinde getirmişti. Ancak Batı değerlerinden yapılan iktibaslara rağmen İmparatorluk kurtarılamadı ve Birinci Dünya Savaşı akabinde müttefikleriyle birlikte çöktü. Yeni Türkiye'nin liderleri bunun farkındaydı ve önlerinde iki seçenek bulunuyordu. Birincisi, hisleriyle, duygularıyla hareket ederek

Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)

bütünüyle batılılaşmaya yüz çevirmek; ikincisi de akılcı karar verip, geçmişte bütün yaşananlara rağmen batı sistemi içinde yer almaktı. Nitekim Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'dan miras olarak devralınan ikinci yol tercih edildi. Böylece birbiri ile çelişse de batılılaşmayı öne çıkaran pek çok program hayata geçirildi. Eğitimden gündelik hayata pek çok alanda batılı değerler esas alınırken; dış politikada da Lozan'da alınan sonuçları koruma adına statüko benimsenecektir.

Yeni Türkiye, asırlarca beraber yaşadığı ve aynı tarihi paylaştığı Araplara karşı da benzeri bir politikayı takip edecektir. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Şerif Hüseyin gibi bir kısım Araplar Osmanlı aleyhinde İngilizler ile iş birliği yapmış ise de Türk dış politikası bunu hiçbir zaman problem olarak görmemiştir. Hatta Arap ülkelerinde bu isyanın uzun zaman "Büyük Arap Devrimi" olarak gösterilmesi ile de ilgilenilmemiştir. Ayrıca aynı sıralarda yabancı işgalleri altındaki Arap bölgelerinde yürütülen milli hareketlerin mümkün olanına da -en azından- manevi destek verilmiştir. İsyanın etkilerinin hâlâ sürdüğü yıllarda Suriye'de bir krallık tesis etmek ile uğraşan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile Mustafa Kemal arasında birtakım yazışmalar ve yeni bir Türk-Arap Devleti modeli oluşturma ön protokolleri yapılmışsa da hayata geçirilememiştir. Mekke Şerifi Hüseyin'in 1916 yılında İngilizlerin kışkırtmasıyla başlattığı isyanı birçok edebi üründe ve amatör tarih yazımlarında yer alırken, erken dönem Cumhuriyet tarihi müfredatında bazen bir iki satır olarak verilmiş ve meselenin üzerinde fazla durulmamıştır. Ancak kimi yazarlar tarafından, hayata geçirilen değişim ve devrimlerin gerekçeleri sunulurken Şerif Hüseyin'in şahsında ve Arap kimliği üzerinden geçmişin değerleri ile hesaplaşma amacıyla konu ele alınmıştır. Nitekim isyanın önderi Şerif Hüseyin'in oğulları Kral Faysal (Irak Kralı, 1921-1933) ve Kral Abdullah (Ürdün Emiri ve sonradan Kralı, 1921-1951) ile kurulan ilişkiler ve karşılıklı ziyaretler bu meselenin oldukça rasyonel yürütülen dış politikaya yansıtılmadığının en önemli göstergesidir. Kaldı ki 1937'de kurulacak olan Sadabat Paktı'nın ortaklarından biri de Irak olacaktır.

Birinci Dünya Savaşına girildiğinde Osmanlı Devleti işgal altına giren pek çok Arap vilayetlerinden mahrumdu ve esasında bunları geri alabilme ümidiyle savaşa girmişti. Ancak alınan kısmı muzafferiyetlere (Çanakkale ve Kutulammare gibi) rağmen savaş boyunca işgaller devam etti. Kuzey Afrika'da mevcut işgallere ilave olarak Körfez (Katar, Kuveyt) ve Irak coğrafyası (eski Osmanlı vilayetleri Musul, Bağdat ve Basra) İngiliz işgaline girerken; Bilad-i Şam (Suriye, Lübnan ve Ürdün) Fransızlar ve İngilizler tarafından işgal edilecektir. 1917'de işgal edilen Kudüs ve civarı yani Filistin de önce devletlerarası bir idare düşünülecek ardından İngiliz işgaline devredilecektir. 1920 San-Remo anlaşmasıyla işgal altındaki birçok Arap toprakları İngiltere, Fransa ve İtalya'nın resmi mandası altına girmiştir. Bu durum aslında Osmanlı'nın bölge üzerindeki varlığını fiilen sonlandıracak, yeni Ortadoğu'nun tarihini ve kaderini belirleyecektir. Doğu Arap dünyası yeni bir durum ile karşı karşıya gelirken, Batı Arap dünyası da uzun bir süre için bağımsız olma hayallerini yitirecektir.

Kısmen Türkiye ve Arap yarımadasının Necid bölgesinde varlık gösteren Suudiler hariç, genel olarak İslam dünyasının tamamı işgal altındaydı. Türkiye, Anadolu'da

işgalcilere karşı yeni bir mücadele başlattı ve başarılı oldu. İşgalci ülkeler 1919-1923 yılları arasında Türkiye'de yaşanan milli hareketlerin başarılı sonuçlarını görünce; Lozan Anlaşmasına razı oldular. Ancak bu anlaşmada, Türkiye'ye işgal altındaki veya manda altına alınmış eski Osmanlı Arap vilayetleri ile ilgilenmeme şartı getirildi. Bu durumda Türkler ile Araplar arasında kurulabilecek ilişkiler -her iki tarafın iradesi dışında-, batılı güçler tarafından belirlenmiş oldu. Türkiye bu ülkeler ile ilgilenmeyecekti. Arap coğrafyasında kurulan manda idareleri Arapların da Türkiye ile ilişki kurmalarına imkân ve izin vermiyordu. Tabii ki bu durum resmi düzeyde idi. Ama halklar arasındaki ilişki baki kaldığı gibi, nispeten baskı ve kayıtlardan kurtulabilen iki tarafın basını da bu ilişkileri her zaman gündemine alıp canlı tuttu. Fakat zaman içinde taraflar da birbirinden uzaklaştı. Aslında Lozan anlaşması bağımsız bir Türk Devleti ortaya çıkarırken, bütün şark toplumlarını özellikle de Arapları sevindirdi ve onların bağımsızlıklarının da umudu oldu. Türkiye'ye en azından Hilafet bağı ile bağlı olan bu toplumlar bir gün kendi bağımsızlıklarının benzeri bir şekilde gerçekleşeceğini düşünüyorlardı. Mısırlı ünlü şair Ahmet Şevki başta olmak üzere pek çok 1924 yılında şair ve edebiyatçı Türkiye'nin Lozan başarısını öven yazılar yayımlıyorlardı.

Türkiye'de Hilafetin 1924 yılında ilgası İslam toplumlarında özellikle Araplarda şok etkisi yarattı. Daha doğrusu kendileri ile irtibatı kesmeyi zorunlu kılan Lozan anlaşmasından etkilenmeyen hatta onu zafer kabul eden Arap toplumları, sadece manevi bir bağ olarak kalan Hilafetin ilgasından oldukça etkilendiler. Daha önce Türk Devleti'ne ve Lozan'a övgü düzenler, bu sefer eleştiri oklarını Türkiye'ye yönelttiler. Suriye sınırı Fransızlar ile 20 Ekim 1921'de belirlenen esaslara göre benimsenmişti. Lozan'da Irak ile sınırın dokuz aylık bir süre içinde tespiti kararına varılmıştı (Lozan anlaşması Madde 3). Ancak bunun gerçekleşmemesi halinde iş Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti ki sonunda iş buna dönüştürüldü. Zira o tarihlerde Milletler Cemiyeti galip devletlerin menfaatlerini savunan bir kurumdan başka bir şey değildi.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlatılan modernleşme faaliyetleri birçok açıdan batılılaşmayı da beraberinde getirmişti. Ancak Batı değerlerinden yapılan iktibaslara rağmen İmparatorluk kurtarılamadı ve Birinci Dünya Savaşı akabinde müttefikleriyle birlikte çöktü.

Lozan anlaşmasının 17. Maddesi Türkiye'nin Mısır ve Sudan üzerindeki egemenlik iddialarını sonlandırmaktadır. Hatta bunu Lozan'ın imzalanması tarihinden başlatmıyor, İngiltere'nin savaşın akabinde Mısır'ı ilhak tarihi olan 5 Kasım 1914 yılından başlatarak, haksız ilhak ve işgal de meşrulaştırılmış oluyordu. Buna karşılık Türkiye Mısır'ın borçlarından doğan yükümlülüklerden kurtarılıyordu (Madde 18). Bir lütuf gibi sunulan bu madde aslında bir aldatmadan ibaretti. Zira sadece Süveyş Kanalı'ndaki Mısır hisselerinin birkaç yıllık geliri bile bu borcu ödemeye yeterli olacaktı.

Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)

Ancak Türkiye tarafı zaten 1882'den beri egemenlik haklarını kaybettiği Mısır'da ısrar etmenin bir faydası olmayacağını düşünmüş olsa gerektir ki ısrarcı olmamıştır. Aynı şekilde 22. madde ile Türkiye, 1912 yılından beri Libya'da İtalyanlara devredilmiş olan bütün haklarından vazgeçmiştir. Aslında dikkat edileceği üzere Lozan anlaşmasının yapıldığı sırada işgal altında olan ve statüleri San Remo ile belirlenen alanlar hakkında bir tartışma açılmıyor, sadece savaştan önce emperyalist emeller ile işgal edilen Osmanlı Arap topraklarının hukuki durumu düzenleniyordu. Diğer bölgelerin durumu sadece sınırlarının tespiti ile zaten çözümlendiği düşünülmüştü. Bu yaklaşım dönemin gelişen milliyetçi algısına da uygun düşüyordu. Zira ileride bağımsız bir Suriye ve Irak'ın oluşabileceğini düşünen bu bölgelerin siyasileri de Lozan'a tepki göstermiyorlardı. Zira Lozan savaş sonrası değil, savaştan önce işgale uğramış Arapları daha fazla etkilemekteydi.

Lozan konferansı Türkiye ile Arap komşuları arasında çatışmalara sebep olacak problemler de bırakmıştı. Bunlardan biri Birinci Dünya savaşı sonunda haksız bir şekilde işgal edilen Musul vilayeti; bir diğeri de Suriye sınırında yer alan ve Fransızların işgalinde olan (Hatay) İskenderun Sancağı meseleleri idi. Türkiye, Lozan konferansında hukuki ve tarihi deliller sunarak her iki bölgeyi de talep etmiş olmasına rağmen yukarıda işaret edildiği gibi çözümler sonraya bırakıldı ve halledilemedi. Bu yüzden Türkiye'nin kuruluş yıllarında komşuları ile olan ilişkilerini komşuları değil, onlar adına karar veren İngiltere ve Fransa ile belirleyecektir.

Musul meselesi yüzünden Türkiye, İngiltere ile savaş eşiğine geldi ama ülke içinde çıkan Şeyh Said isyanı bu savaşa imkân vermedi. Mesele Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. Türkiye çözüm için bölgede referandum yapılmasını önerdi. Ama İngiltere buna da rıza göstermedi. Zira İngiltere zaten bu bölgeyi petrol kaynakları için işgal etmiş ve ihtiyaç duyduğu imtiyazları almadan bırakmak istemiyordu. Nihayet Milletler Cemiyeti İngilizlerin menfaatine uygun bir karar alarak, 1925 yılında Musul'u Irak'a bağladı. Türkiye de bölge barışı adına 1926 yılında İngiltere ile yaptığı bir anlaşma ile bu sancılı kararı onayladı.

Hatay/İskenderun meselesi ancak II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda çözümlenebilecektir. Aslında yukarıda da işaret edildiği gibi Türkiye ile Suriye Sınırı 1921 yılında Türkiye ile Fransa arasında yapılan anlaşma ile çizilmişti. Bu anlaşmaya göre İskenderun Sancağı Suriye topraklarında kalacak fakat özel bir idaresi olacaktı. Burada yaşayanların çoğunluğunun Türk olması hasebi ile bu idarenin resmi dili de Türkçe olacaktı. Nitekim orada bu esaslar dahilinde bir idare kuruldu fakat istikrar sağlanamadı. Fransa'nın 1936 yılında Suriye ve Lübnan'a bağımsızlık vereceğini açıklaması üzerine İskenderun Sancağı meselesi de bir sorun olarak ortaya çıktı. Bu bölge, Suriye'ye mi yoksa Türkiye'ye mi verilecek; ya da bağımsız bir devlet mi olacaktı? soruları gündeme geldi. Bu gelişmeler ışığında Türkiye, İskenderun'a (Hatay) bağımsızlık tanımasını resmen Fransa'dan istemiştir. Ancak Fransa bunu reddedince anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne taşınmıştır. Milletler Cemiyeti, "İskenderun'un kendi iç işlerinde bağımsız fakat dış işlerinde Suriye'ye bağlı özerk/muhtar bir yapı" önermiştir. 1939 yılında Avrupa'da II. Dünya Savaşı baş gösterince Türkiye Fransa'ya müracaat ederek, "Suriye'nin toprak bütünlüğüne karşılık", İskenderun'a bağımsızlık verilmesini kabul

ettirmiştir. Kısa bir süre sonra ise İskenderun Milli Meclisi'nin aldığı bir kararla "Hatay" Türkiye'ye ilhak olmuştur.

Bu olaylarda görüldüğü gibi kuruluş yıllarında Türkiye, Arap komşularına karşı politikalarını Lozan anlaşmasının ve dış dünyanın etkisinde sürdürmek zorunda kalmıştır. Ancak sorunları mümkün olduğunca çatışmalardan uzak halletmeye çalışmıştır. Bir taraftan kendisini de zor duruma düşüren uluslararası yükümlülüklerini yerine getirirken; diğer taraftan da batı ile ilişkilerini tabii düzeyde tutmaya gayret etti. Hatta kendi içinde batılılaşma faaliyetlerini hızlandırdı. Batı tarzı eğitim ve hayat biçimini uyarlayarak Türkiye'de uyguladı. Erken dönemde demokrasiye geçiş denemeleri yaptı ama başarısız oldu. Bu dönemde Türkiye uluslararası baskılardan uzak kaldığı alanlarda da bağımsız siyaset üretmeye çalıştı. Türkiye, her ne kadar aralarında tarihi ortaklıkları bulunsa da Lozan anlaşmasına doğrudan konu olmayan Arap bölgeleri ile ilişkiler kurmayı ihmal etmemiştir. Bu çerçevede öncelikle Suudi Arabistan, Yemen ve Mısır ile ilişkiler kurarak bu coğrafyada aktif olmaya çalışmıştır. Mesela 1926 yılında henüz Suudi Arabistan kurulmadan önce Türkiye Cidde'de maslahatgüzarlık tesis ederken, 1927 yılında Suudiler ile Yemen arasındaki ihtilaflarda arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. Türkiye, Arap coğrafyasındaki gelişmeleri yakından takip etmiş ve mümkün olanlar ile ilişki tesis etme yoluna gitmiştir. Mesela 1929 yılında Necid, Mülhakatı ve Hicaz Sultanlığı (daha sonra Suudi Arabistan) dostluk anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca özellikle 1930'lardan sonra şiddetlenen Filistin meselesinde Arapların yanında yer almış ve bu politikası da geleneksel devlet politikası olarak bugüne kadar devam etmiştir. 1932 yılında dönemin Mekke emiri ve Suudi Arabistan Hariciye Nazırı olan Faysal (sonradan kral) Türkiye'yi ziyaret ederek iki taraf arasında daha somut ilişkilerin başlamasına vesile olmuştur.

Bütün bu gelişmeler arasında Tunus, Cezayir, Libya gibi Kuzey Afrika ülkeleri Lozan'dan sonra adeta unutulmuştur. Bu ülkeler ile Türkiye'nin çok eski ilişkileri ve müşterek bir tarihi olmasına rağmen; ülkeler uzu zaman tamamen Türk siyasetinin dışında kalmıştır. Az da olsa Türk medyasının, halkının ve hatta akademik ilginin varlığına rağmen; Türk siyaseti, Fransızların ve İtalyanların işgalindeki bu coğrafya hakkında hiçbir fikre sahip değildi. Zira İskenderun/Hatay sorunu varken, ayrıca Fransa'nın tepkisine neden olabilecek ülkeler ile ilgilenmek akılcı gelmiyordu. Türk siyaseti rasyonel politikalar üretmek peşindeydi.

İkinci dünya savaşı yıllarında savaşa girmemek için Türkiye, tam bir tarafsızlık politikası uygulamıştır. Ancak savaşın sonunda Türkiye, Sovyetler Birliği'nden tehditler alınca çevresindeki gelişmelere karşı da kayıtsız kalmamıştır. Mesela 1947 yılında Birlemiş Milletler'de gündeme gelen Filistin'i taksim planını diğer Arap ülkeleriyle birlikte veto etmiştir. Türkiye'nin bu tavrı, bağımsızlıklarını yeni kazanan Arap ülkeleri ile siyasi iş birliği ve ittifaklar yapabileceğinin bir işareti idi. Ancak yaşanan gelişmeler ve kurulan yeni dünya düzeni buna yeterince imkân vermedi. Ayrıca Batıdan kurtulmaya çalışan Arap ülkeleri için de Batının bir müttefiki olan Türkiye cazip ve örnek bir ülke değildi. Hatta bu durum Arap kamuoyunda sıklıkla dile getiriliyordu. Türkiye aleyhinde yayınlar yapılıyor, özellikle Arapların Osmanlı yönetiminde "karanlık çağı" yaşadıkları iddia ediliyordu. Bir bakımdan Lozan'ın

Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)

Arap dünyasına yansımalarının kritiği de bu yıllarda yapılmaya başlanacaktı.

Soğuk Savaş Yıllarında Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası

İkinci Dünya Savaşı sonunda dünya düzeni yeniden kuruldu. Birçok ülkede rejimler değişti; Arap ve Afrika ülkelerinden birçoğu bağımsızlığına kavuşmaya başladı. Ama asıl yapılanma dünyanın iki büyük güç arasında taksim edilmesi idi. Bir tarafta Batıyı temsil eden NATO (Kuzey Atlantik) Ülkeleri; diğer tarafta ise Sovyetler Birliği yer almıştır. Türkiye bu soğuk savaştan ve sonuçlarından oldukça etkilenmişti. Sovyetler Birliği Türkiye'nin stratejik önemini çok iyi bilmekteydi. Coğrafi olarak Batı ile Doğu'nun kesişme noktasında bulunan Türkiye, yeni kurulacak dünya düzeninde önemli bir rol oynayabilirdi. Aynı tarihlerde Ortadoğu'ya yerleşmeye başlayan Amerika Birleşik Devletleri de Türkiye'nin önemini kavramıştı. Yani Türkiye iki büyük gücün arasında sıkışmıştı. Hatta Sovyetler Birliği ilgisini tehdide dönüştürerek, doğu Anadolu'dan toprak, Türk egemenliğindeki boğazlarda da üs kurma hakkı isteyecekti. Bu tehdit karşısında Türkiye'nin tarafsız kalmasına imkân yoktu. Bir tercih yapmak zorundaydı ve bu tercihini eskiden olduğu gibi Batı Bloku'ndan yana kullandı. Aslında Batı da bu durumdan memnun idi. Zira Türkiye Sovyetlerden tehdit aldıkça Batı'ya yakınlaşması da o derece kolay olacaktı. Zira Batı Bloku Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin önünde bir ön karakol olmasını istiyordu. Burada detaylarına girmeyeceğimiz gelişmeler neticesinde Türkiye 1952 yılında NATO'ya üye olarak kabul edildi. Bu tarihten sonra Türkiye kendini güvende hissettiği için iç gelişmelere ve demokrasi kültürünü geliştirmeye önem verdi. Dış politikada ise pasif bir dönem başladı. Daha çok Sovyetler birliğine karşı Batı Bloku'nun geliştirdiği siyaset, aynı zamanda Türkiye'nin de takip ettiği siyaseti oldu. Türkiye en yakın komşuları ile bile politikalarını bu eksende yürüttü. Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'daki gelişmelere bu pencereden baktı. ABD'nin talebi ile Bağdat Paktı'nı kurarken, bunun Arapları böleceğini düşünmedi bile. Tunus ve Cezayir'deki bağımsızlık hareketlerine manevi destek vermesine, hatta Cezayir'e el altında silah temin etmesine rağmen; siyasette Batılı devletler ile iş birliğini tercih etti. Aslında bu gelişme Lozan'a da aykırı kabul edilebilirdi. Lozan'da Türkiye'nin eski toprakları ile ilişkisinin kesilme zorunluluğu bu sefer NATO konsepti içinde Sovyetlere karşı bu bölgeleri zorunlu savunma refleksine dönüştürüldü.

Bu yeni siyaset, Türkiye'de güçlü bir ordunun kurulmasına, ülke içinde istikrarın korunmasına ve kısmen de refah düzeyinin artmasına yardımcı oldu. Fakat demokrasinin gelişmesine ve bağımsız dış politika yapmasına da imkân sağlamadı. NATO'dan alınan destekle güçlenen ordu sivil yönetime karşı darbe yaparak demokrasinin gelişmesine engel oldu. Diğer taraftan ABD ve NATO Türkiye'nin dış politikadaki problemlerine yardımcı olmadığı gibi zaman zaman da köstek oldu. Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan Kıbrıs sorununda Türkiye yalnız kaldı. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki güvenliği için çok önemli olan bu meselenin çözümüne Amerika ilgi göstermediği gibi teati edilen mektuplarda Türkiye açıkça tehdit edildi. Bu dönemde yaşananlar Türkiye'nin dış politikasını yeniden gözden geçirmesine vesile oldu. Türkiye nerede hata yaptığını araştırmaya; Batıya ne kadar güvenmesi gerektiğini sorgulamaya başladı.

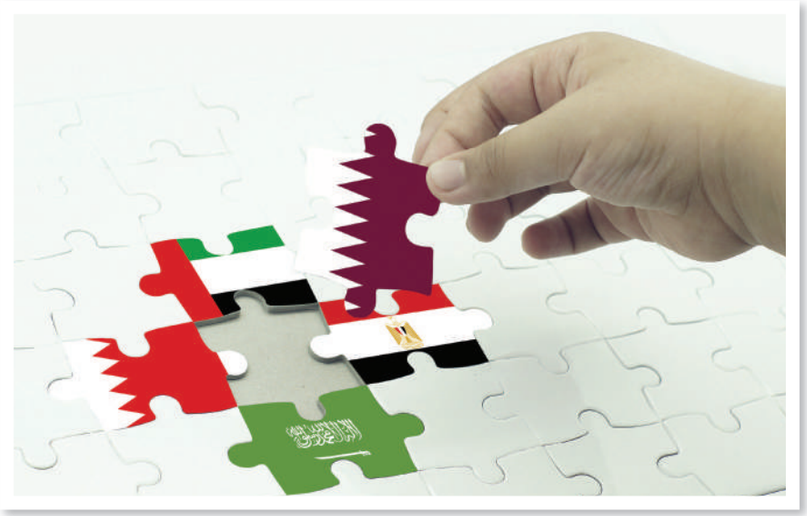

NATO üyesi olduktan sonra uzak kaldığı Arap Dünyası ile yeniden ilişkiler kurma ihtiyacı duydu ve mümkün olan ülkeler ile hemen siyasi ilişkiler kuruldu. Ayrıca Türkiye 1967 Arap-İsrail Savaşında Arapların yanında durarak bu ilgisini bütün dünyaya açıkça gösterdi. Bu süreçte karşılıklı resmi ziyaretler arttırıldı. Cumhurbaşkanı Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın da Türkiye'yi (1966) Cevdet Sunay'ın Riyad'ı ve Libya'yı (1968) ziyaretlerini bu çerçevede okumak mümkündür. Türkiye Suudi Arabistan ortak bildirisinde, İsrail işgalleri karşısında ve Kudüs'ün statüsünün korunması konusunda dayanışma ve fikir birliği içine oldukları vurgulandı. Nitekim Türkiye, Kudüs yangını sonrasında 1969 yılında kurulan İslam Konferansı Teşkilatında (İslam İş birliği Teşkilatı) yer aldı. Kuzey Afrika'daki gelişmeler ile ilgilenmeye başladı. Bu sırada Arap ülkelerinden sınırlı sayıda da olsa öğrenciler Türk üniversitelerinde eğitim görmeye başladı. 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda Türkiye, Amerika askeri üssünün kullanılmasına izin vermedi ve İsrail ile ilişkiler en alt düzeye çekildi. Birleşmiş milletlerin aldığı 242 sayılı kararı, yani İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini savundu. Hükümetlerin takip ettiği bu siyaset Türk halkı tarafından da hararetle desteklendi.

Türkiye 1974 yılında Kıbrıs'ta askeri bir harekât yapmak zorunda kaldı. Amerika, NATO'da en önemli müttefiki olarak gördüğü Türkiye'ye derhal silah ve mühimmat ambargosu koydu. Türk askeri jetleri ancak Muammer Kaddafi'nin liderliğindeki Libya'dan gelen yakıt (benzin) ile havalanabildi. Bu örnek bile Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkilerini sürdürmesinin önemini ortaya koyuyordu. Bu tarihlerden sonra Türkiye ile Arap ülkeler arasında diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine hız verildi. Aslında Lozan'a göre Türkiye Libya'daki bütün haklarından vazgeçmesi, bundan sonra iki tarafın ilişkilerinin de tam olarak kesintiye uğratılması amacını gütmekteydi. Oysa Türk-Libya ilişkileri hem Libya Krallığı döneminde ve hem de Kaddafi idaresinde –yaşanan bazı med-cezirlere rağmen- Lozan'ın öngörüsünün ilerisine taşınmıştı.

Türkiye, İslam ülkeleri ile çok taraflı ilişkiler yerine ikili ilişkilere önceliyordu. Bu yüzden 1930lu yıllardan itibaren birçok Arap ülkesi ile ikili anlaşmalar yaptı. Ancak bu ilişkilerde de dünyanın iki kutbunun (Batı ve Sovyetler Birliği) dengelerini gözetti. O dengeleri sarsacak ilişkiler geliştirmedi. Ayrıca Araplar arasında yaşanan ayrılıklar ve çekişmeler de

Türk Dış Politikası ve Arap Dünyası (1923-2022)

Türkiye diplomasi alanında gelişti. Bağımsız diş politika yapmayı öğrendi. Bu dönemde Türkiye'nin dış politika hedeflerini, Avrupa Birliği hedefinden uzaklaşmamak; Amerika ile stratejik ortaklığını sürdürmek, Orta Asya'da kurulan yeni Türki devletler ile ilişkiler kurmak ve aynı zamanda başta komşuları olmak üzere Arap ülkeleri ile mümkün olan ticari ve hatta siyasi ilişkileri geliştirmek şeklinde sıralamak mümkündür.

Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesine bir engel idi. Bu yüzden Türkiye mümkün olduğunca Araplar arasındaki sorunlarda bir tarafın yanında yer almadı, tarafsız kaldı. Sadece Filistin meselesi gibi ortak sorunlarda Arap Devletleriyle hareket etmeyi sürdürdü.

Bunu da hem BM'de yapılan konuşmalarda ve hem de oylamalarda gösterdi.

Soğuk Savaş Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası

1990lı yıllar Türkiye'nin önüne yeni fırsatlar sundu. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile Türkiye'nin jeopolitik öneminin azaldığı iddia edilmiştir. Bu yaklaşımlara göre, Batıyı tehdit eden Sovyetler Birliği ortadan kalkmıştır dolayısıyla Türkiye'nin de oynadığı rol bitmiştir. Bazıları ise daha isabetli görüşler geliştirip Türkiye'nin doğu-batı arasındaki coğrafi konumuna dikkatleri çekerek, Türkiye'nin öneminin arttığını ileri sürüyorlardı. Bunlara göre, Türkiye, Batının menfaatlerini yeni oluşan Orta Asya ülkelerine ulaştıracak en önemli aracı/köprü ülke idi. Ayrıca Ortadoğu'da nasıl bir değişim yaşanacağı da meçhul idi. Bu yüzden Batı'nın Türkiye'ye hala ihtiyacı vardı.

Uluslararası sistemde bu tartışmalar sürerken; Türkiye de artık daha aktif ve bağımsız dış politika yapması gerektiği kanaatine vardı. Böylece bir taraftan büyük bir fırsat olarak gördüğü Orta Asya'daki Türki Cumhuriyetler ile ilişkiler kurdu. Ortaklıklar oluşturdu. O bölgelerden pek çok öğrenci Türkiye'ye getirildi. Hatta Türkiye bazı ülkelerde Üniversiteler kurdu. Bütün bu çalışmaların istenilen sonuçları doğurduğunu söylemek zordur. Ama Türkiye diplomasi alanında gelişti. Bağımsız diş politika yapmayı öğrendi. Bu dönemde Türkiye'nin dış politika hedeflerini, Avrupa Birliği hedefinden uzaklaşmamak; Amerika ile stratejik ortaklığını sürdürmek, Orta Asya'da kurulan yeni Türki devletler ile ilişkiler kurmak ve aynı zamanda başta komşuları olmak üzere Arap ülkeleri ile mümkün olan ticari ve hatta siyasi ilişkileri geliştirmek şeklinde sıralamak mümkündür. Bu vesileyle Türkiye; Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da meydana gelen değişimleri takip etmeye başlamıştır. Bölgede devam eden çatışmaların sonlandırılması ve barış sürecine katkı sunma amacının yanında; Arap ülkeleri ile siyasi ve iktisadi ilişkilerin geliştirilmesine odaklanmıştır. Aslında bu gelişme bir noktada Türkiye'nin geçmişte Batı ülkelerine verdiği taahhütlere ters

düşüyordu. Bu yüzden Türkiye hem içerde ve hem de dışarıda sık sık "eksenden uzaklaşma" suçlaması ile karşılaşacak ve "ya biz ya da yeni tercihler" şantajı ile yüzleşecektir.

Nitekim bu dönemde Türkiye yoğun terörle tanıştı. Kürdistan İşçi Partisinin (PKK) başlattığı terör eylemleri Türkiye'yi zor durumda bıraktı. Suriye'nin bu örgüte resmen kucak açması; ayrıca otorite yokluğundan bu örgütün Irak topraklarını kullanarak Türkiye'ye saldırması Türkiye'nin Arap komşuları ile yeniden krizler yaşamasına sebep oldu. Aynı süreçte askeri yardım ve iş birliği programları için İsrail ile Türkiye arasında gelişen zorunlu ilişkiler diğer Arap ülkelerini de Türkiye ile karşı karşıya getirmiştir. O yıllarda Türkiye'de İslam ülkeleri ile iş birliğini ve hatta bütünleşmeyi savunan iktidarlar olmasına rağmen gelişmeler Türkiye'yi yeniden Ortadoğu'dan uzaklaştırmaya itmiştir.

2002 yılından itibaren Türkiye önceliğini Batı ile iş birliği ve Avrupa birliği içinde kendisine yer açma siyasetini sürdürmüştür. Bütün gayret ve mesaisini bu konuya hasreden Türkiye, diğer taraftan da İslam dünyası ile ilişkileri canlı tutmak istemiştir. Özellikle bu yıllarda, İslam ülkeleriyle ilişkileri önceleyen AK Parti hükümetleri de bu siyasetin oluşumuna ciddi katkılar sunmuştur. Aslında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme gayretleri ona İslam dünyasında da prestij sağlamıştır. Türkiye bu siyaseti ile Cumhuriyeti'nin geleneksel politikalarından uzaklaşmamış, bilakis pasif politikaları aktif politikalara taşımıştır. Ancak bütün bu kazanımlar gerek Türkiye'nin daha sonra AB ile girdiği çıkmazlar ve gerekse 2011 yılında başlayan Arap Baharı ile birlikte büyük kayba uğramıştır. Mısır'da yapılan askeri darbe karşısında Türkiye'nin ahlakî ve haklı tavrı iki tarafı karşı karşıya getirmiş, Arap Baharı'nın Suriye'ye intikali ile başlayan olaylar ise yeni bir süreci başlamıştır. Türkiye bir taraftan Suriye'den gelen milyonlarca göçmene ev sahipliği yapmak zorunda kalması, diğer taraftan da duyduğu güvenlik endişeleri ile başlattığı askeri harekatlar gelişmekte olan Türk-Arap ilişkilerini adeta dondurmuştur. Dahası Körfez'de ortaya çıkan krizde Türkiye'nin Katar'ın yanında yer alması özellikle Suudi Arabistan tarafından tepkiyle karşılanması da işin tuzu biberi olmuştur. Buna karşılık Türkiye Körfez'de Kuveyt ve Umman, Kuzey Afrika'da Cezayir ve Tunus ile ilişkileri canlı tutmaya çalışmıştır. Geçen süre içinde özellikle Suudi Arabistan ve onunla harekete eden ülkeler Türkiye'ye karşı siyasetlerini daha rasyonel çizgiye çekmeleri ve Türkiye'nin de inisiyatif alarak adım atmasıyla ilişkiler yeniden pozitif yönde gelişmeye başlamıştır.

Sonuç olarak Türkiye bizatihi zor ve jeopolitik değeri yüksek bir coğrafyada yer almaktadır. Bu yüzden ilişkilerini ve dış politikasını bazı istisnalar hariç bugüne kadar olduğu gibi rasyonel değerler üzerine bina etmek zorundadır. Gerek komşuları Arap ülkeleri ve gerekse onları çevreleyen diğer Arap devletleri ile ilişkilerini bu bağlamda ele almak mecburiyetindedir. Diğer taraftan söz konusu ülkeler ile ilişkilerin belirlenmesinde tarihi, dini ve kültürel zorunluluk ve sorumluluklar da dikkate alınması gerektiği unutulmamalıdır. Yüzyıllık süreçte -bazı med-cezirler hariç- Türkiye ile Arap devletleri arasındaki ilişkiler daima gelişerek ilerlemiştir. Ancak bu ilişkiler uluslararası ve bölgesel şartların dayattığı imkanlar ile de sınırlanmışken; siyasi ilişkilerin aksine ticari ve toplumlararası ilişkiler daha canlı olarak varlığını sürdürmüştür.

Hasan Kösebalaban

Türk Dış Politikası: 1923-1991

Faşist ve liberal kamplara bölünmüş olan Batı, Türkiye'ye hem imkanlar sunuyor hem de zorluklar çıkarıyordu. Türkiye en başından beri İngiltere ile Musul'un ilhakı konusunda, hem güç dengesizliği hem de içerideki isyanlar nedeniyle başarısız bir süreç yürüttü. Ancak Fransız denetiminde tutulan Suriye'de kalan Hatay vilayetinin ilhakı konusundaki diplomatik çabalar ise sonuç verdi.

Soğuk Savaş'ın bitimine kadar olan dış politika tarihi birbirinden oldukça farklı şartlara ve önceliklere sahip dönemleri içermektedir. 1923-1991 yılları arasındaki sürede sadece dış konjonktür açısından değil aynı zamanda iç politika rejimleri açısından da farklı dönemler yaşandı: tek partili rejim altında Atatürk (1923-1938) ve İnönü (1938-1950) dönemleri, çok partili dönemin başlamasıyla kurulan tek başına hükümetler, yani Demokrat Parti dönemi (1950-1960), Adalet Partisi (1965-1971) ve Anavatan Partisi (1983-1991), koalisyon dönemi (1971-1980), askeri darbeleri takip eden zayıf hükümet dönemleri (1960-65, 1980-83 ve 1971).

Bütün bu farklılar arasında farklı dönemler arasında dış politikanın grand stratejisi olarak değerlendirilebilecek bazı süreklilik unsurları olduğu gibi, dünya şartlarının değişiminden kaynaklanan temel bazı değişimlerin de yaşandığını tespit edebiliriz.

Öncelikle bu grand stratejide Osmanlı döneminin etkisini gözlemlemek mümkündür. Osmanlı geçmişinin üç açıdan Cumhuriyet dönemi dış politikasına etki bıraktığı söylenebilir: 1. imparatorluğun çöküşünden sorumlu olduğu kabul edilen Rus tehdidi ve bu tehdide karşı Batı ile ittifak stratejisi, 2. imparatorluğun çöküşünün vermiş olduğu dağılma sendromu ve son olarak 3. imparatorluğun en güçlü olduğu dönemlere duyulan özlem ve nostalji.

Cumhuriyet'in ilk yılları bu etkilerin ilkinin en az yaşandığı dönem olarak düşünülebilir. Sovyet Devrimi'nin yaşanması daha Kurtuluş Savaşı yıllarında ve daha sonra da genç Cumhuriyet'e silahlanma ve sanayi tecrübesinin aktarılması açısından çok fazla ihtiyaç duyduğu bir kaynağı sunmuştu. Ancak bu yıllarda Birinci Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkan, fakat emperyal arzularına kavuşamamış bir İtalya'nın yayılmacılık tehdidi damgasını vurdu. İtalya'nın bir tehdit olarak varlığı ve buna karşı uygulanan diplomasi Atatürk döneminin dış politikasındaki en önemli sorun alanı olarak değerlendirilebilir. Yine Almanya'da Nazilerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Batı Avrupa'nın

Türk Dış Politikası: 1923-1991

kamplara ayrılması Türkiye'nin muhatap olduğu bütüncül bir Avrupa olmaması anlamına geliyordu. İtalya ile Almanya'nın yakınlaşması Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nin yanısıra Fransa ve İngiltere gibi liberal kapitalist Avrupa ile de yakınlaşmaya zorluyordu. Bu ülkeler aynı zamanda Türkiye'nin kendisine milli hedef olarak tayin ettiği Hatay ve Musul'un sınırlara dahil edilmesi çabaları açısından da önemliydi. Zira Türkiye'nin Doğu'sundaki Suriye ve Irak henüz bağımsız değildiler ve sırasıyla Fransa ve İngiltere'nin manda yönetimleri altındaydılar.

Cumhuriyet imparatorluğun dağılmasından sorumlu tuttuğu hukuk ve eğitim alanlarındaki çoğulculuğun aksine, dönemin milliyetçilik akımıyla uyumlu bir tek tip kültür ve millet inşası projesini kendisine hedef almıştı. Bu anlamda Türk ulus-inşa sürecinin başarıları ve başarısızlıklarının Türk dış politikasının iç ideolojik bağlamını oluşturduğu söylenebilir. Özetle bir tarafta ideolojik olarak ikiye bölünmüş Avrupa ve özellikle faşizmin güçlenmesi başta olmak üzere uluslararasındaki konjonktür ile çöken bir imparatorluğun getirdiği ekonomik ve toplumsal şartlar aktif bir dış politika izlenmesine imkan vermiyordu.

Cumhuriyetin ilk yılları boyunca Türk dış politikası, çökmüş imparatorluğun tarihsel mirasıyla ilgili problemlerle yüzleşmek durumunda kaldı. Sevr Antlaşması, bölünme, toprak kaybı, işgal, Kurtuluş Savaşı, Arap isyanı ve son olarak Kürt isyanları, Cumhuriyet'in ilk kuşağının zihin yapısında kalıcı tesirler bıraktı. Tüm bunlar, Türkiye'nin dış politikasının, problemli dünya olaylarına ihtiyatlı bir mesafe koyması anlamına gelmekteydi. Yeni rejim, imparatorluğun külleri üzerinde iddialı yeni bir ulus-inşa sürecini başarıyla yürütebilmek için, dış kaynaklı olaylardan ziyade iç politikaya odaklanabilmek için bir oksijen odasına ihtiyaç duyuyordu.

Faşist ve liberal kamplara bölünmüş olan Batı, Türkiye'ye hem imkanlar sunuyor hem de zorluklar çıkarıyordu. Türkiye en başından beri İngiltere ile Musul'un ilhakı konusunda, hem güç dengesizliği hem de içerideki isyanlar nedeniyle başarısız bir süreç yürüttü. Ancak Fransız denetiminde tutulan Suriye'de kalan Hatay vilayetinin ilhakı konusundaki diplomatik çabalar ise sonuç verdi. Balkan ve Sadabat Paktları dahili ve harici güvenlik sorunlarıyla baş edebilmek için tasarlanmıştı.

Bu tehditler arasında özellikle İtalya'nın yayılmacılık hedefleri, 12 adayı silahlandırmaya başlaması ve Nazilerin kontrolüne giren Almanya ile yakınlaşması yeni Cumhuriyet'in temel dış politika ajandasını meşgul ediyordu. Atatürk bu tehdidi başta Yunanistan olmak üzere Balkan devletleriyle bağları güçlendirerek aşmaya çalıştı. 1920'lerin sonlarında Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Türkiye üzerindeki toprak taleplerini bir kenara bırakarak Türkiye'yle barış görüşmelerine başladı. Nisan 1930'da Türkiye ve Yunanistan, ilişkilerini normalleştirme hususunda ortak bir karara vardılar. Venizelos'un Ekim 1930'da gerçekleşen Ankara ziyareti boyunca, iki ülke Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Anlaşması'na imza attı. Bu ziyareti İnönü'nün 1931'de gerçekleşen Atina ziyareti takip etti. 1934'e geldiğimizde, Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermesiyle ilişkiler zirveye ulaştı. Venizelos tarafından bakıldığında, Bulgaristan'ın revizyonist talepleriyle, Yugoslavya'nın hegemonyacı emelleriyle ve Arnavutluk'la yaşanan azınlık sorunlarıyla karşı karşıyayken Yunanistan'ın

Cumhuriyet imparatorluğun dağılmasından sorumlu tuttuğu hukuk ve eğitim alanlarındaki çoğulculuğun aksine, dönemin milliyetçilik akımıyla uyumlu bir tek tip kültür ve millet inşası projesini kendisine hedef almıştı. Bu anlamda Türk ulus-inşa sürecinin başarıları ve başarısızlıklarının Türk dış politikasının iç ideolojik bağlamını oluşturduğu söylenebilir.

Türkiye'yle yakınlaşması çok mantıklıydı. Türkiye, Yunanistan'la bölgesel bir sorun yaşamayan tek ülkeydi. Ancak ilerleyen dönemlerde İtalya'nın bir tehdit olarak ortadan kalkması, İtalya'nın elinde olan 12 adanın Yunanistan'a bırakılması ve Kıbrıs sorunu Türkiye ve Yunanistan arasındaki günümüze kadar devam eden gerilimli ilişkiyi yeniden başlatacaktır.

İnönü Dönemi ve İkinci Dünya Savaşı

Atatürk'ün 1938'de vefatıyla beraber, İnönü iç istikrarın sağlandığı, reformların yerleştiği ve Kürt ayaklanmalarının tamamen bastırıldığı problemsiz bir ülke miras aldı. Türkiye'nin sınırları; liberal ve faşist kamplar arasında kutuplaşmış bir Avrupa, güçlenen Sovyetler Birliği ve yükselen güç olan Amerika Birleşik Devletleri tarafından belirlenen gergin bir uluslararası sistem içinde güvendeydi. Ülkenin kazanımlarını artırmak isteyen Atatürk, var olan güçler dengesinden faydalanmayı çok iyi bilmişti. Atatürk dönemi dış politikasının sınırlarını, Ortadoğu ve Balkanlarda paktlar, İngiltere ve Fransa ile ittifak, Sovyetler'le dostluk ve Almanya'yla ihtiyatlı ilişkiler çizmiş ve şekillendirmişti.

Bir diğer önemli fark ise dünya konjonktürünün artık daha keskin olarak kamplara ayrılması ve İkinci Dünya Savaşı ortamının hazırlanmasıydı. Nitekim savaş 1939 ve 1945 yılları arasında hükümetin yegane dış politika meşgalesi halindeydi. Sovyet Rusya daha önceki ana tehdit konumuna geri dönerek Boğazlarda yeni haklar talep etmeye başlamıştı. Bu arada Sovyetler Birliği'nin savaşa İngiltere ve Fransa ile müttefik halinde girmesi kaygı vericiydi. Müttefiklerin savaştan zaferle çıkması durumunda Moskova, Balkanlar, Ortadoğu ve Boğazlarda güçlenecekti. Ne var ki, İtalyanların Almanya'yla müttefik olması da İtalyan-Alman zaferini arzulanır olmaktan çıkarıyordu. İtalya Türkiye'nin Akdeniz'deki çıkarlarına karşı tehdit oluşturmaya devam etmekteydi. Bu şartlar altında, Türkiye kartlarını dikkatlice oynamak durumundaydı. Türkiye kısıtlı kaynaklarını bir grubun diğerine karşı kullanmasına izin vermemeliydi. Bundan dolayı en rasyonel olan tercih, savaşın son anına kadar tarafsız görünmekti. Ankara bu stratejiyi başarıyla uygulayarak savaşın sonuna kadar tarafsızlığını sürdürmüş ve ülkeyi büyük bir badireden kurtarmış oldu.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımından uzak duymuş olsa da savaşın yol açtığı ekonomik tahribattan kaçamadı. CHP ve Cumhurbaşkanı İnönü'ye karşı kitlelerin büyük öfke ve tepki duymasına yol açan meşakkatli seferberlik hazırlıkları, ekonomiyi yerle bir etti. Sonuç, Türkiye'nin Almanya başta olmak üzere, Avrupa'daki tüm ihracat yaptığı ülkeleri kaybetmesi oldu. Öyle ki, savaş öncesi dönemde ülkenin Almanya'yla ticaret hacmi, diğer ülkelerin tamamına eşit düzeydeydi.

Türk Dış Politikası: 1923-1991

Savaşı müteakiben Türkiye kendini iki büyük güç olan ABD ve Sovyet Rusya'nın mücadele alanının tam ortasında buldu. 1945'te Sovyetler Birliği ilk defa 1925'te Türkiye'yle imzaladığı dostluk anlaşmasını iptal ettiğini duyurdu; bir yıl sonra da Moskova'nın Montrö Sözleşmesinin revize edilmesi talepleri ve Türkiye'nin Doğu sınırında Sovyet askeri hareketliliği Türkiye'nin kaygılarını artırmıştı. Dünya artık bir Soğuk Savaş dönemine giriyordu ve Türkiye'nin tavrı, tıpkı Osmanlı dönemindeki Rus tehdidine karşı izlenen stratejinin devamı olarak Batı güvenlik sistemi ile ittifak yoluyla denge kurmaktan yana oldu. Türkiye, savaş sonrası döneminin dominant gücü ABD'nin liderliğindeki güvenlik sistemine ve kapitalist dünya ekonomisine entegre olmayı tercih etti.

Demokrat Parti Dönemi ve Dış Politikada Aktivizmin Dönüşü (1950-1960)

İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefiklerin galibiyetiyle sona ermesi ve bununla birlikte girilen Soğuk Savaş dönemi bağlamında, artık Türkiye'nin tek partili sistem içerisinde kalma imkân ve ihtimalinin olmadığı görüldü. Liberal Batı'dan gelen baskıların ve içeride halkın ekonomik ve sosyal hoşnutsuzluğunun artık baş edilemez bir raddeye ulaştığı bir noktada ilk çok partili genel seçimler 1946 yılında CHP ve aynı yıl CHP'den ayrılan, Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar'ın liderliğindeki liberal yönemli kanadın kurduğu Demokrat Parti arasında yapıldı. Ancak "açık oy, gizli sayım" esasına dayalı bu seçimler hem CHP'nin galibiyetiyle hem de en büyük partiyi kayıran seçim sistemi nedeniyle CHP'nin parlamentodaki mutlak hakimiyetiyle sonuçlandı. Ancak aynı sistem bu defa tam demokratik esaslara göre yapılan 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin farklı galibiyeti ve mutlak parlamento gücüyle sonuçlandı. Bu sonuca karşı İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmesi ve yerine Celal Bayar'ın seçilmesi sonucu başbakanlık görevine de Adnan Menderes geldi.

Böylece CHP'nin tek başına iktidar dönemi sona eriyor, Menderes'in başbakanlığında yeni bir dönem başlıyordu. Zira 1950 seçimleri gerçekleştirdiği ekonomik kalkınma sayesinde daha önce dışlanmış taşra nüfusunu merkeze doğru taşıyan bir süreci tetiklemiş oldu. Bu ekonomik kalkınma grafiğinin dış politikaya yansıması kredi kaynakları arayışı şeklinde gelişti. Menderes yeni dönemin hegemon gücü ABD'den bu krediyi temin edebilmişti. Ancak özellikle Orta Doğu'ya dair dış politikada ABD'nin temel bölgesel müttefiki İsrail ile yaşanan uyumsuzluk nedeniyle ABD'nin kredi musluğunu kapatmasıyla, Menderes bu defa Sovyetler Birliği'ne yönelecekti.

Her ne kadar DP hükümetinin dış politikası keskin bir değişimden ziyade süreklilik prensibiyle belirginleşmişse de, dış politika stratejisinin beslendiği asıl kaynak, istisnai uluslararası şartların yaşandığı Atatürk ya da İnönü dönemleriyle değil, Rusya'nın mütemadi bir tehdit olarak görüldüğü ve bu tehdide karşı Batılı bir müttefik ihtiyacının hissedildiği Osmanlı dönemidir. DP lider kadrosu Batı'yla güvenlik ittifakını kurumsallaştırma konusunda oldukça kararlıydı. Bu meyanda, DP hükümetinin önemli adımları arasında Türkiye'nin NATO üyeliği ve daha sonra adı CENTO olarak değişecek Bağdat Paktı yer alıyordu. Bunun dışında, 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) tam üyelik başvurusunda bulunan ilk başbakan Menderes oldu.

Ülkenin sınırlı siyasi gücüne ve bölgesel ve uluslararası yapısal kısıtlamalara rağmen, Menderes, Türk dış politikasının etki alanını genişletmek istiyordu. Bağdat Paktı kurumsal çerçevesi altında, Türkiye'nin ve Batı ittifak sisteminin etki alanını, Arap dünyasına yaymak ve böylece Sovyet Rusya'nın Orta Doğu'daki etkisini kırmak istiyordu. Ancak Menderes'in bu çabası büyük Arap devletlerinde iktidara gelen milliyetçi darbe yönetimlerinin stratejik çerçevesi ile uyuşmuyordu. Onlar İsrail ile olan çatışma ortamında Sovyetlerin sağladığı siyasi ve askeri yardımın devamını önemli görüyorlardı. Diğer tarafta da İsrail ve İran, Batı ittifak sistemine girmesinin kendileri açısından ortaya çıkaracağı risklerin farkındaydılar. İsrail bölgedeki Arap olmayan rejim ve bölgesel güç unsurlarıyla çevre ittifakı adını verdiği alternatif bir stratejiyi devreye sokmuştu ve Mısır ve Suriye gibi Arap devletlerinin Batı ittifakına dahil olması bu strateji ile çelişmekteydi. Bu nedenle İsrail lobisinin ABD'nin NATO benzeri bir Orta Doğu paktına dahil olmasını önleme hem de bu hedefleri güden Menderes'in özellikle kredi silahıyla baskı altına alınmasına yönelik çabalarından bahsetmek mümkündür. Özellikle 1960'a doğru Menderes'in Amerikan basınında da olumsuz bir şekilde çerçevelendirilmeye başladığını görmekteyiz.

Kısacası ABD Türkiye'yi NATO'ya dahil eden, Batı ittifakıyla çelişen politikalar izlemeyen müttefikini yalnız bırakmış ve ülkeyi bir ekonomik krize sürüklenmesini izlemiştir. Menderes'in buna yönelik tepkisi ise belki de Atatürk dönemindeki iyi ilişkilerden ilham alarak Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkiler arayışı olmuştur. Ancak Menderes Moskova ile kurduğu bu temasın taşıdığı risklerin tam olarak farkında değildi.

Askeri Müdahalelerin Gölgesinde Dış Politika (1960-1980)

1960 darbesinden 1980 darbesine kadar geçen yirmi yıl, modern Türk siyasi tarihinde ideolojik açıdan en hareketli ve politik açıdan en istikrarsız döneme şahit olmuştur. Askeri müdahaleler geleneğini başlatan 1960 darbesi, bu istikrarsızlığın en büyük nedenidir. CHP'nin tek parti rejimi (1923-1950) ve DP'nin tek başına hükümetlerine (1950-1960) güçlü iktidarlar ve zayıf muhalefetler damga vurmuşken 1960 darbesi siyasi sürekliliği yok ederek bir istikrarsızlık döneminin başlatmıştır. Ekim 1965 ile Mart 1971 tarihleri arasındaki ve bir başka askeri müdahale ile sona eren Adalet Partisi'nin çoğunluk hükümeti istisna olarak bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'nin 1980 darbesine kadar içinde bulunduğu kaotik dönem büyük ölçüde askeri müdahalelerin eseri olmuştur.

Diğer tarafta, Menderes dönemi ekonomik kalkınmasıyla 1950'lerde gerçekleşen kırsaldan şehirlere olan büyük göçler kapsamlı bir sosyo-ekonomik dönüşümü tetiklemiş, ideolojik akımların güçlenmesine neden olmuştu. 1961 anayasası siyaset alanına farklı ideolojik yönelimlerin girmesine zemin hazırladı. 1960 sonrası

seçimlerde seçim barajının olmadığı için çok küçük, radikal ve marjinal ideolojik partilerin parlamentoya girmelerine ve seslerini duyurmasına fırsat verdi. Ancak bu bölünmüş parlamento yapısında küçük partilerin temsiline imkan verilmiş olsa da, büyük partilerin tek başına iktidara gelme şansı azaldı. Örneğin, Bülent Ecevit liderliğindeki CHP, kendi tarihinin en büyük oy oranı olan yüzde 41'i yakalamış olmasına rağmen parlamentoda yeterli çoğunluğa sahip değildi.

Bunun yanısıra, 1960 darbesi, çoğunluk hükümeti kurmaya yetecek yüksek oy oranını yakalama şansına sahip muhafazakâr liberal platformun altyapı ve liderliğini tahrip etmişti. Darbe yönetimi, Demokrat Parti'yi kapatmak ve liderlerinin kimisini idama kimisini de uzun hapis cezalarına mahkum etmek suretiyle 1961 seçimlerinde CHP'yi iktidara taşıdı. Buna rağmen CHP, dört yılda, bağımsızları ve muhalefet partilerini de içine alan üç zayıf hükümet kurabildi. 1965 seçimlerinde AP tarafından temsil edilen liberal platform, yüzde 52 gibi yüksek bir oy oranıyla çoğunluk hükümetini kurdu. Ne var ki bu istikrarlı hükümet beş yıldan biraz fazla sürdü. Bu hükümeti sona erdiren, 1980'lere kadar kaos üretmeye devam edecek olan 1971 darbesi olmuştu.

1971 ve 1980 arasında Türkiye on farklı koalisyon ve azınlık hükümeti gördü.

Hiç kuşkusuz bu dönemin en önemli tek dış politika gündemini oluşturan husus, Türkiye'nin ABD, Avrupa ve Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini etkileyen Kıbrıs kriziydi. Öyle ki, 1950'lerde ABD ile neredeyse sorunsuz süren ilişkiler, 1964'te İnönü'ye gönderilen "Johnson mektubu" ile Kıbrıs krizi hususunda koptu ve özellikle gittikçe güçlenen solcu-milliyetçi söylemde Amerika'nın Türk çıkarlarına destekten çok bir tehdit olduğu algısını yaratan yeni bir döneme girildi. Bunun ötesinde, Türk-ABD ilişkilerini derinden etkileyen ikinci bir mesele ise, Türkiye'nin afyon üretimini önce sınırlandırma sonra da sona erdirme konusunda gittikçe artan Amerikan baskısıydı. Vietnam Savaşı ve Arap-İsrail ihtilafının tetiklediği bölgesel ve uluslararası ideolojik akımların arka planında Türkiye'ye yönelik ABD politikaları ülkede milliyetçi ve Batı karşıtı bir kitlenin güçlenmesine yol açtı. Bu ortam milliyetçi dış politikayı savunma hususunda Kemalistlerle İslamcıları birleştirdi. Buna mukabil, ABD Türk dış politikasını eski çizgiye çekmek için orduya yaptığı yardımı kullanmaya başladı.

1960 Darbesi ve Batı-Yanlısı İzolasyonizmin Yeniden İnşası

Osmanlı'nın son döneminde örnekleri olmakla birlikte, 27 Mayıs 1960 darbesi yeni kurulan Cumhuriyetin ilk darbesi ve askeri müdahalesiydi. Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan cuntacı mahkeme tarafından idama mahkûm edildiler ve idamlar hızlı bir şekilde infaz edildi.

Darbenin deklare edilen hedefi, "tarafları içine düşürüldükleri uzlaşmasız durumdan çıkarmaktı" ve cunta (Milli Birlik Komitesi) "partiler üstü yönetimin hakemliği ve idaresi altında mümkün olan en kısa sürede adil ve özgür seçimlerin yapılacağı" vaadinde bulundu.

Haddi zatında 1960 darbesinin Türk demokrasisini tahrip eden en yıkıcı mirası, askeri müdahale geleneğini tesis etmesiydi. Darbe militarist bir siyasi kültür geleneğini yerleştirerek Türk siyasi tarihine uzun

Osmanlı'nın son döneminde örnekleri olmakla birlikte, 27 Mayıs 1960 darbesi yeni kurulan Cumhuriyetin ilk darbesi ve askeri müdahalesiydi. Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan cuntacı mahkeme tarafından idama mahkûm edildiler ve idamlar hızlı bir şekilde infaz edildi.

askeri dönemleri hediye etti. Her ne kadar parlamenter demokrasi işliyormuş gibi görünse de, askeri darbenin gölgesi tüm dönemlerde varlığını bütün gücüyle hissettirdi. Öyle ki sivil siyasetçiler üç masum siyasetçinin darağacında sallanan cesetlerini bir türlü hafızalarından silemediler. Daha da vahimi, Ocak 1961'de yürürlüğe giren Türk ordusunun İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesi ile darbeler "meşrulaştırılmakta" ve suç olmaktan çıkarılmaktaydı.

1960 darbesinin bir diğer önemli veçhesi, zamanlamasıydı. Darbe, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinin tam da kötüleştiği bir dönemde meydana gelmişti. NATO üyeliği ve Kore'ye asker gönderme başta olmak üzere, Menderes'in izlediği Batı-yanlısı dış politikaya rağmen bir askeri darbe sonucu trajik bir şekilde devrilmesi ne Avrupa'dan ne de ABD'den ciddi bir tepki görmedi. İşin tuhaf tarafı, Menderes'i Amerikan yanlısı dış politikası yüzünden eleştiren solcu rakipleri, dış politika kararlarında Menderes'ten daha da fazla Amerikan yanlısı olan darbeyi desteklediler.

Yaygın söylentilere göre, CIA Türkiye'de darbe hazırlıklarıyla ilgili her planı tüm detaylarıyla önceden biliyor olmasına rağmen, Başbakan Menderes'le bu istihbaratı paylaşmadı. Bu ihmalin ya da görevi yerine getirmemenin muhtemel bir nedeni, 5 Mayıs 1959'da ABD ile yapılan bir anlaşmaydı. Bu anlaşmaya göre, Türkiye bir 'iç saldırıya' uğrarsa ABD istendiği takdirde silahlı güç kullanmak dâhil her türlü uygun tedbiri almak zorunda kalacaktı. Bu durumda, ABD böyle bir darbe hazırlığıyla ilgili istihbaratı hükümetle paylaşmış olsaydı, hiç arzu etmediği bir müdahalede bulunmaya mecbur kalabilirdi.

İlginç bir biçimde, 25 Mayıs 1960'da darbe öncesi en son toplantısını yapan Meclis'te muhalefet lideri İnönü tarihi bir konuşma yaparak Bağlantısızlar Hareketi'ni tenkit etmiş, Türkiye'nin yerinin Batı tarafında olduğunu vurgulamıştı. İnönü NATO ve CENTO'nun mutlak anlamda önemli olduğunu ve bu nedenle Rusya'ya en küçük bir tavizin bile verilmemesinin gerektiğini ifade etmişti. Ona göre, Türk-Amerikan ilişkileri, halkları derinden ve sarsılmaz tarihi bağlara sahip, ortak değer ve çıkarlarla şekillenmişti.

Nitekim 27 Mayıs 1960 sabahı Alparslan Türkeş'in seslendirdiği radyo duyurusunda, Batı ittifak sistemine Türkiye'nin bağlılığının sürdüğü temin edilmekteydi: "Biz tüm müttefiklerimize ve bu ittifaklarımızdan doğan tüm sorumluluklara sadığız. Biz NATO'ya da CENTO'ya da inanmakta ve sadakatimizi sürdürmekteyiz". Tüm bu yaklaşımlar ışığında, mahkeme önüne çıkarılan Menderes; Sovyet Rusya'yla anlaşarak Türkiye'nin doğu sınırını değiştirmeye teşebbüs etmekle, Türk ordusunun sayı ve nüfuzunu azaltmaya çalışmakla ve Rus kredisini teminat altına

Türk Dış Politikası: 1923-1991

almak için Türkiye'deki yabancı üsleri tedricen kapatmakla itham edildi. Gürsel, Associated Press'e verdiği bir demeçte "biz darbe yapmakla sadece Türkiye'yi değil, NATO ittifakının sağ kanadını da korumuş olduk" diyordu. ABD ise darbenin hemen akabinde, darbeyi destekleyici bir kararla, daha önce Menderes hükümetine vermeyi reddettiği krediyi darbe yönetimine fazlasıyla aktarmış, bu kaynaktan ordudan kovularak emekliye sevk edilen yüzlerce subayın tazminatı ödenmişti. 11 Haziran 1960'da Başkan Eisenhower da Cemal Gürsel'e bir kutlama mesajı gönderdi.

1960 darbesinin akabinde Türk dış politikası, 1974 yılındaki Türk müdahalesine kadar mütemadiyen Kıbrıs kriziyle meşgul oldu. İnönü hükümeti boyunca Türkiye'nin Kıbrıs'taki konumuna ABD'nin sergilediği tavır, Türk haysiyet ve şerefini oldukça aşağılayıcı nitelikteydi. Nitekim bu tavır; Türkiye'de Türk milliyetçiliğinin güçlü bir biçimde yükselişe geçmesine ve Türk İslamcı hareketiyle Türk solunun Batı karşıtı ideolojik yönelimler kazanmasına tesir edecekti. 1961'de askeri cunta demokratik seçimlere dönme sözünü yerine getirdi. DP'nin mirası, birbiriyle yarışan iki liberal parti tarafından sahiplenilmeye çalışıldı: Adalet Partisi (AP) ve 1973'te feshedilen Yeni Türkiye Partisi (YTP). Bu bölünmeden faydalanan CHP, her ne kadar liberal partilerin kombine oyları CHP'yi geçmişse de, seçimi kazanarak iktidara geldi. Seçimin sonuçlanmasına müteakiben cunta yönetimi CHP'den küçük partileri de içine alan bir hükümet teşkil etmesini istedi. Nihayet İnönü on yıllık uzun bir DP iktidarından sonra iktidarı yeniden devralabilmeyi başarmış ve 1961-1965 döneminde üç koalisyon hükümeti kurulmuştu. 1960'larda İnönü bulunduğu pozisyona ordu tarafından getirilmiş zayıf bir siyasetçi görüntüsü veriyordu. Onun bu görünümü dış politika alanına da yansıdı.

Küba füze krizi kapsamında Sovyetlerle anlaşan ABD'nin Türkiye'de yerleşik

15 nükleer başlıklı Jüpiter füzesinin Türkiye'ye haber dahi verilmeden sökülmesi Türkiye'nin güvenlik endişesini artırdı ve bir müttefik olarak ABD'ye olan güvenin sarsılmasına neden oldu.

Ancak ABD ile asıl kriz Kıbrıs konusunda yaşanacaktı. Makarios'un Türkiye ve Yunanistan'ın Ada'yı terk etmesine yönelik bir memorandum yayınlaması Ankara'da bütün dikkatin Kıbrıs'a çevrilmesine neden oldu. Ankara'nın bu memorandumu reddetmesiyle birlikte Makarios, Türk toplumuyla yaptığı tüm anlaşmaları iptal etme yönünde çelişkili bir karar aldı. Bunun üzerine Türk toplumunun güvenliğini korumak adına Garanti Antlaşması'nın verdiği müdahale hakkını kullanacağını bildiren Türkiye, bu meyanda 7 Haziran 1964'te Ada'ya birlik konuşlandıracağını ilan etti. Ancak bu ilan, İnönü hükümetinin bir blöfünden ibaretti ve İnönü bu tehdidinin ciddiye alınması amacıyla müdahale kararını ABD elçisini çağırarak iletti. Ancak müdahalenin yapılmasının planladığı tarihten iki gün önce, yani 5 Haziran günü ABD Başkanı Johnson İnönü'ye hiçbir diplomatik nezaket taşımayan ve içinde son derece kaba ifadelerin yer aldığı bir mektup gönderdi. ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk tarafından kaleme alınan "Johnson mektubu", kabul edilen diplomatik sınırların ötesinde algılandığından dolayı basına sızdırılmadı. Mektup özetle, böyle bir müdahalenin gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin ABD silahlarını kullanamayacağını ve muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı NATO'nun yardım etmeyeceğini bildiriyordu. Herhangi bir Sovyet müdahalesi durumunda diğer NATO üyelerinin yardım etmek zorunda olduğunu düşünen Türk tarafı için bu, yıkıcı olmuştu. Mektubunda Johnson İnönü'yü müzakereler konusunda detaylı görüşmelerde bulunmak için ABD'ye davet ediyor ve bu görüşmelerden önce herhangi bir karar vermemesini rica ediyordu.

Mektup ulaştığında Türk hükümeti müdahaleyle ilgili bütün planlarını derhal iptal etti. Johnson ise ilişkilerde oluşan tahribatı tamir etmek üzere İnönü'yü Washington'a getirmesi için başkanlık jetini Ankara'ya gönderdi. Böylece Başbakan İnönü bu dönemdeki tek gezisini ABD'ye gerçekleştirdi.

Adalet Partisi'nin Tek Başına İktidarı ve Dış Politika (1965-1971)

İnönü'nün koalisyon hükümeti 14 Şubat 1965'te çöktü. Aynı yılın Ekim ayında yapılan genel seçimlerin neticesinde, Liberal eğilimli AP, Adnan Menderes'in mirasını taşıdığına ve sahiplendiğine dair seçim kampanyaları yürütmüş ve kahir ekseriyetin oyunu alarak bir çoğunluk hükümeti kurmuştu. Bu esnada CHP ideolojik programı, sosyal adalet ve demokrasiye vurgu yapan "ortanın solu" manifestosuyla yeniden yazıldı. Bu yeni yönelim yeni parti lideri Bülent Ecevit'in önderi olduğu yeni kuşağın bir eseriydi. Böylece parti, İnönü'nün muhalefetine rağmen, resmen solcu, sosyalist ve milliyetçi bir çizgiye taşınmıştı. Buna dönüşüme Adalet Partisi "ortanın solu, Moskova yolu" sloganıyla tepki gösterdi.

Demirel önemli ölçüde Menderes'in pragmatik ve aktif dış politika yaklaşımını sürdürdü. Bunun en önemli nedeni Menderes gibi Demirel'in de, hızlı ekonomik kalkınma hamlesi için dış politikaya ihtiyaç duymasıydı. 1965 ve 1971 yılları arasında Türkiye ekonomisi ortalama yüzde 7 oranında büyüdü ve vatandaşların alım gücü yüzde 30 arttı. Bu yıllar boyunca ana

sanayi projelerinin yanı sıra barajlar ve Türkiye'nin her tarafına hidroelektrik ve termik santraller inşa edildi. Bu projeler için Batı kaynakları kadar Sovyet kredilerine de müracaat edildi. Demirel 1980'lere kadar inşa edilen hidroelektrik barajlarının yüzde 80'ine imza attı. Avrupa ve Asya kıtalarını birleştiren ilk Boğaz Köprüsü inşa edildi.

Batı ittifak sistemini dış politika yöneliminin ana unsuru olarak bırakan Demirel, ABD, Sovyetler Birliği ve Arap dünyası arasında dengeli, çok-yönlü ve dinamik bir dış politika takip etti. ABD ve Avrupa ile ilişkileri zora sokan bir konu olarak Kıbrıs meselesi hala sürmekteydi. 1967'de gerçekleşen Yunanistan'daki askeri darbe, ilişkileri daha da gerginleştirerek Türk toplumunu yeniden Rum şiddet ve terörüne maruz bıraktı. Bunun üzerine ABD aracılık rolü üstlenerek ilişkileri normalleştirmeye çalıştı.

Demirel Soğuk Savaş'ın yarattığı rekabet ortamını, dinamik ve çok taraflı bir dış politika uygulayarak, lehine çevirmeyi başarmıştı. Bu anlayış bağlamında yaklaşılan ikinci önemli bölge ise Ortadoğu'ydu. Türk dış politikasının genel yönelimindeki sürekliliğe rağmen, Demirel'in Ortadoğu politikası Batılı müttefiklerden daha bağımsız bir hat üzerinden yürütüldü ve Arap-İsrail ihtilafı ve İsrail-Filistin çatışmasında onlarla çoğu zaman problemler yaşandı. Demirel, Menderes'in, CENTO üyeliğini tüm Arap devletlerine teşmil etme politikasını başarısız bulduğu için terk etti. Arap dünyasıyla kurduğu bağımsız diplomasisi, Arap devletlerinin ve halklarının güvenini kazanmış ve 1965 Aralık ayında BM'de Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak yayınlanan kararda tüm Arap devletleri Türkiye'ye destek vermişlerdi.

1967'de Türkiye, Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın Filistin meselesine karşı Müslüman ülkelerin bir grup oluşturarak ortak bir tutum belirlemesi teklifini reddetti. Ne var ki, 21 Ağustos 1969'da bu kabil çabaları daha fazla tetikleyen bir olay gerçekleşti. Bir Avustralyalı turist tarafından Mescid-i Aksa kundaklandı ve Selahattin'in Halep'ten gönderdiği tarihi değeri olan minber tahrip edildi ve bu olay İslam dünyasında geniş, yaygın ve şiddetli protestoların hedefi oldu. Ürdün Kralı Hüseyin tüm Müslüman ülkeleri acil toplantıya çağırdı. Suudi Arabistan ve Fas bu toplantıyı Rabat'ta gerçekleştirmek için ön ayak oldular ve Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerin devlet başkanlarını davet ettiler.

Demirel, bu toplantının tamamen siyasi nitelik taşıdığı ve bu organizasyona katılımın laikliğin ihlali anlamına gelmeyeceği iddialarından hareket eden bir çıkış yaparak farklı yerlerden gelen tüm muhalefeti göğüsledi. Demirel'e göre, Türkiye bu toplantıya katılmazsa, bundan sonra içinde "İslam" ve "Müslüman" ifadeleri geçen her türlü platformdan çekilmek durumunda kalırdı. Muhalefete kafa tutarak Türkiye toplantıya gözlemci statüsünde ve Çağlayangil'in temsil ettiği bir heyetle katıldı.

1971 Muhtırası: Dış Politika Hizaya Çekiliyor

1969'da Süleyman Demirel'in AP'si seçimlerden yine galip çıkarak ikinci çoğunluk hükümetini kurdu. AP yüzde 51, CHP ise yüzde 33 oy aldı. Parti içerisindeki anlaşmazlık bölünmeye yol açtı ve sağ ve sol öğrenci hareketlerinin yoğunlaştığı kritik bir dönemde Demirel'in parlamentodaki desteği azaldı. Orduda hükümete karşı

Demirel Soğuk Savaş'ın yarattığı rekabet ortamını, dinamik ve çok taraflı bir dış politika uygulayarak, lehine çevirmeyi başarmıştı. Bu anlayış bağlamında yaklaşılan ikinci önemli bölge ise Ortadoğu'ydu. Türk dış politikasının genel yönelimindeki sürekliliğe rağmen, Demirel'in Ortadoğu politikası Batılı müttefiklerden daha bağımsız bir hat üzerinden yürütüldü ve Arap-İsrail ihtilafı ve İsrail-Filistin çatışmasında onlarla çoğu zaman problemler yaşandı.

homurdanmalar başladı ve pek çok subay, AP'yi kanunen yasaklanmış olan DP'nin devamı olarak görmekteydi.

12 Mart 1971'de ordu bir muhtıra yayınlayarak Demirel'i istifaya zorlandı. Bir zamanların seçilmiş karizmatik lideri olan Menderes daha on yıl önce idam sehpasında sallandırılmıştı. Bu darbe Menderes'e üç defa tek başına iktidar veren halktan hiçbir direnişle de karşılaşmamıştı. Zihninden bu olayı bir türlü silemeyen Demirel bu müdahale karşısında mukavemet etmedi ve istifasını verdi. Bunun üzerine Türk siyaseti CHP vekili olan Nihat Erim'in başkanlığında partisiz bir koalisyonla geçici bir fetret dönemine girdi.

1960 darbesinde olduğu gibi ABD, 1971 darbesini de şiddetle destekledi ve Türkiye'de darbe sonrası kurulan askeri rejimi ödüllendirdi. Pek çok Türk siyasetçisi gibi devrilen hükümetin Dışişleri Bakanı Çağlayangil, bu müdahalenin CIA tarafından gerçekleştirildiğini belgeleriyle birlikte açıkladı. Bu destek kendisini zaten gerçek politikada hissettirmekteydi. Örneğin, Demirel'in ayak dirediği afyon üretiminin yasaklanmasına yönelik ABD talebi hemen yerine getirildi. 1971 Haziranında Nihat Erim, 1972 sonbaharından başlamak üzere afyon üretimini tamamen durdurttu.

Çalkantılı 1970'lerde Dış Politika

1971 askeri darbesi, cuntanın, darbenin kudretli paşalarından Faruk Gürler'i cumhurbaşkanı seçtirmeyi başaramaması sonucu 1973'te sona erdi. Demirel ve Ecevit birlikte hareket ederek, yeni bir darbe tehdidine ve parlamentonun işgal edilmesi pahasına da olsa, generale karşı durabildiler. Bundan sonra, istikrarsız koalisyon hükümetleri dönemi başlatan 1973 genel seçimleri yapıldı. Akabinde parti içi ve partiler arası iktidar mücadeleleri, terör olayları ve sağ-sol çatışmaları arasında ülke içinden çıkılamayan bir kaos ortamına sürüklendi. 1970'lerin koalisyon hükümetleri bir yanda bu olaylarla, diğer yanda da karmaşık bir dünya konjonktürüyle başetmek zorundaydılar. ABD Vietnam Savaşı'nda çok ciddi ekonomik ve askeri kayıplara uğramış ve bu durum dünya ekonomisini de derinden sarsmıştı. 1971 yılında Nixon doların altına endeksli olduğu uluslararası para sistemine son verdi. ABD'nin içinde bulunduğu ekonomik durum 1972 yılında Çin'i tanıyarak siyasi ve ekonomik ilişkileri yeniden başlatmasına neden oldu. ABD ile Sovyetler

Birliği arasındaki Soğuk Savaş da 1970'lerde yumuşama dönemine girdi ve bu dönem 1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline kadar sürdü. Diğer tarafta Arap-İsrail

çatışmasında petrol kartının kullanılmasıyla 1973'den itibaren dünya bir petrol krizi yaşıyordu.

Bu dönemde Türkiye açısından dış politika gündemini en fazla meşgul eden konu Kıbrıs sorunu oldu. Ancak diğer tarafta da Filistin ve petrol sorunları merkezli olarak Orta Doğu dış politika gündeminde yer etti.

1973 genel seçimlerinde, Ecevit liderliğindeki CHP oyların yüzde 33,3'ünü aldı ama mutlak çoğunluğu sağlayamadı ve başarısız birkaç girişimden sonra, hiç alışılmadık ve beklenmedik bir biçimde, Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki Milli Selamet Partisi (MSP) ile koalisyon kurdu. İlginç bir şekilde ideolojik olarak zıt taraflarda yer aldığı düşünülen bu iki siyasetçi dış politika ve ekonomiye yönelik birçok ortak görüşler taşıyordu. Örneğin, Kıbrıs, AB entegrasyonu, Filistin ve ABD ile ilişkiler konularına karşı her iki lider de milliyetçi bir tutum sergiliyordu. Üçüncü Dünyacı Türk solunun lideri olarak Ecevit bağımsız bir dış politikayı savunuyor, ABD etkisinin Türkiye'yle ilgili her konuda asgariye indirilmesini istiyordu. Erbakan da tüm kampanya ve seçim platformlarında hemen hemen aynı görüşleri seslendiriyordu.

1974 yılının Temmuz ayında EOKA-B ve Yunan Ulusal Muhafızları, İngiltere'ye iltica etmeye mecbur bırakmak için Makaryos'un başkanlık sarayına saldırı düzenledi. Bundan sonra Kıbrıs, kendisini başkan ilan eden Nikos Sampson'un askeri denetimi altına girdi. Ada'daki Türk toplumunun statüsü hakkında kaygı ve endişe yaşayan Ankara, darbeyi şiddetle protesto etti ve hali hazır durumun kabul edilemez olduğunu ilan etti. 20 Temmuz 1974'te Türk hükümeti askeri müdahale için düğmeye bastı. Bu müdahale, 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin ve 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) kurulmasına ve Ada'nın bölünmesine yol açtı.

Takibeden yıllarda koalisyon hükümetleri ile Türkiye 1980'e kadar geldi. Bu dönemde başbakanlık koltuğu Ecevit ve Demirel arasında gidip geliyor, hiçbir şekilde istikrarlı ve kalıcı bir hükümet dönemi yaşanamıyordu. Bu konjonktürde Cumhurbaşkanı Korutürk'ün görev süresi sona ermesi, mevcut istikrarsız ortamı daha da artırmıştı. Zira Meclis yeni bir Cumhurbaşkanı seçmeyi başaramıyordu. Terör olaylarının durmak bilmediği bir ortamda 1980 darbesinin koşullarını hazırlanmış oluyordu.

Uluslararası konjonktürde 1979 İran Devrimi ABD'nin Türkiye algısını kökten değiştirdi ve Ortadoğu'nun siyasi manzarasını değiştirdi. Bundan dolayı siyasi istikrar, ABD'nin Türkiye'yle ilgi en büyük önceliği haline geldi. ABD'ye göre, AP ve CHP koalisyonları siyasi istikrarsızlığı tetiklemekten başka bir işe yaramamıştı. Yeni ortaya çıkan siyasal İslam tehdidine ilaveten, Şah'ın iktidardan düşmesi, Sovyetler Birliği'nin güneyinde ABD açısından stratejik bir boşluğun oluşması demekti. Ocak 1979'da, gittikçe kötüye giden Türkiye'nin konumunu iyileştirmeye yönelik politikalar belirlemek amacıyla, ABD Başkanı Jimmy Carter, İngiliz Başbakanı James Callaghan, Fransız Başkanı Valéry Giscrad d'Estaing ve Alman Şansölyesi Helmut Kohl'den oluşan dört ana Batılı güç, Karayiplere bağlı Guadalupe adasında bir araya geldiler ve Ecevit'e daha önce askıya alınmış olan IMF anlaşması çerçevesinde ekonomik yardımları serbest bırakma kararı aldılar. Buna göre; Türk parasının değeri düşürülecek, fiyatlar artırılacak, maaşlar ciddi oranda düşürülecek ve ekonomide

devlet kontrolü sona erdirilecekti. Ne var ki, Ecevit'in milliyetçi ve popülist ekonomik bakış açısına göre bu şartlar, kesinlikle kabul edilemezdi.

1980 Askeri Darbesi ve Dış Politikaya Yeni Balans Ayarı

Ülke halkı 12 Eylül 1980 sabahına Genelkurmay başkanı Kenan Evren'in ordunun siyasete el koyduğuna dair radyo duyurusuyla uyandı. Anarşi, terör, siyasi istikrarsızlık gibi karmaşadan yorgun sıradan vatandaşlar darbeyi büyük bir sevinçle karşıladı. Ancak bu darbe cumhuriyet tarihinin en ağır ve sert darbesiydi. Toplam 650.000 kişi tutuklandı; bunların 1700'ü idamla yargılandı, 570 kişi idam cezası aldı ve 50 kişinin cezası infaz edildi. 1982'de askeri rejimin hazırladığı anayasa yüzde 92 oyla kabul edildi.

Türkiye'deki 1980 darbesinin bir yıl öncesinde bölgede iki kritik olay gerçekleşmişti: İran İslam Devrimi ve Afganistan'ın Sovyet işgaline uğraması. Bundan dolayı Türkiye'deki istikrar, önemli bir kırılma noktasının yaşandığı dönemde ABD'nin çıkarları açısından hayati bir önem taşıyordu. Pek çok siyasetçi ABD'nin Türkiye'de kontrolü ele geçirmek için bu darbeyi organize etmesinden şüpheleniyordu. Nitekim CIA'in büro şefi Paul Henze Başkan Carter'ın darbeyi ABD diplomatlarına anlatırken, "Bizim çocuklar başardı," dediği söylenir. Bundan dolayı, 1980 darbesi dahil 10 yıl aralıkla gerçekleşen üç direkt askeri müdahalenin Washington'ın en azından zımni rızasını aldığı söylenebilir. Buna mukabil olarak, her müdahaleden sonra, Türk dış politikasında Amerikan çıkarları açısından sorun teşkil edecek konularda gelişme kaydedilmiştir.

Dış politikada İran Devrimi'nin etkisini kırmaya yönelik politika takip eden Evren, Ocak 1984'de Kazablanka'da düzenlenen İslam Konferansı Örgütü (OIC) toplantısına Türkiye'nin devlet başkanı olarak katılan ilk isim oldu. İslam Ekonomi ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi'nin başkanlığına da seçilen Evren Ankara'ya döndüğünde, ülkesinin mesajlarının dost Müslüman ülkelere en üst düzeyde iletildiğini belirtecekti. OIC'nin asıl amacı, İsrail-Filistin ihtilafına Müslüman ulusların mukabelelerini koordine etmekti. Ulusu hükümeti döneminde Türkiye-İsrail ilişkileri, tarihinin en kötü dönüm noktalarından birini yaşadı. Temmuz 1980'de İsrail Doğu Kudüs'ü kendi topraklarına ilhak etti ve Birleşik Kudüs'ü başkent ilan etti. Ancak, ABD'nin çekimser kalmasına rağmen, BM Güvenlik Konseyi bu kararı, hükümsüz kabul etti. İsrail'in bu tutumuna Ankara'nın cevabı, diplomatik ilişkilerini Ağustos'ta maslahatgüzar, Aralık 1980'de kâtiplik seviyesine indirmek oldu. Haziran 1981'de İsrail, Irak'ın Osirak nükleer reaktörünü bombaladı. Türkiye'nin de desteklediği BM deklarasyonuna yönelik bu İsrail provokasyonu, daha sonra Haziran 1982'de Lübnan'ın işgali ve Sabra ve Şatilla Filistin mülteci kamplarında 1000'den fazla Filistinlinin, İsrail destekli Hıristiyan Falanjistler tarafından katledilmesiyle devam etti. Tüm bunlar Türk kamuoyunda İsrail'e karşı çok büyük öfke uyandırdı.

1960 ve 1971 darbelerinde olduğu gibi, 1980 darbesi de Türk dış politikasını, geleneksel Amerikan yanlısı bir hatta çekmişti. Bu sayede Türk kamuoyu, dış politikadan tamamen dışlanmış oluyordu. Bunun ne bariz ve en acı örneklerinden birini Rogers Planı'nın Evren tarafından kabul edilmesi teşkil etmekteydi. NATO Genel Komutanı Bernard W. Rogers tarafından Ekim 1980'de hazırlanan bu

plana göre, Atina'ya tüm Ege Denizi'nde komuta ve kontrol hakkı verilecek ve Yunanistan NATO askeri komuta yapısına hiçbir taviz kopartılmaksızın geri alınacaktı. Rogers 12 Mart 1979-16 Ekim 1980 tarihleri arasında cunta lideri ve Genelkurmay başkanıyla 16 defa görüştü. Sadece 1980 sonbaharında dört defa Ankara'yı ziyaret etti. Yunanistan'ın NATO askeri kanadına dönüşü ABD için çok önemliydi. Hâlbuki darbeye kadar geçen dönemde Başbakan Demirel, AET'ye üyelik gibi bir takım garantiler almadan bunu kabul etmemekte direnmişti.

6 Ekim 1980'de, ABD Başkanı Carter darbeye duyduğu hayranlık ve darbeye verdiği güçlü desteği ifade ettikten sonra sözü Yunanistan'ın NATO'ya dönüşü hususunda işbirliğine getirdi. Bu işbirliğine mukabil Ankara'daki dikta rejimi, Ege Denizi'nde bir askeri komutanlık talebinde bulundu. Bununla birlikte, bu anlaşma yazılı metne dökülmeyecek ve Evren bunu Rogers tarafından verilmiş bir "asker sözü" olarak kabul edecekti. Ne var ki Yunanistan NATO'nun askeri kanadına girdikten sonra günümüze kadar bu söz tutulmayacak ve yerine getirilmeyecekti. Bu olayda pazarlığın tutmaması, darbenin dış politika açısından en olumsuz sonucudur. Dış politikada ortaya çıkan bu olumsuzlukların temel sebepleri; askerin dış politikadan anlamaması, işlerin nasıl yürütüldüğünü bilmemesi ve karar alma süreçlerinde sivil diplomatları küçümseyerek devre dışı bırakmasıdır.

Bir rivayete göre askeri rejim, Demirel'in tavsiyesine kulak vererek, Ulusu hükümeti döneminde ekonominin sorumluluğunu Turgut Özal'a devretmişti. Askerin tam desteğini alan Özal, 24 Ocak kararlarına bağlı olarak Demirel döneminde başlattığı ihracat ağırlıklı ekonomik liberalleşme programını bu dönemde de sürdürdü. Öyle ki Özal, askeri rejim döneminde ekonomi politikalarını yapan ve uygulayan en önemli isim oldu ve bu pozisyonu ona askeri rejim sonrası çok partili demokratik döneme geçişte başbakanlık koltuğunu hediye edecekti.

Turgut Özal ve Türkiye'nin Demokratik Dönüşümü (1983-1991)

1983'te demokrasiye geçiş, ülkenin en güçlü lideri olarak Turgut Özal'ın yükselişine imkân veren yeni bir dönem açtı. Gerçekten de Özal, başbakan olmadan önce ana iktisadi projelerin belirlenmesinde aktif bir rol üstlendi. Darbe ortamında Demirel, Ecevit ve Erbakan gibi karizmatik siyasetçilerin yasaklı hale getirmesinden de istifade ederek Özal, 1983 seçimlerinde çok büyük bir oy oranı yakaladı. Bu oran, 1971 muhtırasından sonra kurulan en büyük çoğunluk hükümetinin teşkiline imkân verdi.

Türkiye haritasına yayılmış bal arıları ve petekler logosunu kullanan Özal'ın Anavatan Partisi, iktisadi kalkınma hamlesine yoğunlaşmak için tüm farklı siyasi görüşleri birleştirme hedefiyle hareket etti. Özal bu

Bir rivayete göre askeri rejim, Demirel'in tavsiyesine kulak vererek, Ulusu hükümeti döneminde ekonominin sorumluluğunu Turgut Özal'a devretmişti. Askerin tam desteğini alan Özal, 24 Ocak kararlarına bağlı olarak Demirel döneminde başlattığı ihracat ağırlıklı ekonomik liberalleşme programını bu dönemde de sürdürdü.

hedefte gayet önemli ve başarılı adımlar atarak yurt içi ve uluslararası ekonomide liberal yönelimli bir hükümet kurdu. Öyle ki iktisadi alanda ülke tarihinin belki de en önemli ekonomik ve siyasal liberalleştirme reformlarına imza attı. Özal Türkiye'yi devletçi ve korumacı bir ekonomi olmaktan piyasa merkezli, ihracat hedefli bir ekonomi haline getirmek istiyordu. Bu reformlar bir yandan bürokratik otoriter denetimin altını oyuyor, öte yandan ülke küreselleşmenin biçimlendirdiği Soğuk Savaş-sonrası döneme hazırlanıyordu. Özal'ın başbakanlık yılları (1983-1991) boyunca ekonomi yılda ortalama 5,2 oranında büyüdü ve 1983'te 205 milyar dolar olan gayri safi milli hasıla 1991'de 308 milyar dolara çıktı.

Her ne kadar Özal'ın iktidara geldiği dönem, Soğuk Savaş'ın hemen sonrası olsa da, Soğuk Savaş sonrasının sosyo-politik ve ekonomik iklimini sezen ve kestirebilen nadir liderlerden olan Özal, yeni uluslararası sisteme hazırlığı kendine temel misyon edinmişti. Bu, Türkiye'nin liberalleştirilmesi ve demokratikleştirilmesi ve ülkeye Soğuk Savaş sonrası uluslararası sisteme uyacak yeni bir liberal kimlik tanımlanmasıyla oldu. Bu kimliğin özünde üç temel özgürlük yatıyordu: İfade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve teşebbüs özgürlüğü. Özal'ın vizyonuna göre, bu özgürlükler, mütemadiyen varlığını sürdüren ve müzmin hale gelmiş kimlik sorunları çözmesinin de yegâne yoluydu. Bunun yanı sıra bu özgürlükler, Soğuk savaş sonrası dönemde Türkiye'nin yeni bölgesel ve uluslararası sistemde dinamik bir güç olması için gereken zemini hazırlayacaktı.

Bir çok açıdan, Özal'ın dış politika vizyonu, çoğu siyasal gözlemciye göre, Menderes'i hatırlatmaktaydı. ABD'ye ve ABD liderliğindeki küresel ekonomik sisteme inancı çok güçlü olan Özal, Türk-Amerikan ittifakı şemsiyesi altında, Orta Doğu'da ve artık coğrafyalar haline gelen Balkanlar ve Orta Asya'da kendisine nüfuz alanı elde etmek istiyordu. Soğuk Savaş sonrası dönemde, Türk-Amerikan ilişkilerinin mahiyeti, Türkiye'nin geleneksel coğrafi önemini yitirmesi nedeniyle değişmek durumundaydı. Bununla birlikte, Türkiye yumuşak İslam modelini, Sovyetsonrası Müslüman coğrafyasına ihraç edebilirdi. Bu defa Türkiye'nin iddialı dış politikası ABD ve Avrupa ile yeniden tanımlanmış bir ittifak sistemiyle ama eskisinden daha güçlü bir biçimde yeni yörüngesine yerleşecekti. Bu meyanda Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusu da 1987 yılında Özal tarafından yapıldı.

Kısacası Özal dünya sisteminin artık Soğuk Savaş dönemini geride bırakarak yeni bir aşamaya geçtiğini, Sovyetler Birliği'nin dağıldığı bir ortamda Türkiye'nin kendisine yeni nüfuz alanları bulduğunu ve bu değişimden en iyi şekilde yararlanmak için demokratik ve liberal vizyonuyla kendi iç siyaset ve ekonomik sistemini yeniden dizayn etmek zorunda olduğunu görüyordu.

Mesut Özcan

Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası

2002 Kasım ayındaki seçimlerin ardından göreve başlayan Ak Parti hükümetlerinin dış politikada geçmiş dönemlere kıyasla Türkiye'nin yakın coğrafyasına daha fazla odaklanan bir dış politika izledikleri söylenebilir. Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya ile siyasi, ekonomik ve toplumsal anlamda daha fazla etkileşim içinde olmayı amaçlayan bu yaklaşım, ekonomik imkanların gelişmesine paralel ilerlemiştir.

1989 yılı Kasım ayında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991 sonbaharında Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını ifade eder. Soğuk Savaş dönemi boyunca Batı kampı içerisinde yer alarak dış politikasını şekillendiren Türkiye için, yeni dönemin önceliklerinin neler olacağı tartışma konusu olmuştur. Dünyanın genelinde belirsizlik söz konusu olsa da Türkiye'nin coğrafyası yeni imkanlar ve sınamalar dış politikada yön çizme arayışlarına etki etmiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi güvenlik tehditlerinin etkisinin azalması ve ekonomi, kültür gibi konuların dış politikadaki etkisinin artması anlamına gelirken, Türkiye'nin yakın coğrafyasında ise geçiş sürecinde ortaya çıkan istikrarsızlıklar ve terör olayları güvenlik endişelerinin dış politikaya etkisini sürdürmesini beraberinde getirmiştir. Ortadoğu'da, Balkanlar'da ve Kafkaslarda meydana gelen çatışmalar ve istikrarsızlıklar Türk dış politikasına etki ederek, güvenlik boşlukları oluşturmuştur. Bu durum ise askerlerin politika yapımı ve uygulamasına etki etmesi anlamına gelmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni imkanlar da ortaya çıkmıştır. Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlığını kazanan Türk devletleri ile ilişkiler kurmak, Türkiye'nin önüne çok büyük bir alan açmakta idi. 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası' sloganı ile kavramsallaştırılan bu yeni imkan alanına yönelik bir dizi girişim Türkiye'nin dış politikasına etki ederken, bu politikanın uygulanmasında ise ekonomik kapasite, siyasi öncelik farklılıkları, insan kapasitesi eksikliği, bölgesel etkiler gibi bir dizi faktör sebebiyle istenilen sonuçlar tam alınamamıştır.

Türkiye'de 1990lı yıllar boyunca istikrarlı hükümetlerin kurulamaması, tekrar eden ekonomik krizler, Ortadoğu ve Orta Asya bölgelerinin dil ve kültürlerine hakim insan kaynağının zayıflığı gibi bazı unsurlar, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin bu coğrafyalardaki muhtemel etkisini sınırlamıştır. Bu sorunları aşmak için Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) gibi kurumlar kurulurken, Orta Asya'dan pek çok öğrenci üniversite eğitimi için Türkiye'ye getirilmiş, bazı ülkelerde üniversiteler kurulmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemin başlarında Türkiye'nin Batı ülkeleri ile ilişkilerinin temel motivasyonlarından

birisi AB'ye üyelik olmaya devam etmiştir. Her ne kadar bu hedef var olmaya devam etse de, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasının ilk genişleme sürecinin bir parçası olmayacağının ortaya çıktığı 1997 yılında ilişkiler ciddi bir sarsıntı geçirmiş, AB gündeminin güç kazanması ve üyelik perspektifinin Türk dış politikasında etkili olması 1999 Helsinki Zirvesi sonrasında söz konusu olabilmiştir.

1990'lı yılların bazı değerlendirmelerde 'kayıp on yıl' olarak değerlendirilmesine neden olan iç siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik krizler, terörle mücadelenin zorlukları ve dünyada şekillenen yeni düzene ayak uydurma çabasının Türk dış politikası için bazı sonuçları olmuştur. Soğuk Savaş'ın galipleri arasında yer almasına rağmen Türkiye, yeni dönemde çevresindeki istikrarsızlık ortamıyla boğuştuğundan askeri harcamalarını istediği ölçüde azaltamamış ve ekonomik sorunların çözümü için gerekli adımları atamamıştır. Bunun dış politikaya yansıması ise, krizlerle uğraşırken dünyada ortaya çıkan yeni konjonktüre yönelik yaratıcı girişimlerin zayıf kalması olmuştur. Her ne kadar Türkiye'nin öncülük ettiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) gibi bazı bölgesel girişimler başlatılsa da, bunların verimliliği beklentilerin altında kalmıştır.

Güvenlik sorunları 1990'lı yıllar boyunca dış politikada belirleyici olmuş, PKK ile mücadelesinde müttefiklerinden yeterince destek alamayan Türkiye, Ortadoğu'da İsrail'le yakınlaşmış, kültürel ve ticari alanda başlayan ilişkiler askeri işbirliğine doğru genişlemiştir. 1996 ve 1997'de imzalanan bir dizi anlaşma ile askeri eğitim, teçhizat modernizasyonu, ekipman alımı gibi konularda yakın işbirliği söz konusu olmuştur. Türkiye'nin İsrail'le yakınlaşması PKK ile mücadelesinde sadece askeri ekipman bakımından değil, PKK'ya Suriye'nin verdiği desteğin kesilmesinde de kullanılmış, Suriye kendini iki taraftan sıkıştırılmış hissetmiştir.

1999 yılı Türk dış politikası açısından önemli dönüm noktalarından biri kabul edilebilir. Bu yıl gerçekleşen iki olay sonraki dönem için oldukça etkili sonuçlar doğurmuş, dış politikaya yön veren öncelikler ve aktörlerin etkilerinin değişmesini beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirilmesidir. Bu yeni durum PKK'yla mücadele sürecini olumlu şekilde etkilemiş ve güvenlik endişelerinin ciddi şekilde azalmasına imkan vermiştir. Bu endişelerin azalması ise dış politika yapımında ekonomi, kültür gibi diğer unsurların ağırlıklarının göreceli olarak artmasını beraberinde getirmiştir. Yıl başında gerçekleşen bu gelişmenin ardından aynı yıl Aralık ayında Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üyelik başvurusunun kabul edilerek Türkiye'nin aday ilan edilmesi sonraki dönemde dış politika yapımında AB gündeminin etkisini artırmış, bu gündem sayesinde Türkiye'de bir dizi anayasal, yasal ve idari düzenleme gerçekleştirilmiştir.

Bu düzenlemeler ile askerlerin dış politikadaki rolü azalmış, bu süreç PKK tehdidinin mukayeseli olarak azalmasıyla beraber gerçekleşince dış politika yapımında güvenlik endişelerinin yerini ekonomik önceliklerin aldığı bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemde ekonomik önceliklerin yükselmesinde Türkiye'nin 1990'lar boyunca yaşadığı birbirini takip eden ekonomik krizlerin çözümü için ihracat pazarları bulma ve döviz sıkıntısını aşma amaçları rol oynamıştır. 2001 yılında patlak veren ekonomik krizin büyüklüğü nedeniyle

ülke ekonomisi yaklaşık %12 küçülmüş, krizin aşılmasına katkı vermek amacıyla daha öncesine benzer şekilde komşu ülkelerle ticaretin geliştirilmesi politikasının benimsenmesi dış politika önceliklerine de yansımıştır.

2000'li Yıllar

2000'li yılların başından itibaren İsrail'le ilişkilerde bir duraklama ve gerileme başlamış, aynı dönemde Türkiye'nin AB ülkeleri ile ilişkileri gelişmiş, Rusya ile ticari ilişkiler de sürekli bir yükseliş trendi içinde olmuştur. 2001 krizi sonrasında uygulamaya konulan ekonomik program ile nispeten bir düzen sağlansa da, siyasetin parçalı yapısı ve Başbakan Ecevit'in sağlık sorunları hükümetin istikrarını ciddi şekilde etkilemiştir. 2002 Kasım'daki erken genel seçimler sonrasında ortaya çıkan tablo yepyeni bir siyasi atmosfer anlamına geliyordu. Sadece iki partinin seçim barajını geçerek meclise girebilmesi sonrasında Ak Parti uzun süreli bir hükümet etme imkanı buldu.

2002 Kasım ayındaki seçimlerin ardından göreve başlayan Ak Parti hükümetlerinin dış politikada geçmiş dönemlere kıyasla Türkiye'nin yakın coğrafyasına daha fazla odaklanan bir dış politika izledikleri söylenebilir. Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya ile siyasi, ekonomik ve toplumsal anlamda daha fazla etkileşim içinde olmayı amaçlayan bu yaklaşım, ekonomik imkanların gelişmesine paralel ilerlemiştir.

2002 sonunda göreve gelen hükümetin karşısında bulduğu bir dizi dış politika konusu vardı. 11 Eylül 2001'de El Kaide'nin ABD'de gerçekleştirdiği terör saldırılarının ardından dünya siyaseti yeni bir döneme girmiş, ABD öncülüğünde Afganistan'da gerçekleştirilen NATO operasyonlarına Türkiye de katkı vermişti. Hükümet göreve başlamadan önce dış politikayı meşgul eden diğer bir konu ise, kitle imha silahlarına hakim olduğu ve bunların teröristlerin eline geçmesine izin vereceği iddia edilen

Saddam Hüseyin yönetimi altındaki Irak'a muhtemel ABD müdahalesi idi. Yaklaşık 50 yıldır NATO üyesi olan Türkiye'nin ABD'nin taleplerine olumsuz cevap vermesi kolay değildi ama uluslararası kamuoyu yanında Türk kamuoyu ve yöneticileri arasında muhtemel ABD müdahalesini meşruiyeti ciddi bir tartışma konusuydu.

Türk dış politikasını en fazla etkileyen gelişmelerin başında Türkiye'nin AB adaylığı gelmektedir. Üyelik için müzakere takvimi almak Ankara'nın Avrupa başkentleri ile ilişkisini belirlemekle kalmamış, Türk dış politikasının en önemli başlıklarından birisi olan Kıbrıs konusundaki BM zeminindeki çözüm çabaların Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) AB üyesi olmadan önce ele alındığı Annan Planı'nda da kendisini göstermiştir.

Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası

Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ise ABD ile yapılan ve ülke topraklarının Irak'a kuzeyden açılacak bir cephe için kullanılması konusuna yoğunlaşan müzakereleri oldukça zorlu hale getirmekteydi.

2003 yılında ABD önderliğindeki koalisyonun Irak'a yönelik harekatı küresel ve bölgesel yansımaları açısından Türk dış politikasına ciddi şekilde etki etmiştir. Harekatın meşruiyeti tartışmaları sonrasında ABD askerlerinin Türkiye üzerinden Irak'a geçmesine izin veren hükümet tezkeresi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden (TBMM) geçmemiş, ABD'li karar alıcılar bu konuda hükümete yönlendirmede bulunmayan askeri yetkilileri suçlamışlardır. Bu karar ABD-Türkiye ilişkilerinde ciddi bir güven bunalımına neden olmuş, etkisi yıllarca devam eden görüş farklılıklarını beraberinde getirmiştir. Öte yandan ise, Rusya başta olmak üzere pek çok aktör de Türkiye'nin ABD'den bağımsız bir tavır alabileceğini görerek Ankara'ya yönelik tavırlarını yeni şartlara göre geliştirmeye başlamışlardır.

2003'te Saddam Hüseyin yönetiminin devrilmesi sonrasında Irak'ta istikrar ortadan kalkmış, PKK gibi terör örgütlerine alan açılmıştır. Türkiye'nin topraklarından ABD askerlerinin geçmesine izin vermemesi sonrasında Irak'taki Kürt gruplar ABD'nin en önemli müttefiklerinden biri haline gelmiş, bu aktörler de Türkiye'nin güvenlik endişeleri nedeniyle Irak'a müdahale etmesine karşı çıkmışlardır. Irak'taki güvenlik sorunları ve PKK'nın saldırılarını artırması Türkiye'yi ciddi şekilde meşgul etmiştir. Irak'ta 2005 yılında kabul edilen anayasa ile ülke bir federasyon halini almış ve Dohuk, Erbil ve Süleymaniye'den oluşan bir Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) ülke siyasetinde belirleyici hale gelmiştir. Başlangıçta bu gelişmeden memnun olmayan ve ilişkilerde mesafeli bir tutum izleyen Ankara, aşamalı bir şekilde siyasetini dönüştürmüş ve IKBY ile temas kurup Irak'ın yeni gerçekliğine göre politikasını şekillendirmiştir.

Irak kaynaklı güvenlik endişelerinin yanı sıra aynı dönemde Türk dış politikasını en fazla etkileyen gelişmelerin başında Türkiye'nin AB adaylığı gelmektedir. Üyelik için müzakere takvimi almak Ankara'nın Avrupa başkentleri ile ilişkisini belirlemekle kalmamış, Türk dış politikasının en önemli başlıklarından birisi olan Kıbrıs konusundaki BM zeminindeki çözüm çabaların Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) AB üyesi olmadan önce ele alındığı Annan Planı'nda da kendisini göstermiştir.

Yapılan görüşmeler ve BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın ismiyle anılan çözüm önerisi adanın her iki tarafında referanduma sunulmuş ve Rumların reddetmesi nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. Türkiye'nin Kıbrıs konusunda yeni bir yaklaşımı benimsemesi büyük ölçüde AB adaylık gündemi ile ilgili olup, GKRY'nin çözüm olmaksızın üye olmasının ardından Türkiye'nin önüne koymaya çalıştığı engeller ile AB adaylığının Türk dış politikası üzerindeki etkisi 2007 yılından itibaren tedrici olarak azalmaya başlamıştır.

Dış Politikada Yeni Alanlar ve Yeni Araçlar

Türkiye'nin 2002 sonrasında yakın coğrafyası ile etkileşimi artırma siyasetinin yanında başka bir yenilik de Afrika başta olmak üzere Asya ve Latin Amerika gibi alanlara yönelik yeni girişimler başlatmak olmuştur. Geçmiş dönemlerde de bu alanlardan bazılarına yönelik açılım

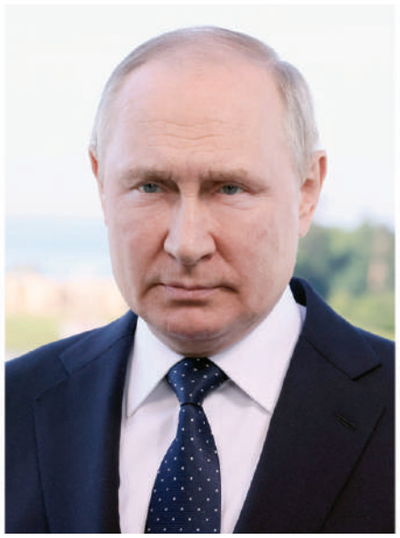
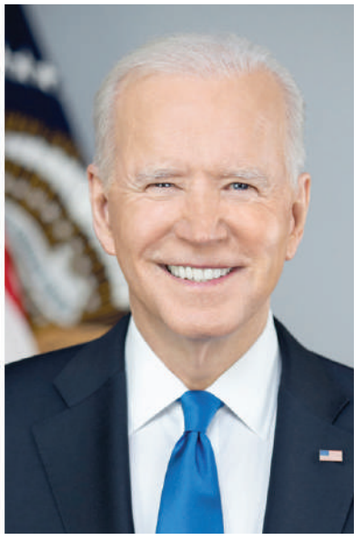

programları başlatılsa da, ekonomik ve siyasi zorluklar nedeniyle bu bölgelerdeki diplomatik temsil düzeyi istenilen ölçüde artırılamamıştır. Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin bu yeni coğrafyaları içine alacak şekilde çeşitlendirilmesi 2008-2009 küresel ekonomik krizinin etkilerinin azaltılmasında Ankara'ya yardımcı olmuştur.

Bu dönemde dış politikanın coğrafi vizyonunun genişlemesinin yanı sıra, dış politikada kullanılan araçların da çeşitlendirildiğini söylemek mümkündür. Başbakanlık altında veya onunla koordineli şekilde çalışan kurumlar ve resmi vakıflar kurulmuş, özellikle yumuşak güç unsurlarının kullanımına ağırlık verilmiştir. Yeni kurumlar arasında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ve Yunus Emre Enstitüsü Vakfı farklı coğrafyalara yönelik olarak faaliyet gösteren yeni kurumlar olarak dikkat çekmektedir. YTB ülke dışında yaşayan Türkiye kökenli insanların siyasi, ekonomik ve kültürel statülerini yükseltmeye yönelik faaliyetlerinin yanında 1990'lı yıllarda başlatılan yükseköğrenim bursları ile ilgili çalışmaları koordine etmeye başlamıştır. Yunus Emre Enstitüsü yurt dışında Türkçe öğretimi ve Türk kültürünün tanıtılmasına yönelik faaliyetler ile yumuşak güç unsurlarına destek veren bir kurum olarak dikkat çekmiştir. 2016 yılında kurulan Maarif Vakfı ise yurtdışında ilkokuldan üniversiteye farklı ülkelerde eğitim kurumları faaliyete sokmuştur. Aynı dönemde gerçekleşen diğer bir gelişme de önceleri daha çok Türkiye'nin yakın coğrafyasında faaliyet gösteren Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)'nın faaliyet alanlarını ve temsilciliği bulunduğu şehirleri genişleterek Latin Amerika ve Afrika'da da varlığını artırmasıdır. Bu gelişme, ülkenin dış politika vizyonunun coğrafi olarak genişlemesi ile doğrudan bağlantılıdır.

Aynı dönemde dış politika araçlarının çeşitlendirilmesi noktasında BM başta olmak üzere çeşitli uluslararası platformlarda aktif olmak için çabalar artırılmıştır. Bu

çabaların sonuçları arasında ilk defa bir Türk vatandaşının İİT Genel Sekreterliği'ne seçilmesinin ardından, BM Güvenlik Konseyi'nde uzun yıllardan sonra 2009-2010 yılları için geçici üyelik görevi üstlenilmesi, 11 Eylül saldırılarının ardından Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde ve bu arada Madrid'de gerçekleşen bombalamalardan sonra Türkiye ve İspanya'nın önderliğinde BM şemsiyesi altında 'Medeniyetler İttifakı' girişiminin başlatılması sayılabilir. Aynı yıllarda uluslararası insani yardım ve kalkınma yardımlarının Türk dış politikasında daha fazla kullanılan bir araç haline geldiğini söylemek mümkündür. BM çatısı altında Dünya İnsani Zirvesi'nin Türkiye'de toplanmasının yanında En Az Gelişmiş Ülkeler Zirvesi'ne ev sahipliği yapılması küresel olarak rolünü artırmak isteyen Ankara'nın küresel gündemi meşgul eden konulara dair ilgisini iç ve dış kamuoyuna göstermeyi amaçlayan adımlar olarak dikkat çekmektedir.

Bu dönemde dış politikada daha fazla kullanılmaya çalışılan bir araç da arabuluculuk faaliyetleridir. Balkanlar, Ortadoğu, Asya ve Afrika gibi bölgelerde arabuluculuk faaliyetlerinde bulunan Ankara, bu şekilde olumlu bir küresel profil çizmeyi amaçlamıştır. Türk politika yapıcıların bireysel katkılarının önemli olduğu bu süreçlerde mümkün olduğunca BM, AGİT ve İİT gibi uluslararası örgütler bir şemsiye yapı olarak kullanılmış, Türkiye'nin kültürel özelliklerini katkısı bu alanda kurumsal tecrübe sahibi ülkelerin (Norveç, Finlandiya vb) yanında olumlu bir girdi olarak konumlandırılmıştır.

Diplomatik bu girişimlerin yanında, dış politikada ekonomik unsurların etkisinin 1980'lere benzer şekilde yeniden yükseldiği gözlemlenirken, Türk dış politikası gündeminde çok fazla yer almayan bu coğrafyalardaki etkinliği sağlama amacına uygun olarak siyasi temasların arttığı, diplomatik temsil düzeyinin yükseldiği ve yeni temsilciliklerin açıldığı, ticari ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik olarak vize kolaylıklarının sağlandığı, Türk Hava Yolları'nın daha fazla noktaya uçmasının istendiği bir dönem görülmüştür. Dış politikada bu tercihlerin bir yansıması olarak dış ticarette bir yön değişimi yaşanmış, 2002 yılında Türkiye'nin dış ticaretinde AB ülkelerinin oranı %52 iken 2012 yılında aynı oran %38'e düşmüştür. Aynı yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinde miktar olarak büyük bir artış yaşanırken, bu artışında Afrika, Latin Amerika, uzak Asya gibi bölgelerde çok daha fazla olduğu dikkatleri çekmiştir.

Şimdi de bu genel değerlendirmelerin yanında bazı önemli aktör ve bölgeleri biraz daha yakından incelemeye alalım.

Ortadoğu

2003 Irak krizinin acil gündeminin nispeten rahatlamasının ardından Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek için çaba harcamış, siyasi temaslar ile YDSK toplantıları gerçekleştirmiş, mümkünse Serbest Ticaret Anlaşması (STA), değilse tercihli ticaret anlaşması imzalayarak ekonomik ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu çabaları desteklemek adına da vizeleri kaldırma veya kolaylaştırma politikası izlemiş, insan hareketliliğini artırmak için Türk Hava Yolları'nın (THY) bölgesel daha fazla şehre uçmasını sağlamıştır. Bu dönemde yakın coğrafya ile temasları geliştirme politikasının en bariz şekilde görüldüğü veya en başarılı olduğu coğrafya Ortadoğu bölgesi olmuştur.

2010 yılı sonunda patlak vererek 2011'den itibaren hem Ortadoğu siyasetini hem de dünya siyasetini etkileyen Arap Baharı olarak nitelendirilen gelişmeler, Türkiye için bir dizi siyasi, iktisadi ve toplumsal meydan okuma ve imkan oluşturmuştur. Ekonomik sorunların çözülmesi, yolsuzlukların önlenmesi, demokratik katılım gibi talepler etrafında şekillenen gösteriler çok uzun yıllardır siyasi bir durağanlık içindeki Ortadoğu bölgesinde devrimci sonuçlar üretmiş, onlarca yıldır Libya, Mısır, Yemen, Tunus gibi ülkeleri yöneten siyasi figürlerin yönetimlerinin devrildiği görülmüştür. Bu hareketlere neden olan toplumsal taleplerin gerçek talepler olduğunu ve bunlara cevap üretilmesi gerektiğini belirten Türk yetkililer, yeni yönetimler ile siyasi ve iktisadi temaslar kurmuş, ayaklanmalardan önce başlattığı yakınlaşma siyasetini devam ettirmeye çalışmıştır. Türkiye ile yakın temas içinde olmak Ortadoğu ülkeleri için de öncelikli olmuş, Ankara ile bu ülke başkentleri arasında temasların arttığı görülmüştür. 2013 yılında Mısır'da gerçekleşen darbeye kadar bölgede daha iyi yönetim ve ekonomik kalkınma yönünde bir değişim olabileceğine yönelik umutlar devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise yavaş yavaş Arap Baharı öncesi ortamdan çıkarı olan aktörlerin gündemi bölgeyi şekillendirmiş, bölgenin pek çok yerinde güvenlik sorunları artmış ve Ankara da bölgeye yönelik politikalarında güvenlik endişelerini izale edecek yaklaşımları öncelemiştir. Her ne kadar ayaklanmalar sırasında ortaya çıkan belirsizlikler nedeniyle Türkiye için olumsuz sonuçlar gelişse de, Ankara için en önemli meydan okuma komşusu Suriye'de ayaklanmalar başladığında ortaya çıkmıştır.

Arap ayaklanmaları ile Ortadoğu bölgesinde hızlanan değişim ve dönüşüm süreci sancılı şekilde ilerlemiş, istikrarlı yeni yönetimler kurmak, anayasalar hazırlamak için çalışmalar uzadıkça değişim süreçlerinin sonuçlarını hızla görmek isteyen toplumsal kesimlerin beklentinin cevaplanması gecikmiş, eski yönetimlerin devam etmesinden çıkarları olan yerel ve uluslararası aktörler de süreci durdurmak ve tersine döndürmek için çaba göstermişlerdir. Bu çerçevede Suriye'de büyük bir iç karışıklık yaşanmış, Yemen'de görevi devreden Ali Abdullah Salih yeniden yönetimi ele geçirmeye çalışmış, Libya'da geçiş sürecinin uzaması sonucunda yönetimde çift başlılık ortaya çıkmış, Mısır'da ise anayasa yapımı ve seçim sürecinden memnun olmayan aktörlerin de desteğini alan ordunun darbe gerçekleştirmesi ile değişim süreci tersine döndürülmeye başlamıştır.

Bölgede yaşanan bu değişim sürecine Avrupa ülkeleri ve ABD'ye benzer şekilde destek veren Türkiye için bir dizi zorluk ortaya çıkmıştır. Doğrudan sınır komşusu olmayan Mısır, Libya, Yemen gibi yerlerde yaşanan gelişmelere yönelik politikasını diplomatik kanallar üzerinden şekillendiren Ankara için Suriye gibi yerlerde ortaya çıkan sonuçlar için güvenlik politikalarında da ayarlamalar yapmak gereği ortaya çıkmıştır.

Suriye'nin kuzeyinde devlet otoritesinin kaybolmasının ardından PKK ve IŞID gibi terör örgütlerinin etkili olmaya başlaması, Türkiye'nin bu noktada değişimi desteklemekten ziyade ulusal güvenliğine tehdit oluşturan bu yapılarla mücadele etmeyi önceleyen bir politika izlemesini beraberinde getirmiştir. PKK ve IŞİD kaynaklı terör sadece sınır bölgelerinde değil, Türkiye'nin önemli şehirlerinde de hissedilmiş ve bunun yanında 15 Temmuz 2016'da bir darbe girişimi yaşanmıştır. Sınırlarındaki bu güvenlik tehditlerini

ortadan kaldırmak isteyen Türkiye, 2016 sonbaharında IŞİD'in kontrol ettiği alanlara karşı sınır ötesi operasyon başlatarak dış politikasında güvenlik konularını önceleyen bir yaklaşım sergilemiştir. Bu şekilde bir yandan göç engellenmeye çalışılmış, bir yandan da ülkeye yönelik terör tehdidi bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Benzer operasyonlar daha sonra tekrarlanmış, özellikle PYD'nin kontrol ettiği alanlardaki güvenlik tehditlerinin izale edilmesi için Barış Kalkanı ve Zeytin Dalı adı verilen yeni sınır ötesi harekatlar gerçekleştirilmiştir.

Rusya

2000'li yıllarda Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerinin dönüşümü dikkat çekicidir. Tarihsel ve coğrafi sebeplerle sorunlu bir seyir izleyen Türkiye-Rusya ilişkileri 2000'li yılların başından itibaren ekonomik alandan başlayarak dönüşmüş, üst düzey siyasi ilişkilerin tesis edildiği yeni bir şekil almıştır. Soğuk Savaş sona ermeden enerji alanında başlayan temaslar, müteahhitlik, turizm vb alanlara da yayılmış ve sonrasında S-400 örneğinde olduğu gibi savunma sanayiine kadar genişlemiştir. Suriye, Ukrayna, Kafkaslar benzeri bir dizi konuda görüş ayrılıkları olsa da, enerji ve ekonomik ilişkiler gibi bazı unsurlar da iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Rusya'nın 2015 sonbaharından itibaren Suriye'de askeri varlık bulundurması, hava ve deniz üssü elde ederek varlığını sağlamlaştırması Türkiye için bir dizi sonuç doğurmuştur. Rusya'nın muhaliflerin kontrolündeki alanlara ve sivil yerleşim yerlerine yönelik saldırıları sonucunda Türkiye daha fazla göç baskısı ile karşı karşıya kalmış, Moskova-Ankara temasları ile çatışmasızlık bölgeleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu girişimlerin sonucunda kısmi bir sükunet sağlanırken, Türkiye ve Rusya görüş ayrılıklarına rağmen temaslarını sürdürmüşlerdir.

Bu mevcut görüş ayrılıklarına rağmen iki ülkenin çeşitli alanlarda ciddi işbirliğine gitmesi Ankara'nın Moskova ile ilişkilerinde ciddi bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Avrupa ve ABD ile bozulan ilişkileri dengelemede belirli bir rolü olan Rusya ile ilişkiler çoğunlukla ince bir çizgide ilerlemektedir. Özellikle 15 Temmuz 2016'daki darbe girişiminden sonra ABD ile görüş ayrılıkları artarken Rusya'nın Ankara'nın endişelerine daha fazla cevap vermesi ile yakınlaşmanın arttığı görülmektedir. Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı sonrasında karşı karşıya kaldığı izolasyonları aşmada Ankara'ya daha fazla ihtiyacı olan Moskova yönetimi de bu ilişkiye eskisine nazaran daha fazla önem vermeye başlamıştır. Mevcut durumda iki ülke ortak çıkarları gerektirdiği ölçüde işbirliğini sürdürecek görüntüsü vermektedir.

ABD

Soğuk Savaş döneminden itibaren Türkiye'nin en önemli müttefiki olan ABD ile ilişkiler 2003'ten itibaren sancılı bir seyir izlemiştir. 11 Eylül saldırıları sonrasında Afganistan operasyonu sonrasında istikrar misyonuna destek veren Ankara ile Washington'ın arası 2003'teki Irak'ı işgal planları ile açılmaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminden farklı olarak bölgesel önceliklerin uyuşmaması, iki ülkenin bazen birbirinden tamamen farklı politikalar izlemelerini beraberinde getirmiştir. İran'ın nükleer programının nasıl engelleneceği, Filistin-İsrail Sorununa nasıl bir çözüm bulunacağı, Irak'ın geleceğinin nasıl şekilleneceği gibi konularda başlayan görüş

ayrılığı Arap Baharının başlangıcında belirli ölçüde azalsa da, sonrasında Mısır, Libya, İsrail'e verilen koşulsuz ABD desteği, Washington yönetiminin IŞİD ile mücadele adına PKK-PYD'yi silahlandırması gibi bazı konular nedeniyle yeniden alevlenmiştir.

2000'li yılların ilk yarısında Türkiye-ABD ilişkilerinde Ankara'nın daha bağımsız bir bölgesel siyaset izleme çabası sonrasında ortaya çıkan gerginlikler Obama döneminin başında aşılmış görünürken, Obama başkan seçildikten sonra ilk Atlantik ötesi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. Her iki ülkenin de 2011 yılından itibaren Arap ayaklanmalarını başlangıçta desteklemesi bölgesel politikalarda uzlaşıyı bir müddet devam ettirebilmiştir. Ayaklanmaları sonrası yönetime gelen siyasi partilerden pek memnun olmayan ABD'nin 2013'teki Mısır darbesi sonrasında demokratik, seçilmiş yönetimlere yeterince destek vermemesi bölgesel konularda Ankara-Washington ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Obama yönetimin 'Asya'ya yönelim' şeklinde açıkladığı politika sonrasında Ortadoğu'da kendine daha fazla manevra alanı açıldığını düşünen Ankara ile ABD'nin bölgesel önceliklerinin belirli konularda örtüşmemesi 2013'ten sonra iki ülke arasında görüş ayrılıklarını artırmıştır. Suriye yönetimine karşı takınılacak tavır ve IŞID ile mücadelede kullanılacak yöntem ve araçlar iki ülke ilişkilerini oldukça germiştir. Bu gerilimler sonucunda Türkiye'nin güvenlik endişeleri nedeniyle belirli alanlarda Rusya ile temas etmesi ve S-400 savunma füzelerini alması ile gerginliğin düzeyi artmıştır. Türk savunma sanayi yetkilileri müeyyide uygulanacak kişiler listesine dahil edilmiş, Türkiye F-35 uçak projesinden çıkarılmıştır. Mevcut durumda Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarını karşılanmasında ABD'nin alacağı tavır ve Rusya'nın Ukrayna

saldırısı ikili ilişkileri en fazla etkileyen başlıklar olarak öne çıkmaktadır.

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı ile yeni bir dönemin başladığı söylenebilecek güvenlik ortamında Türkiye yakın çevresindeki güvenlik tehditlerinden kendini korumanın yanında ortaya çıkan imkanlardan faydalanarak dış politikasına alan açmaya çalışmaktadır. Avrupa güvenliği için NATO'nun kritik önemi bir kez daha görülürken üye devlet olarak Türkiye'nin rolünün artması beklenebilir. ABD başta olmak üzere bazı devletlerle yaşanan görüş ayrılıkları ise bir endişe kaynağı olarak durmaktadır. AB üyelik sürecinin yeniden canlandırılması kısa vadede bir çözüm üretmeyebilecek olsa da, ülkenin coğrafi konumu ve ticari ilişkileri dikkate alındığında dış politikaya etki edecek önemli bir başlıktır. Ortadoğu ülkelerindeki istikrarsızlığın giderilmesi ve görüş ayrılıklarının azaltılması noktasında atılan adımların bazıları olumlu sonuçları işaret etse de bölgede kalıcı istikrarlı, demokratik yapıların oluşması uzun zaman alabilecektir. Doğu-Batı ticaretinin sağlanmasında Türkiye'nin oynayabileceği rol ekonomik kalkınma yanında dış politikada alternatif imkanlar sunabilecektir.

İhsan Kabil

Dünden Bugüne Türk Sinemasına Dair

Türk sinemasının, yüz yılı aşkın tarihinde ilk ne zaman başladığına dair bilgi ve kaynaklar, yeni verilerle son yıllara kadar olan kabullerin değişmesine yol açmıştır. Fuat Uzkınay'ın 1914 tarihli *Rus Ayastefanos Abidesinin Yıkılışı* adlı belge filmi, uzun yıllar boyunca ilk çekilen film olarak kabul edilmiş ancak 1990'lı yıllarda, Osmanlı tebaasındaki Manaki Kardeşler'in çektikleri belgesel filmler ortaya çıktıktan sonra, onların 1905'ten itibaren aile çevrelerinden başlayarak filme aldıkları görüntüler, bu topraklarda ilk çekilen filmlerin tarihinin daha eskiye gittiğinin birer kanıtı olmuştur. Makedonya film arşivinde bulunan negatif kutuların üzerindeki etiketlerdeki "Cinema Turc" ibaresi de, doğal bir alameti-i farika olarak ve 1911'de Rumeli'ne ayak basışından itibaren çektikleri Sultan Reşad'ın Selanik ve Manastır ziyaretleri, şüphesiz ilk Türk filmleri tarihinin daha önceye gittiğinin kanıtlarıdır. Öte yandan, filmin mahiyeti anlamında, sinemayı kurmaca film olarak anlayan anlayış esas alınacak olursa, ilk Türk filmi mevzuu Sedat Simavi'nin 1917'de çektiği *Pençe* ile başlanmalıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarıyla beraber, tek parti rejiminin adeta bir yansıması olarak, on yıl zarfında yılda bir-iki filmle sinemada tek yönetmen olarak hakimiyet kuran Muhsin

Sinema diline verilen önem zemininde, 1952 tarihli, Lütfi Akad'ın Kanun Namına başlıklı çalışması öne çıkar. Filmde, sokaktaki ortalama insanın hayatı belli bir gerçeklik ve yalınlıkla, sinema dilinin belli kaidelerine dikkatle özenli bir görsellik ortaya konmuştur.

Ertuğrul, bu filmi teknik ve içerik yönünden eleştiriye tabi tutarken, kendi döneminde çektiği filmler ondan aşağı kalmamıştır. Oysa aynı Ertuğrul, 1918 yılında önce Almanya, sonra 1925'te Rusya'ya giderek tiyatro ve film çalışmaları yapar, oralardaki sanat ve entelektüel muhitlerle birebir görüşür, sanat çalışmalarını takip eder ancak kendi yaptığı filmler anlatım olarak *Pençe*'den geri kalmaz. Batılılaşma ve modernleşmenin başat hale geldiği bu zamanlarda Muhsin Ertuğrul da bunun tiyatro ve sinemadaki temsilcisi olacak, Batı tipi hayat tarzı ve sanat anlayışının uzantısı olarak belirecektir.

Dünden Bugüne Türk Sinemasına Dair

Buradan sinema diline ve kimlik konusuna ilişkin konuşacak olursak, bir seyirlik sanatı olan sinema, Osmanlı zamanında sanatsal gelenek olarak tabii şekilde gölge oyunu ve orta oyunuyla yakından ilintilidir. Bu iki sanatın, zamanın teknik anlatımı olan sinemaya dönüşümü ve içerik manasında eğlenceli dram denebilecek bir türün sonunda ibretlik bir hisse çıkarılması anlamında bir kıssa gibi sunulması, sinemamız için başat bir anlatım olabilir, böylece kimlik hususunda geleneğin izinde kendini yenileyerek bir izlek oluşturulabilirdi. Cumhuriyetin ilk on yılında yapılan inkılaplarla meydana gelen

kültürel kırılma ile yakın veya orta geçmişe set çekilmiş, yeni bir kültürel sosyoloji yoluna gidilmişti. Tabiatın boşluk kabul etmeyeceği kuralından hareketle, dermeçatma karma bir kültürel yapıyla sanat çalışmaları meydana getirildi. Ertuğrul'un 1933 tarihli *Söz Bir Allah Bir* filminde başrol oyuncusu, ceket pantolon giyen, kısa saçlı ve değişik mekanlarda "Ben Feministim" diye şarkı söyleyen bir kadındır. Filmde, otel lobisi veya sosyal mekanlardaki kadın ve erkek karakterleriyle, yeni toplumsal sistemin talep ettiği modern dünyevi tiplemeler sergilenir. Yine de *Bir Millet Uyanıyor* (1932) ve *Aysel Bataklı Damın Kızı* (1935) olabildiğince sinema duygusu bulunan yapımlarıdır.

Muhsin Ertuğrul döneminden 1948'e kadar geçen geçiş dönemi, sinemada tiyatro tesirinden 1950'li yıllarda sinemacılar denen döneme geçmenin bir aralığı olur. Burada bir çıkma yaparak, devlet-sinema ilişkilerinde, sansür nizamnamesinin 1939 yılında kabul edildiği ve Devlet Konservatuarı, Devlet Tiyatroları, Devlet Opera ve Balesi gibi devletin doğrudan sanatın değişik dallarına ilişkin kurumsallaşmasının yanında bir Devlet Sinema Kurumu'nun hayata geçmemesinin mahiyeti üzerine de düşünülmelidir. Olumlu ve olumsuz yanlarının neler olabileceğine bakılmaya çalışılırsa, olumlu tarafının, devlet desteğiyle

Dünden Bugüne Türk Sinemasına Dair

yapılan filmlerin mali açıdan daha rahat çekilebilecekleri ve teknik olarak kurgu ve laboratuvar işlemleri anlamında daha geniş imkanlarla hareket edilebileceği, sinema dili ve anlatımı bakımından daha estetik bir düzey tutturabileceği, böylelikle beğeni seviyesi daha yüksek bir seyirci tipolojisinin yetişmesi sözkonusu olabilirdi. Olumsuz yanı ise, devletin kontrolünde

bir sinemanın güdümlü, ideolojik ve belli kalıplarla hareket eden bir anlayışın hakim olabileceği yönünde düşünülebilir. Gerçi bu olumsuzluklar, uzun seyri boyunca değişik görünümlerle sinemamızda tezahür etmemiş de değildir. Resmî ideolojinin sınırlarını aşan filmlerin yapımı sözkonusu olamamış, yeni insan tipinin daha çok banal örnekleriyle bezeli bir sinema yaklaşımı beyazperdeyi kaplamıştır.

1948'de belediyelerin sinema biletlerinden aldığı vergilerin azaltılmasıyla meydana gelen rüsum indirimiyle, film yapım süreci hem çeşitlenmiş hem de değişik yönetmenlerin ortaya çıkmasıyla daha serbestlemiş, film sayısı artmaya başlamıştır. Konular, modern şehir hayatından kesitler veya köy hikayeleri şeklinde kendini gösterir. Norm olaraksa, bir uçta melodramın, diğerinde komedinin olduğu bir çizgi daha çok tercih edilir olmuştur. Böyle olmasının baskın ana sebebi, o zamana dek oluşan seyirci profilinin en fazla teveccüh gösterdiği filmlerin, Hint sineması, Mısır sineması ve Amerikan melodramları olduğudur. Sinema, iktisadi olarak oldukça yüksek mali bir temele dayandığından, yapılan yatırımın mutlaka gişe gelirinden kazanılması mecbur olduğundan, seyircinin icabet ettiği görsel normlara dönük filmler yapılması öngörülmüş, bu durum da Türk sinemasının yukarıda zikredilen üçlü sacayak üzerinde oluşan bir formda gelişmesine yol açmıştır. 1950'li yıllar, Türk sinemasının bir halk sineması konumunda, halkın beğenisine ve isterlerine göre bir tarz ve üslup üzerinden daha çok avantür türde filmlerin yapılmasına tanık olmuş; bundan sonra ana cadde genelgeçer Yeşilçam sinemasının belkemiğini oluşturan, daha

Yıldan yıla artan film sayılarının yanında, bir soruşturmaya verdiği cevapta Halit Refiğ, 1956- 57 sezonunu artık kaybettiklerini, bundan sonra daha kaliteli filmler yapmaları gerektiğini belirtir. Ancak maalesef bu arzu ana gövde anlamında asla gerçekleşmez. Aynı biçimde, Lütfi Akad, Refiğ'in *Ulusal Sinema Kavgası* adlı kitabında belirtildiği fazla Batılı edebiyat ve film uyarlamalarının yer aldığı ortalama roman düzeyinde bir form tutturulmuştur. Sinema diline verilen önem zemininde, 1952 tarihli, Lütfi Akad'ın *Kanun Namına* başlıklı çalışması öne çıkar. Filmde, sokaktaki ortalama insanın hayatı belli bir gerçeklik ve yalınlıkla, sinema dilinin belli kaidelerine dikkatle özenli bir görsellik ortaya konmuştur.

1960'lar, Yeşilçam formunun tam olarak yerleştiği, türlerin çoğaldığı, giderek akımların mevzubahis olduğu bir on yıla tekabül eder. Genel sosyolojinin belirlediği bir gerçeklik olarak, 1960 darbesiyle beraber daha çok İtalyan Yeni Gerçekçiliğinden esinlenen Toplumsal Gerçekçilik akımı temelinde bazı filmler üzere, 1970'lerin başında o ana kadar neyin yapılmamasının gerektiğini, bundan böyle nasıl film çekilmesinin anlaşıldığını belirtmesine rağmen, ana gövde Yeşilçam sineması gerek içerik gerekse imge anlamında hep belli başlı manipulatif unsurların yer aldığı bir sinemasal anlatımın hakim olduğu çerçevede yoluna devam edegelmiştir.

Dünden Bugüne Türk Sinemasına Dair

yapılmış, ancak toplumun ciddi manada bir yansıması ve yorumlaması olan bu yaklaşımlar hep marjda, yani oldukça azınlıkta kalan unsurlar olmuştur. Yine bir akım olarak görülen ve Kemal Tahir'in entelektüel düşüncelerinden esinlenen Ulusal Sinema yaklaşımı ise, Refiğ'in aynı başlıklı eserinde sadece dört filmle temsil bulur. Ciddi sayılabilecek çalışmalarda dahi, şiddet ve açıklığın sergilenmesi şeklinde manipulatif görüntülemeler bir filtrelemeye tabi tutulmadan sergilenme yoluna gidilmiştir. Geleneksel anlatı izdüşümünün, kimlik meselesini dolaylı olarak ele alındığı, dönemi itibariyle zirve yapımı, Metin Erksan'ın 1965 tarihli *Sevmek Zamanı* adlı filmidir. Bu onyılın ikinci yarısında ortaya çıkan dini sömürü filmleri ise, yerlilik iddiasında olup bu kez manevi inançları manipule eden bir görsellik olarak seyirci karşısına çıkar.

Bu izlekten hareketle, hemen 1970 yılından itibaren, kendi hayat pratiğinde manevi yaşantıyı içselleştiren, daha 1964'te *Tohum* dergisinde sinemamızın kozmopolit bünyesine değinen "Milli Sinema İhtiyacı" başlıklı yazıyı yazan Yücel Çakmaklı'nın *Birleşen Yollar* ile çıkış yaptığı ve yapısal olarak Ulusal Sinema'nın bir üst aşaması sayılabilecek Milli Sinema akımını başlatması çığır açıcı bir yaklaşım olmuştur. Benzer şekilde, daha önce

avantür çalışmalarıyla gündeme gelen Yılmaz Güney'in aynı tarihte çektiği *Umut*, ideolojik anlamda Toplumsal Gerçekçiliğin bir üst aşaması sayılan Devrimci Sinema'nın başlangıcı sayılır. Bu onyıl, toplumsal çalkantının gitgide arttığı, 1970'lerin ortası, İsveç ve İtalyan sinemalarının tesiriyle müstehcen filmlerin özellikle de muhafazakar iktidar dönemlerinde Türk sinemasını sardığı, bu sebeple ve televizyonun günlük yayına geçmesiyle aile unsurunun sinema salonlarından çekildiği bir gelişmeye tanıklık eder. Arabesk müziğin katkısıyla arabesk filmlerin ortalığı kapladığı, bunların yanında sol ve tek tük milli sinema filmleriyle temsil bulan ama siyasi anlatımın ağırlıklı olduğu bir taraf da varlığını izhar eder. Öte yandan Güney'in izinde Erden Kıral, Yavuz Özkan, Ali Özgentürk, Zeki Ökten, Şerif Gören, Tunç Okan, Korhan Yurtsever, Sinan Çetin gibi yönetmenlerle Yeni Türk Sineması gündeme gelmiş, toplumsal içerikli yapımlar bir akım olarak yoluna devam etmiştir. Milli Sinema ise, Salih Diriklik, Mesut Uçakan, Mehmet Kılıç isimleriyle Çakmaklı'nın yerli duyarlılığıyla örülü örnekler ortaya koymuştur.

1980 darbesi, sol yaklaşımı kasaba ve kadın filmlerine tahvil ederken, ana gövde Yeşilçam sineması artık klasik yapımcılık anlayışının oldukça değişmesiyle video film formatında filmlerin yaygınlaşması bir vakıa olarak karşımıza çıkar. Milli Sinema, başka isimlerle adlandırılarak seyrek örneklerle yoluna devam edecek, 1980'lerin sonunda durma noktasına gelen film yapımı bağımsız genç yönetmenlerin çıkışıyla biraz taze kana kavuşacaktır. Ticari sinema, populist sinema, sanat sineması, festival sineması, kendi kendini oryantalize eden sinema gibi kavramların daha sıklıkla anılmaya başladığı sonraki dönemler, hep sinemada bir kimlik sorunu olarak kendini gösterecek, hatta etnik kökenli yapımların yer aldığı yaklaşımlar ortaya çıkacak, sinemada manevi duyarlılığın daha bir tasavvufi çizgide içe bakış olarak gerçekleşen versiyonu, yeni bir dil yaklaşımı olarak da estetik bir dokunuş olarak ve kimlik sorununu aşmada önemli bir adım olarak kendini gösterecektir. 1990'larda ortaya çıkan Reha Erdem, Derviş Zaim, Semih Kaplanoğlu, Nuri Bilge Ceylan, Yeşim Ustaoğlu gibi genç yönetmenlerin kotardıkları filmler, 1970'lerdeki Yeni Türk Sinemasının uzantısı niteliğinde ama varoluşsal kaygılarla görsel bir dünya inşa etmişlerdir. Manevi duyarlıklı bir sinemanın, geleneksel köklerle bağ kurarak—ki, Derviş Zaim sinema dilinin bu sanatlarla form olarak ilişkisini kurma çabasına girişir—Semih Kaplanoğlu'nun içgörüye dayanan arayışıyla aşkın düşüncenin sinemayla bütünleşmesi önemli bir kazanım olacak, Ahmet Uluçay'ın derin sinema duygusunu işleyen ve Anadolu coğrafyasının ruhunu yansıtan filmleri görsel bir artı değer olarak karşımıza çıkacaktır. Türk dünyası sinemasının daha fazla sinema literatürüne girmesiyle, Türk sinemasının daha geniş kültürel bir çerçevede ele alınması gerekliliğini ortaya koyacak, sinemamızın kimlik sorununun giderilmesinde önemli aşama olarak kaydedilecektir.

Hediyetullah Aydeniz

Türkiye'de Tarihi ve Güncel Bir Mesele olarak Medya

Çok partili siyasal hayata geçişle birlikte ise demokrasi, kamuoyu ve dördüncü kuvvet nitelemeleriyle birlikte modernleşme kuramı çerçevesinde, planlı kalkınmanın ve gelişmenin araçlarından birisi olarak medya ve iletişim alanına bir rol biçilmiştir.

Türkiye medya tarihi, Kahire'de çıkan Vekâyi-î Mısriyye (1828) ve İstanbul'da yayımlanmaya başlanan Takvim-î Vekayi (1831) gazeteleri dikkate alındığında yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimini kapsar. İzmir'de Le Spectatuer Oriental (1821) adıyla yayımlanan Fransızca gazete dikkate alındığında ise bu tarih, iki yüz yılı da aşmaktadır. Üç kıtaya yayılmış şehirlerde çok dilli ve çok alfabeli bir yayıncılık karakterine sahip Osmanlı gazeteciliğinin hem coğrafya hem de yayıncılık dilinin hacmi itibariyle henüz bir tarihinin yazıldığını söylemek güçtür. Hem dil hem alfabe hem de coğrafya genişliği dikkate alındığında Osmanlı matbuat tarihini yazmanın zorluğuna karşın Cumhuriyet Türkiyesinin basın tarihini yazmak veya değerlendirmek nispeten daha kolaydır. Cumhuriyetin yüzüncü yılına yaklaştığımız bir süreçte Türkiye'nin basın tarihin, daha genel bir terminoloji ile medya ve iletişim tarihini ve mevcut birikimini ele alırken başlangıç sürecinin koşulları ile tarihsel sürekliliği dikkate almanın gerekli olduğunu söylemek lazım.

İlk gazetelerin otaya çıktığı on dokuzuncu yüzyılı, Osmanlı imparatorluğu için bir "kayıplar yüzyılı"dır. Yaşanan "kayıplar"ların durdurulması, güç kazanarak kayıpların telafisi ile varlığını sürdürme ve yeniden güçlüler arasında yer alma çabası kapsamında imparatorluk bir yeniden yapılanmaya girişmiştir. Nizam-ı Cedit, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet bu yeniden yapılanmanın dönemsel adlarıdır aslında. Çok boyutlu olarak girişilen bu yeniden yapılanmanın en önemli ve somut göstergelerinden birisi kurumsal dönüşüm ve bu dönüşümü yürütecek kadroların yetiştirilmesidir. Mevcut siyasal toplumsal düzenin yeniden yapılandırılarak sürdürülmesi veya yenisinin kurulması yönündeki çabalar Türkiye'nin son iki yüz yıllık tarihinin de hikayesidir. Bu kapsamda yapısal bir dönüşümü ortaya koyan kurum ve aktör düzeyindeki bu çabaların izlenebileceği alanlardan birisi bilgi (dârülfünûn, ilmiye cemiyetleri) ve enformasyon (gazete ve dergiler) üretici kurumlar ve bunları işler halde tutacak olan aktörlerdir (muharrir, gazeteci,

müderris-akademisyen). Modernleşme, Osmanlı modernleşmesi, Türkiye modernleşmesi kavramlarının işaret ettiği bu yeniden yapılanmanın bilgi ve enformasyon üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili boyutunu ve Cumhuriyet dönemi Türkiyesinin basın ve iletişim tarihini de ilk gazetelerden hareketle ele almak yerinde olacaktır.

Vekayi-î Mısriyye'nin ilk sayısındaki Mukaddime'de (Başyazı) (1244/1828) öncelikle temeddün (medeniyet, medenileşme), ictimâ (toplanmak, biraraya gelmek), î'tilâf (uyuşma, anlaşmaya varma) ve ihtilât (görüşüp temas etme) kavramlarıyla dile getirilen dört temel unsur üzerine bir insan tabiatı ortaya konulur. Bu tabiata sahip insanın temel ihtiyacını ve bu kapsamda gazetenin konumlandırılmasını da ortaya koyan "mizâc-ı vakte vâkıf olma (zamanın ruhunu kavrama) ve keyfiyet-i hâle ârif olma" (olan biteni hakkı ile bilme) ve nûr-âver-i mir'âtı kulûb-ı uli'l-elbâb *(akıl sahiplerinin gönül aynalarını aydınlatan)* terkipleri karşımıza çıkmaktadır. Gazeteye duyulan ihtiyaç ve ona yüklenilen anlamı ortaya koyan bu ifadeler, kayıplar dönemi olan bu sürecin temel probleminin bilgi olduğunu, bilgiye erişimi mümkün kılabilecek araçlardan birisi olarak gazetenin çıkarılmaya başlandığını ifade eder.

1831'de İstanbul'da çıkan ilk Türkçe gazete olan Takvimi-î Vekâyi'inin Mükaddime'sinde ise bu yeni aracın, güncel ve doğru bilgiyi temin edecek (fenni celil tarih, sened-i sahih, itibara şâyân, rivâyet-i sahiha, kavî delil, esbâb-ı hakikiye, halka tefhîm olunması) şekilde tarih ilminin yeni bir formu ve imkânı olarak konumlandırıldığını görmekteyiz. Burada da karşımıza çıkan kavramlar ve terkipler, güncel ve doğru bilginin hızlı bir şekilde dolaşıma sokulması ve yaygınlaştırılmasına duyulan ihtiyaca işaret etmektedir. Bu durumun Batı yayılmacılığı, sömürgecilik ve güç ve toprak kayıplarıyla doğrudan ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrasındaki arayışlar sonucunda Vekâyi-î Mısriyye'nin ve Takvim-î Vekâyi'nin neşri Osmanlı devletinin giderek artan güç kaybını önlemek için girişilen yeniden yapılanma çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. İlk iki gazetede öne çıkan vurgunun bilgi ve özellikle de güncel ve doğru enformasyon olduğunu görmekteyiz. Cumhuriyet Türkiyesinin de mottolarından olan bir vecizenin ilk versiyonunu Türkçe çıkan üçüncü gazete olan 1840 tarihli Ceride-i Havadis gazetesinin ilk sayında görmekteyiz. Maarif (bilgi, kavrayış, eğitim) gücü ile zihinleri açılmış ve güçlenmiş medeni milletler **(***maarif kuvvetiyle zihni açılmış mileli mütemeddine)* vurgusu ile çalışarak Avrupalıların düzeyine çıkabileceğimizden söz edilmesini yüzyıllık Cumhuriyet tarihinin de temel mottosu olan muasır medeniyetler seviyesine çıkma hedefinin Tanzimat döneminde ifade edilişi olarak görebiliriz.

Zamanın ruhunu kavrama, olup biteni hakkıyla bilme, enformasyon üretim mecrası ve kurumsal yapısı olarak medya, sistematik bilgi üretiminin merkezi olarak üniversite ve bu ikisiyle de ilişkili bilgi ve eğitim, en nihayetinde bütün bunları yaparken de ulaşmak istediğimiz hedef olarak medeni milletlerin (*milel-i mütemeddine)* banisi olduğu muasır medeniyet seviyesine ulaşma hususlarını düşündüğümüzde sözünü ettiğimiz bu tartışmanın sadece tarihin değil günümüzün de güncel ve önemli bir meselesi olmaya devam ettiği görülecektir.

Kayıpları önleme, güçlenerek varolan siyasal-toplumsal düzenin sürdürülmesi

ve güçlüler arasına girme arayışında gazete ve dergi özelinde medyayla kurulan ilişkiyi, kurum ve aktör yenilemesi çabaları kapsamında doktora yapmak üzere Amerika'ya gönderilen Ahmet Emin Yalman'ın 1913'te tamamladığı doktora tezinin önsözü iyi özetlemektedir:

> *"Zayıflayan ve yabancı güçler arasında paylaşılacak bir varlık olarak görülen Türkiye hakkında Batı dillerinde çok şey yazıldı. Ne var ki, gelişen ve gelişmeye çalışan Türkiye ile ilgili çok az şey söylendi. İzleyen sayfalar Türkiye'nin hayatta kalma ve ilerleme alanında verdiği mücadeleleri göstermek açısından bir deneme mahiyetini taşımaktadır. Bunun için basın bir gösterge, bir ölçüt olarak alınmıştır. Zira basın Türkiye'nin modernleşme hareketinde her zaman öncü rol oynamıştır. Ayrıca yazar bu alanla kişisel olarak da ilgilidir."*

Yalman'ın, on dokuzuncu yüz yıl boyunca imparatorluğun gösterdiği çabaların geldiği aşamayı bir başarı hikayesi olarak anlattığı "Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın" başlıklı doktora tezinin basıldığı 1914 yılı, *"hayatta kalma ve ilerleme alanında verdiği mücadeleler"in* sonuna gelindiği bir sürecin de tarihidir. Birinci dünya savaşı ile Osman İmparatorluğunun yıkılması, devamında ulus devletlerin kurulması ve özellikle de 1950 sonrasında dekolonizasyon süreçleri dikkate alındığında İslam dünyasında olduğu gibi Türkiye'de de medyanın gördüğü işlev, öncelikle istiklal mücadelesinin bir aracı, devamında da, ulus inşası ve gelişme/kalkınma çabalarına katkısı çerçevesinde değerlendirilmiş ve konumlandırılmıştır. Bu kapsamda günümüz Türkiye'sinde medya ve iletişim sektörlerinin işleyişinde izlerini bulabileceğimiz bir başka kavramı da hatırlamak yerinde olacaktır: "*selamet-i vatan*".

Basın tarihimiz açısından önemli bir gelişmelerden biri de ilk meslek örgütü olan Cemiyet-i Matbuatı Osmaniye'nin 1908 yılında kurulmasıdır. Bugünkü Gazeteciler Cemiyeti'nin ilk versiyonu olan bu derneğin tüzüğü, şimdiye kadar üzerinde durduğumuz medyadan beklentileri ve ona yüklenilen anlamların yanında yüz yıllık Cumhuriyet dönemi medyasının da iş yapış biçiminde de etkili olan *"selamet-i vatan fikr-i mukaddesi etrafında ittihat eylemek*" prensibini barındırmaktadır. Bu mesleği icra edenlerin kendilerine biçtiği sorumluluğu ortaya koyan *selamet-i vatan* kavramı, sonraki dönemlerde vatanın emniyetinin tehlikede olduğu konusunda bir kanaat oluştuğunda medyanın güvenlik endeksli bir meslek pratiği ve kurumsal reflekse yönelmesine de işaret etmektedir.

1923'te İkinci Meclis'in açılması ve Cumhuriyetin ilanıyla başlayan ve 1946 yılına kadar tek parti yönetiminde devam

Türkiye'de Tarihi ve Güncel Bir Mesele olarak Medya

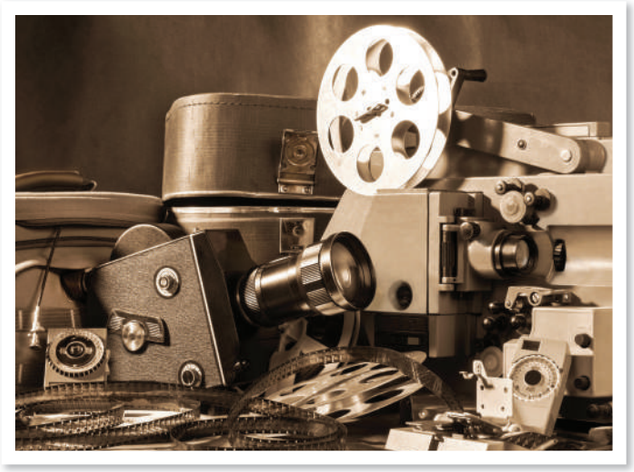

eden süreçte medya, yeni siyasal-toplumsal örgütlenmenin ideolojik aygıtlarından birisidir. Otoriter ve totaliter medya kuramlarının denk geldiği bir tarihsel pratik olarak tek parti dönemi Türkiye'sinde medya, kurucu ve yönetici elitler ile ideolojilerinin çizdiği sınırlar içinde hareket etmek durumunda kalmıştır. Bu durum, 1938 yılında mesleğin (gazeteciliğin) icra edilebilmesi için üyeliği zorunlu bir meslek kuruluşu olan Basın Birliği ile kurumsallaştırılmıştır. Medyaya biçilen rol, genç bir ulus-devlet olarak kurucu değerlerinin içerde benimsenmesine yardım ve dışarıda da genç Cumhuriyet'in sesinin dünyaya duyurulmasıdır.

Çok partili siyasal hayata geçişle birlikte ise demokrasi, kamuoyu ve dördüncü kuvvet nitelemeleriyle birlikte modernleşme kuramı çerçevesinde, planlı kalkınmanın ve gelişmenin araçlarından birisi olarak medya ve iletişim alanına bir rol biçilmiştir. 1962'den itibaren beşer yıllık kalkınma planları ile yönetilen Türkiye'nin temel gündemi, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla gelişmiş ülkeler arasına girme çabasıdır. Burada da medya, başta toplumsal ve kültürel alanlarda olmak üzere kalkınma/gelişmenin temel araçlarından birisi olarak görülmüş ve kalkınma planlarındaki yerini almıştır. Radyo ve televizyonun toplumsal ve kültürel kalkınmadaki rolü yaygın eğitim kapsamında iken 1979 yılında yükseköğretim bünyesine Televizyon ile Öğretim Eğitim Fakültesi'nin açılmasına kadar gidebilecek bir beklenti ve arayış söz konusudur.

Çok partili siyasal hayata geçişin karşı-devrim olarak görülmesi ve karşı devrimin püskürtülmesi harekâtı olarak görülen 1960'dan itibaren her on yılda bir askerin sisteme müdahalesinde medyanın rolü ve konumunun, demokratik bir siyasal sistemin oluşması ve işlemesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak görülebilir. Buna bağlı olarak medyanın iş pratiğinin belirlenmesinde önemli unsurlardan biri, başta asker olmak üzere Türkiye'deki toplumsal örgütlenmenin merkezi güç odaklarıyla kurduğu ilişkidir. Bu çerçevede "selamet-i vatan" kavramının işaret ettiği tarihsel tecrübe ve bunun uygulamaya yansıyan boyutunu 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından İstanbul *Gazeteciler Cemiyeti*nin öncülüğünde darbeye sahip çıkmanın bir çabası olarak da ortaya çıkan 24 Temmuz 1960 tarihinde kurulan *Basın Şeref Divanı* örneğinde görebiliriz. Cumhuriyet döneminde gazetecilerin bir araya gelerek hazırladıkları ilk metinlerden biri olan Basın Ahlâk Yasası ve bunun yürütülmesi için kurulan örgütlenme olan Basın Şeref Divanı'nın, Milli Birlik Komitesinin teşvik ve desteği ile kurulduğu göz önünde bulundurulduğunda "selamet-i vatan" fikrinin darbenin aracı kılınması ve medyanın da bu kapsamda Türkiye'nin modernleşme deneyimi çerçevesinde özellikle radikal (hatta jakoben) bir

şekilde modernist paradigmayı yürüten aktörleriyle ilişkisi daha net görülebilecektir. Gelişmiş bir ülke olarak güçlüler arasında yer almaya yönelik Türkiye'nin iki yüz yıllık tarihsel yolculuğunun 1960'lardan bu yana onar yıllık arayla askeri darbe ile kesintiye uğramasında ortaya çıkan travmanın en önemli sebeplerinden biri, meşruiyeti halka dayalı bir siyasal sistemde kendisine biçilen rolü yerine getirebilecek şekilde kurumsallaşamamış bir medya yapılanmasıdır. Medyaya ilişkin düzenlemeler, arayışlar, sivil ve resmî çabalar, bu çerçevede devlet merkezli ve devleti ayakta tutmaya dairdir. Modernleşme sürecimizin doğal bir sonucu ve aynı zamanda bu sürecin yürütücü araçlarından biri olarak ortaya çıkan medya, otoriter ve belli oranda da totaliter bir anlayışın baskın olduğu bir tarihsel tecrübeye sahiptir. Cumhuriyetin demokratikleşmesinde yasama-yürütme-yargı güçlerinin yanında dördüncü güç olarak basının varlığı ilkesinin Türkiye'de kabul görmesi, çok partili siyasal hayata geçişle mümkün olsa da bunun genel kabul görmesi ve sistemin merkezi kurumlarından birisi olarak bu rolünü oynayacak bir kurumsallaşma düzeyine hâlâ ulaşamamıştır.

Türkiye'nin kurumsallaşmış bir medya düzenine sahip olup olmadığı, demokratik karakterini koruyacak şekilde siyasal sistemin vazgeçilmezi olan bir medya düzeninde varolan dörtlü denetim mekanizması üzerinden analiz edilebilir. Medyanın hakları ve sorumlukları çerçevesinde kurumsallaşmasına katkı yapacak birinci düzey denetim mekanizması, aktif vatandaşlığın geliştirilmesi olarak da değerlendirilebilecek editöryal denetimdir. Okur, izleyici ve dinleyicinin enformasyon üretim kurumu olarak medyayla ilişkisinin aktif vatandaşlık düzeyinde olmasıdır. Bunun mesleki uygulamaya yanması ise ombudsmanlıktır. Basılı medyada uygulama imkânı bulan ombudsmanlık, okurların eleştiri ve taleplerinin medya meslek ilkeleri çerçevesinde dikkate alınması ve bu eleştirilerin bir medya içeriği olarak yayımlanmasıdır. Türkiye'de bu uygulama varlığını koruyamamıştır. İkinci denetim mekanizması ise meslek örgütleri aracılığıyla, meslek ilkelerine uygun bir gazetecilik pratiğinin veya enformasyon üretiminin denetlenmesidir. Burada tamamen gönüllülük esasına dayalı ve meslek profesyonellerinin belirlediği ve uymayı taahhüt ettiği meslek ilklerine uygunluk bir iş pratiğinin yürütülüp yürütülmediğinin denetimi, yine meslek profesyonellerinin kurup yönettiği sivil toplum kuruluşları aracılığıyla yapılır. Türkiye'de Basın Konseyi, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti ve Türkiye Halkla İlişkiler Derneği üzerinden verilebilir. Ancak bu meslek örgütlerinden sadece Basın Konseyi özdenetim işlevini yerine getirebilecek bir mekanizmaya sahiptir. Üçüncü denetim mekanizması ise idari denetimdir; hukuki düzeyde belirlenmiş hak ve sorumluluklarının idari denetimini yapan kurumlar tarafından enformasyon üretici kurum ve aktörler olarak medya ve medya profesyonellerinin denetimidir. Buna da Radyo ve Televizyon Üst Kulu, Basın İlan Kurumu, Reklam Kurulu'nu örnek verebiliriz. Dördüncü olan yargısal denetim mekanizması ise hak ve sorumluluklar çerçevesinde bir anlaşmazlığın yargı mekanizmasının işletilerek bir sonuca bağlanmasıdır. Türkiye'de medyanın bu düzeyde bir kurumsallaşmaya kavuşmuş olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Vatandaş ve özdenetim mekanizmaların eksikliği hatta yokluğu çok tartışılmazken medya düzeni açısından daha çok idari

Türkiye'de Tarihi ve Güncel Bir Mesele olarak Medya

ve yargısal denetim mekanizmalarının kamu otoritesi ve yöneticilerinin lehinde uygulandığı bir durum söz konusudur.

Doğru ve güncel enformasyonun üretimi, dağıtımı ve kullanımının ana kurumlarından birisi olan medyanın Türkiye'deki durumu ve kurumsallaşma sorunları, dijitalleşmenin getirdiği meydan okumalar karşısında daha da ağırlaştığını söylemek mümkündür. Medya sektörünün ve medya profesyonellerinin görev ve sorumlulukları üzerinden doğru ve güncel enformasyona erişim, buradan hareketle de doğru ve güncel enformasyona dayanarak kanaat oluşturma ve rasyonel karar vermeyi mümkün kılan bir enformasyon ekosistemi, son iki yüzyıllık tarihsel deneyimin ve özellikle de modern toplumun temel meselelerinden biridir. Tanımlanmış ve test edilmiş üretim ve dağıtım mekanizmasına sahip, hukuk ve etik normları belirlenmiş, ihlal durumunda çeşitli düzeylerde denetim mekanizmalarının olduğu ve bu mesleği yapanlarla sınırlı bir meslek alanı olan medya ve enformasyon düzeni, beş milyara yakın insanın da dahil olduğu yeni bir enformasyon ekosistemini ortaya çıkarmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere zaten kurumsallaşmasını tamamlayamayan bir medya yapısına sahip Türkiye'de, dijitalleşmenin getirdiği yapısal dönüşüm, yeni sorunları ve arayışları da beraberinde getirmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve özellikle de internetin sağladığı imkanlar, profesyonellerin tekelindeki enformasyon üretim ve dağıtım sisteminin değişime uğraması ile medya profesyonellerinin rollerini azaltıp demokratik-katılımcı bir iletişim ortamının oluşacağı beklentisi ve ümidine rağmen gelinen noktada kriz, düzensizlik ve kaos kavramları ile ifade edilen bir durum ortaya çıkmıştır.

Dijitalleşmenin medya ve iletişim alanına yansımasının yapısal bir krize dönüştüğü, Clarie Wardle ve Hosain Derakhshan'ın yazdığı *Information Distorder Framework for Research and Policy Making* başlıklı raporun Avrupa Konseyi tarafından yayımladığı 2017 yılından bu yana giderek genel kabul görmektedir. Enformasyon düzensizliği (information disorder), enformasyon krizi, medya ve iletişim krizi kavramları ile daha çok konuşulan bu yeni durum, dijitalleşmenin oluşturduğu yeni enformasyon ekosisteminin bir sonucu olarak doğru ve güncel haberler yerine yanlış, çarpıtılmış ve sahte haberlerin kanaat oluşumu, karar verme ve eylemle geçiş süreçlerinde daha fazla etkide bulunduğuna ilişkin araştırmalardan hareketle tanımlanmıştır. Rasyonel tercihte bulunmayı mümkün kılabilecek bilgilendirici içerik hizmetini sunmada medyanın sorumluluklarını yerine getirememesi ve işlevsizleşmeye başlamasına paralel olarak dijitalleşme ile birlikte sahte, yanlış, çarpıtılmış haberlerin kanaat oluşumu ve karar verme sürecinde daha fazla etkili olduğu ve bunun da siyasal sistemde yapısal bir krizi beraberinde getirebileceği endişelerini artırmıştır. Aynı süreçte koronavirüs sorunu kadar pandemi olarak değerlendirmeyi gerektiren enformasyon kirliliğini ifade etmek üzere Dünya Sağlık Örgütü de sağlık krizinin benzeri bir sorun alanı olarak enformasyon salgını ile karşı karşıya olduğumuzu ilan eden yeni bir kavram olarak infodemi'yi gündemimize taşıdı. Yanlış ve yanıltıcı olan bir içeriğin hızlı ve kolay bir şekilde hazırlanıp anlık olarak dünyanın dört bir yanına ulaşabilmesi krizi derinleştirmektedir. Başta enformasyon kirliliği olmak üzere dijitalleşmenin de katkısı ile oluşan yeni enformasyon ekosisteminin sadece enformasyon üretim,

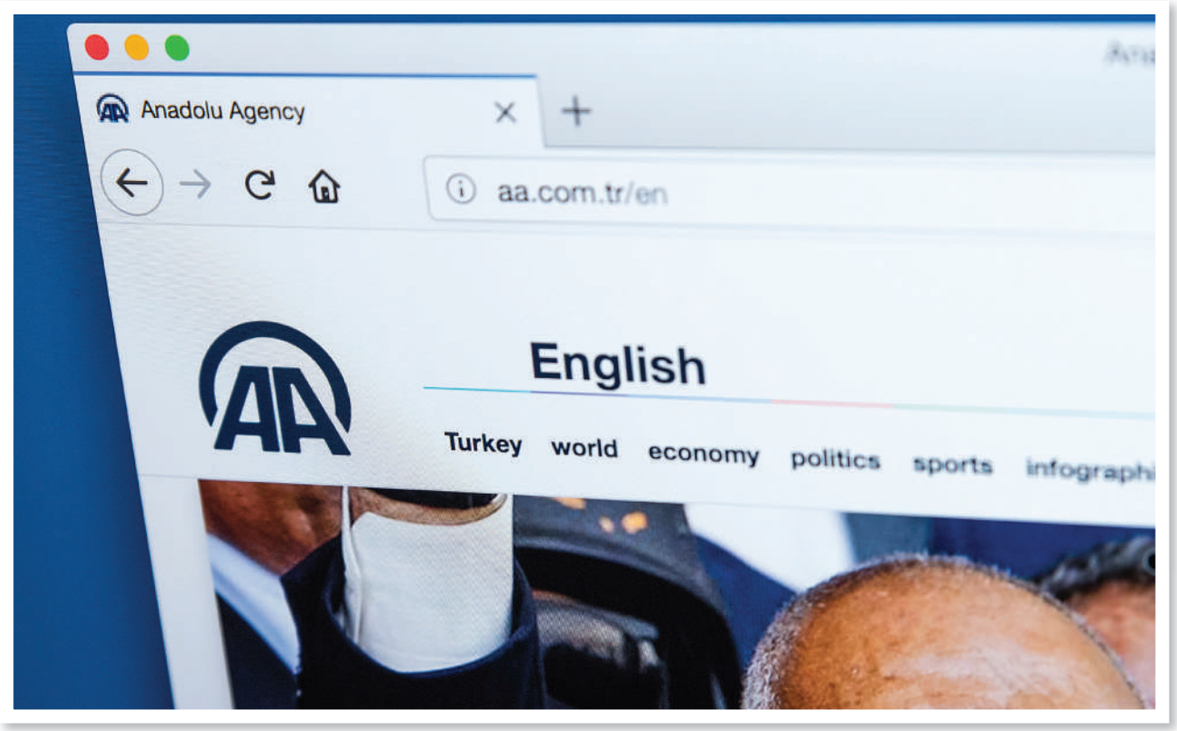

dağıtım ve kullanım süreçlerine indirgenerek anlaşılması yerine daha kapsayıcı ve bütüncül bir dönüşümün parçası olarak siyasal-toplumsal düzenin yeniden yapılandırılması gerektiği tartışmaları uluslararası düzeyde de Türkiye özelinde de giderek artmaktadır. Cumhuriyetin yüzüncü yılına girerken, 1828'den bu yana medya ile ilişkilendirilen ve beklentilerin de odağını oluşturan "zamanın ruhunu kavrama ve olup biteni hakkıyla bilme" ihtiyacımızı karşılayabilecek bir enformasyon ekosisteminin inşası meselesi cevabı verilmemiş temel bir soru/n olarak varlığını korumaktadır. Bu bağlamda doğru ve güncel enformasyon ihtiyacımızı karşılayabilecek bir mesleki ve sektörel alan olarak medyayı görmek yerine siyasiideolojik mücadelenin bir alanı olarak medyanın kabul görmesi ve kullanılması çözüme katkısını da sınırlandırmıştır. Bu alanda tarihi tecrübenin önümüze koyduğu bagajlar ve sorunların çözülemediği bir noktada dijitalleşmenin getirdiği ani ve hızlı yapısal değişimler de sorunu derinleştirmektedir. Sadece bir mesleki alandaki arayışlar ve kurumsal yapılanma üzerine odaklanmak yerine bilgi ve enformasyon üretimi, dağıtımı ve kullanımı noktasında hem mesleki alanda hem de kurumsal zeminde çoğullaştıracak bir arayışa yönelmeye ihtiyaç var. Bu noktada da kamu, sivil toplum ve özel sektörlerin entegre bir yeniden yapılanmayı gerektiğini gözardı etmeden odağa "insanı" alacak bir anlayışın varlığı başlangıç açısından elzemdir.

Yusuf Civelek

Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine

Yaklaşık yirmi beş yıl önce, bir İtalyan mimarlık tarihçisinin bir üniversitemizde verdiği konferansta Osmanlı ve İtalyan mimarlığını kıyaslarken İtalya'daki yapıların daha "mimarî" olduğunu elinden geldiğince yumuşak ve sevimli bir edâ ile vurguladığını hatırlıyorum. Adeta "umarım ne demek istediğimi anlıyorsunuzdur" demek istiyordu. Belki şimdi böyle düşünüyorum ama o zaman bana neredeyse bir hakaret gibi gelmişti. Nasıl olur da bir mimarlık diğerinden daha "mimarî" olabilirdi? Hele bizim millî mirasımız olan Osmanlı mimarisi, bu muhteşem miras nasıl İtalya'nınkinden daha az bir şey olabilirdi? Ben o zamanlar yadırgadığım ve açıkça tarafgir bulduğum bu iddiaya temel teşkil eden nedenleri daha sonra anlayacaktım. Benim sorunum o zamanlar tarih boyunca dünyada bir tek mimari pratiği ve bir tür mimar olduğunu düşünmemdi – aslında hiç düşünmeden farz etmemdi desem daha doğru olur. Yani bana benimsetilmiş olan düşünceye göre sadece zaman içerisinde teknikler ve tarzlar – biraz da malzemeler – değişiyordu. Yoksa mimar hep o aynı "yaratıcı sanatçı" idi, müşterileri de ondan hep yeteneklerini özgürce sergilemesini bekliyorlardı. Öyleyse daha az "mimarî" olan bir mimarlığı gerçekleştirmiş olan mimarlar da daha az yaratıcı ve daha az sanatçı olmalıydılar; mesela Mimar Sinan ki Selimiye ile yarışabilecek bir İtalyan yapısı olabileceğini düşünemiyordum bile.

Bu basit tespitin bende neden olduğu geçici sarsıntı bile 20. asırda Modernizm'in mimarlığın tarihini düzleştirici bakışını görmeye vesile oluyor. Sonradan anladım ki, yukarıda bahsettiğim "yaratıcı ve özgür sanat edimi" olarak mimarlık perspektifi aslında Rönesans ile başlayan modern zamanlara aitti ve Batı dünyasında bile her zaman kısıtlı bir çevrede gerçekleşmişti. Meseleyi böyle koyduktan ve biraz geriye çekilerek baktıktan

Artan nüfus ve şehirleşmeyle birlikte artan kamu yapısı ihtiyacı, sanat değeri görece yüksek mimarlığı imkân dâhilinde olmaktan çıkararak "Bayındırlık Mimarlığı" adı verilecek olan niteliksiz tip proje uygulamalarını doğurdu.

sonra, anlıyoruz ki aslında Modernizm kendini meydana getiren tarihsel sürecin farkında olsun veya olmasın, kendini ona göre konumlandırmıştı. Başta kısıtlı bir çevrede soylulara, ruhban sınıfına ve de tüccarlara hizmet vermeye başlayan Rönesans'ın birkaç sanatçı-mimarı, zamanla Batı'da sürekli yenilikleri kovalayan, çok eski veya henüz çok yeni bile olsa her türlü geleneği değiştirme lisansına (*licentia*) sahip modern "mimar" ile özdeşleşti. Ama günümüzden iki yüz yıl kadar önce kurulmaya başlayan mimarlık okullarında bireysel yetkilerin bozucu tarafları sıkı bir "akademik" denetime tâbi tutularak törpülenmeye çalışıldı ve "lisans" kişisel olmaktan çıkarılarak, bir kuruma, yani akademilerin temsil ettiği değerlere bağlı hâle getirildi. Ama önce Neo-Klasikçilik, sonra da Klasikçi seçmecilik ile özdeşleşen bu kurumlar bile yaratıcı ve özgür sanatçı mimar tipini fazlaca dizginleyemedi ve mimarların küçük devrimlerini yapı üretimine giderek daha fazla hâkim olan burjuvazinin arzu, hayal ve talepleriyle buluşturmasına engel olamadı. 20. Asrın başında Frank Lloyd Wright, Adolf Loos ve Le Corbusier gibi öncü Modernistlerin yaşanan çağa has bir mimarinin önündeki en büyük engel olarak gördükleri akademileri dillerine dolamaları bundan ötürüdür. Bu gibi isimlerin çoğunun formal bir mimarlık eğitimi almamış olmaları ayrıca mânidardır. Sıkı bir işbirliği içinde oldukları Modern sanatçıların çoğu gibi onlar da "Güzel Sanatlar" okullarının kapısından dahi geçmemişlerdi. Yaygın bir şekilde "Akademi" olarak nitelenen bu okulların birinden (*Ecole des Beaux Arts*) çıkan Auguste Perret ile alaylı mimar Le Corbusier'nin tarihe ve geleneklere bakışı arasındaki farkı okulla ilgili bu ayrıntıya bağlamak bile mümkün olabilir. İlki yeni bir teknik olan betonarme ile geleneği devam ettirmeye çalışırken, ikincisi bu teknik vasıtasıyla geleneğin son direnişini de yıkacaktı.

Bu uzun girişi Türkiye'de Cumhuriyet döneminde gerçekleşen mimari faaliyetleri ele alacak olan bu yazıyı okuyacak olanların benim yıllar önce düşmüş olduğum hataya düşmemeleri için yazmak zorunda kaldım. Özellikle Tanzimat sonrasında ivmelenen ve 20. Asrın başında yerli mimarların elinde millîleşmeye başlayan Batı tarzlarının aslında sadece tarz (*style*) değişikliği ile ilgili olmadığı, değişenin mimarın ve mimarlığın kendisi olduğunu fark ettikten sonra yapılarımızda ve şehirlerimizde meydana gelen hızlı değişimi daha iyi anlamak mümkün olacaktır kanaatindeyim. Nitekim Türkiye'de ilk Güzel Sanatlar okulunun (Sanayi-i Nefîse Mektebi, nam-ı diğer, "Akademi") öğretime başlaması ile (1883), bu okulun mimarlık şubesinde öğretimin "Modern Mimari" ile değiştirilmesi (1927-30) arasında sadece 45 küsur yıl olduğunu düşünürsek, dünya mimarlık tarihinin en çalkantılı döneminde Batılı mimarlık düşünce, tarz ve pratiğini benimseme çabalarının bir anda ne kadar hızlandığı görülebilir.

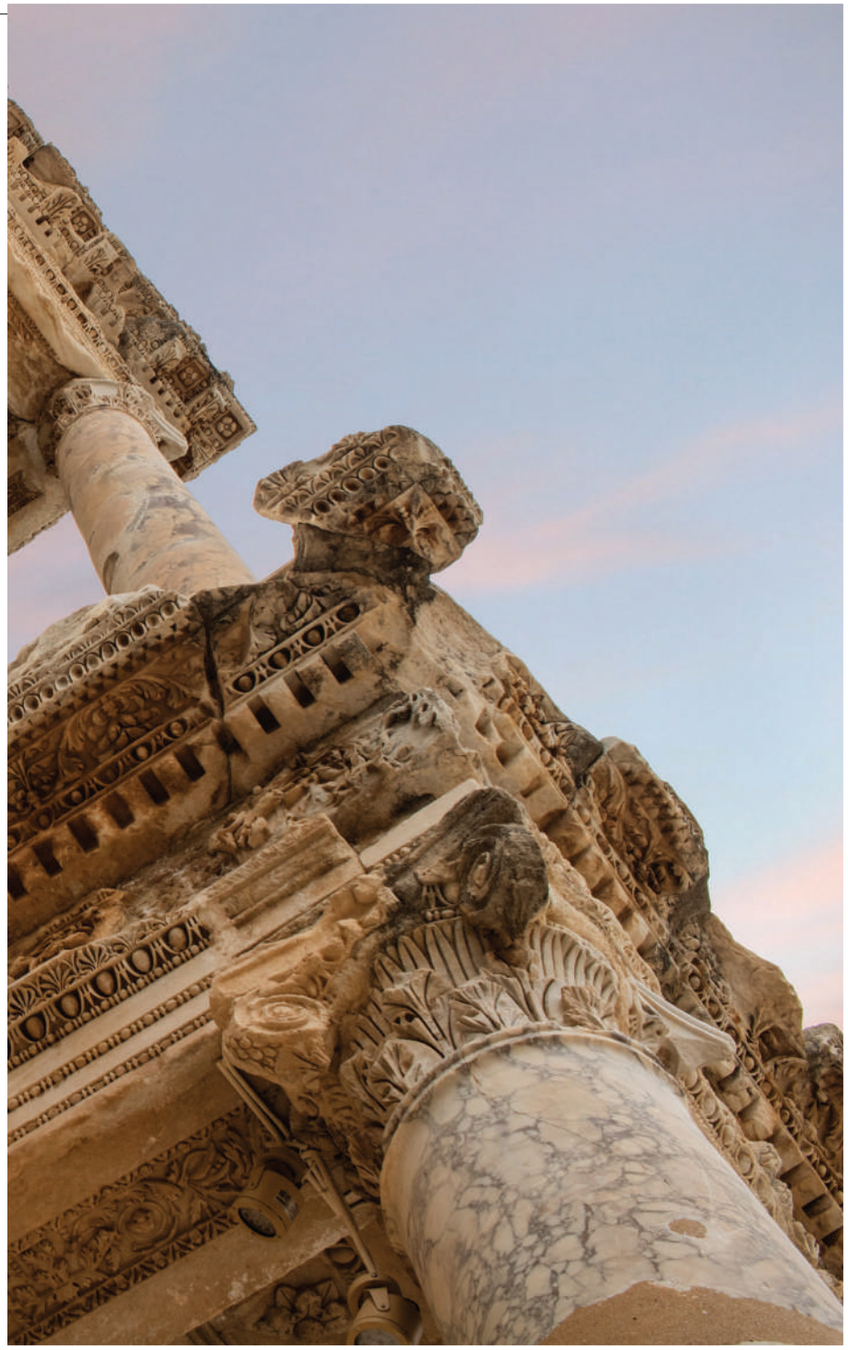

Yukarıda bahsettiğim İtalyan mimarlık tarihçisi "daha mimarî" derken "*architectural*" kelimesini kullanmıştı. İngilizce olan bu kelimenin kökeni zaten Grekçe'den dönüştürülmüş Latince bir kelime (*architectura*) olarak Roma çağından beri İtalya'da biliniyordu. Ama İtalyanca'da *architettura*'nın yapı ustası demek olan *capomastro*'nun yerini alması eskiyi hatırlamayı şiar edinen Rönesans'ın bir getirisiydi. Bir *capomastro* olan Andrea di Pietro della Gondola'nın olgun yaşında Gian Giorgio Trissino'nun akademisinde aldığı hümanizma eğitiminden sonra adeta yeniden doğarak "Palladio" adlı meşhur bir mimara dönüşmesi, yapı sanatında geleneğin yerini metinleşmekte olan mimarinin aldığını gösteriyor. Yine "*architecture*" kelimesinin İngilizce'de ilk defa 1563'de kayıtlara geçmiş olması, kavramın Avrupa'da İtalyan Rönesansı'nın etkisiyle benimsendiğini teyit etmektedir.

Günümüzde kullandığımız *mimarlık* kelimesinin anlamının değişimini bu şekilde, yani artzamanlı (diyakronik) olarak sorguladığımızda ilginç sonuçlara varabiliriz. Mesela *mimarlık* ile *mi'mârî* arasında farklar bulabileceğimiz gibi, m*i'mârî* ile *architectura/ architecture* arasında da ilk başta gözle görülmeyen ama yüzyıllar içerisinde büyük farklar yaratmış ayrılmalar olduğunu fark edebiliriz. Nitekim 13. Asır metinlerinde *hasib* olarak nitelenen meslek erbâbının Osmanlı mimarından bir farkı olabileceğini de bu bağlamda düşünebiliriz. Osmanlı mimarı belli tipolojileri çok değiştirmeden, en fazla yerel şartlara uyarlayarak kullanıyorken, Rönesans sonrasında Avrupa mimarı geçmişten bulduğu örneklerle çağının tiplerini sentezlemenin (*inventio*) peşindeydi. Bu nedenle Osmanlı şehirleri oldukça homojen bir görüntü arz ederken, Avrupa şehirleri bugün bütün dünyaya yayılmış olan heterojenliği öne çıkarmaya başlamıştı. Avrupalı mimar bütün üst sınıfların özel kullanımı için gösterişli yapılar üreterek görece bağımsızlaşmışken, Osmanlı mimarı neredeyse sadece yönetici sınıfa ait saray ve vakıf yapılarını üretmek ile mükellefti. Osmanlı mimarı çizimlerinde ayrıntı ve hatta kesit kullanmazken, sanatının büyük kısmını yenilikçi ayrıntılarda gören Avrupalı mimar ise plan ve kesitlerinde profilleri büyük bir ihtimamla çiziyordu. Yani Avrupalı mimar her şeyi tasarlamak istiyorken, Osmanlı

mimarı ise diğer zanaatkârların alanına fazla girmeden tasarlıyor, pencere söveleri, silmeler, mukarnaslar, sütun başlıkları veya revzenler bunları yapacak ustalara bırakılıyordu. Belki de Rönesans öncesinde Avrupalı yapı ustaları için de durum çok farklı değildi, ama İtalya'dan bütün Avrupa'ya yayılan *architectura*, bugüne kadar devam eden bir fark yarattı.

20. Asrın başında Almanca konuşan bazı öncü Modernistler sanki intikam alır gibi *architectura*'ya savaş açtılar ve onun yerine yerine *baukunst* (yapı sanatı) kelimesini kullanmayı teşvik ettiler, çünkü bu Kuzey Avrupalı toplumların Güneyli ve Latin medeniyetine üstün hâle geldiği bir çağın mimarideki farkını ifade eden bir kelime olarak görülüyordu. Buna benzer olarak ilk Türkçe mimarlık dergisi olan *Mimar*'ın ismi 1935 yılında hükümetten gelen bir talep üzerine *Arkitekt* olarak değiştirilecekti. Bunun gerekçesi olarak *mimar*'ın Arapça, Türkçe ile aynı dil grubunda olan Fince'deki *arkitekt*'in ise Türkçe (!) olması gösterilmiş ise de, aslında mesele Almanların yaptığı gibi yeni bir mimar ve yeni bir mimarlığı ifade etme isteğiydi. Bazı Avrupalıların artık eski bulduğu bu *arkitekt* kelimesini Batılı Modern mimarlık pratiğini imlemesi için kullanma girişimi Türkçe'de tutmadı ama *mimarlık* ve *mimari*, *architecture*'dan farkının olmadığını düşündüğümüz bir bağlama yerleşti. O nedenle bugün hâlâ *mimarlık* deyince tek bir şeyden bahsettiğimizi sanıyoruz ama bizde bu kelimenin işaret ettiği meslek ne geçmişteki *mi'mârî*'ye ve *architectura*'ya, ne de bugündeki *architecture*'a tam olarak uyuyor. Bu tür farkların Batı dâhil herhangi bir kültür coğrafyasında da mevcut olduğunu söyleyebiliriz, ama özellikle bizim mimarımız ve mimarlığımız kolay tespit edemeyeceğimiz ölçülerde yapı sanatına ilişkin geleneksel anlayış, tavır ve tutumların yaklaşık iki yüz yıldır devlet eliyle yerleştirilen Batılı mimarlığı sürekli olarak yerlileştirerek dönüştürmesinden izler taşıyor. Cumhuriyet devri mimarisine bu gözle bakarsak, bu zoraki ve çok hızlı değişimin sonuçta oldukça popülist bir pratiğe dönüştüğü evreleri de görebiliriz.

1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapatılmasını sadece Yeniçerilikle alâkalı olan kurumların lağvedilmesinin bir parçası olarak görmekten ziyade, II. Mahmut döneminin modernleşme (Avrupalılaşma) girişimleri içerisinde görmek daha doğru olur. 1920'li yılların ikinci yarısındaki gelişmelere benzer şekilde, II. Mahmut dönemi, kendi küçük kurtuluş savaşının zaferinden (Vaka-i Hayriye) aldığı güçle kıyafetten mimariye kadar sembolik önemi işlevsel öneminden bazen ağır basan reformlar gerçekleştirmişti. Bu tarihten itibaren Türkiye'de mimarlığın çatışan medeniyet idrâkleri bağlamında ideolojik bir sembolik içerik kazanması sürecinin başlamış olduğunu söylemek mümkündür. Yakın zamanlara kadar devam eden Modern Mimari – Millî Mimari çekişmesinin gerçek içeriği bu sembolizme dayanmakla birlikte, kökleri askerî ve kültürel yenilgilerle zedelenmiş "millî gurur"un öz kaynaklarını tarihî geçmişte aramak yerine şimdiye ve geleceğe doğru çevirmek isteyen "reform" geleneğimizin başladığı bu zamanlardadır. Reformcu zihniyetin yeniden galip gelebilmenin, en azından Avrupa ile eşit olabilmenin en büyük gurur vesilesi olduğu hâlet-i rûhiyesi ile hareket ettiği ve bunun için Avrupaî usulleri benimsemekte bir beis görmediği açıktır. Buna mukabil, kısa zaman içerisinde çağa has Avrupaîliğin, yani çağdaşlığın ulus-devletlere özgü bir millî kimlik tanımını gerektirdiği ve mimarinin de bunun başlıca belirleyicilerinden olduğu fark edilecektir. Klasik Osmanlı mimarisinin tarihî mirasını çağdaş bir bakışla temellük

etme ideali bu şekilde doğmuştur. Böylece çağdaşlığın Batılı paradigmalar ile belirlenmiş olan iki kutbu – modernci ve millîci tavırlar – Cumhuriyet'e de intikal eden bir sembolizm sarmalı olarak mimariye değin fikriyatımızın ve eylemlerimizin büyük kısmına damgasını vurmuştur.

19. Asrın büyük kısmında çoğunlukla Avrupalı, Levanten veya Osmanlı tebâsı olan gayrımüslim mimarların hâkim olduğu önemli kamusal ve özel yapıların vasıtasıyla Avrupaî mimarlığı tamamen benimseyen Osmanlı toplumu, yüzyılın sonunda aynı yeterliliğe sahip Türk mimarlarıyla da tanışacaktır. 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanmış olan ve Osmanlı'da Avrupa'daki gibi tarihî köklerinden gelen ilkelere bağlı mimari usûl ve tarzları olduğunu göstermeyi amaçlayan Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî adlı kitap ilk defa olarak Osmanlı mimarisini tarihselleştiriyorken, bundan henüz tarihselci bir millî ideoloji çıkarmayı amaçlamamıştır. Metinde yabancıların Osmanlı mimarisini bozduklarından bahsedilmesine rağmen, metnin yazarlarından Pietro Montani'nin bir eklektizm şâhikası olan Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin tasarımında rol oynamış olmasından, metinde daha çok tamamen dışarıdan gelme tarzların aynen uygulanmasını eleştirildiğini düşünebiliriz. Yani henüz Osmanlı klasik mimarisinin diriltilmesine yönelik bir girişimin bulunmadığını, ama Avrupa'da da yaygın olan ve tarihselciliğin en keyfî türü olan

Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine

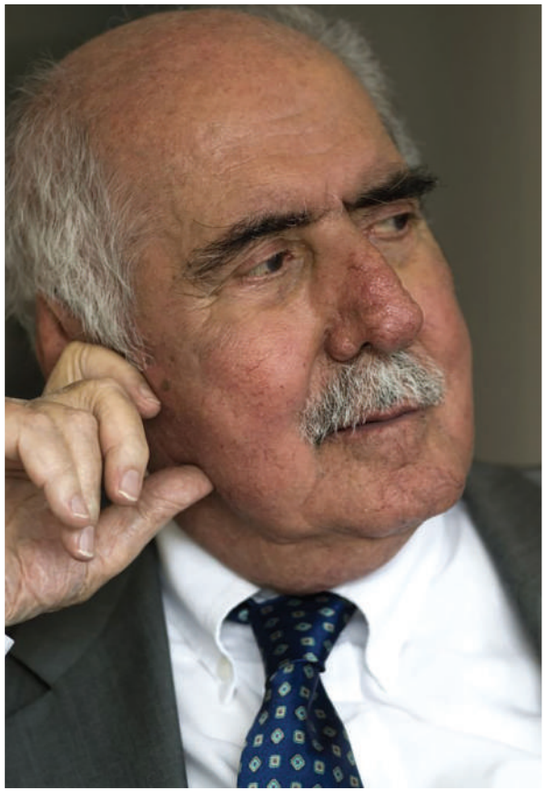

Eklektizm'in yabancı olduğu kadar yerli unsurların bireşimine açık olması nedeniyle çağdaşlığı temsil eden bir yol (usûl) olarak benimsendiğini söyleyebiliriz.

1900 civarında ortaya çıkan ve II. Meşrutiyet ile birlikte devletin resmî mimarisi ile özdeşleşen "Millî Mimari Rönesansı" tarzında ise, Osmanlı klasik mimarisinin başlıca unsurlarının Eklektizm'e karşı millî (Türk) bir tavır olarak çeşitli çağdaş yapı tiplerine kimlik katmak amacıyla kullanıldığına şahit oluyoruz.

Aslî Türk unsurlarını Osmanlı ve Selçuklu mimarisinden çıkararak uygulama peşinde olan bu nesil, Alexandre Vallaury ve Raimondo D'Aronco gibi yabancı mimarların Osmanlı anıtsal ve sivil mimarlık unsurlarını sentezleme usûllerine vakur bir sadelik ve tutarlılık getirmeye çalışırlar. Hatırlamak gerekir ki, Eklektizm gibi Neo-Gotik veya Neo-Romanesk gibi tarihselci ve canlandırmacı tarzlar da, NeoKlasikçi akademik öğretimin omurgası olan Antik Çağ'ın mimari unsurlarını parçalara ayırıp, sonra bunları askeri okul, tıbbiye mektebi veya müze gibi yepyeni tipolojileri kaplamak için tekrar birleştirme yönteminin beklenmeyen bir sonucu, bir yan etkisi olarak ortaya çıkmıştır. Sonuçta tarihî bir mimariyi çözümleyerek ondan bir "dil" hasıl etmek ve karmaşık modern planları bu dil ile kaplamak "Türk Neo-Klasizmi"nin de başlıca özellikleridir.

Hendese-i Mülkiye'den (Mühendishâne) mezun Mimar Kemalettin Bey'in vakıf hanlarına, Paris Güzel Sanatlar Okulu'ndan (*Ecole des Beaux Arts*) mezun Mimar Vedat Tek'in kamu yapılarına (Postane-i Âmire, Defter-i Hakânî) ve yine Hendese-i Mülkiye'den mezun Mimar Muzaffer Bey'in okullarına (Konya'daki Dâr-ül Muallimin ve Dâr-ül Muallimat) ve de Anadolu'ya yayılmış daha nice hükümet konağına, postaneye, okula veya bankaya bakarak, bu hareketin daha önce Osmanlı'da olmayan Avrupaî plan tipolojilerinin benimsenmesi tavrını aynen devam ettirdiğini ama bunlara artık "millî" bir kıyafet giydirildiğini görürüz. Daha sonra 1. Millî Mimari akımı olarak adlandırılacak Türk Neo-Klasizmi doğal olarak "Türk devleti" kimliğini esas alan Cumhuriyet'e intikal etmiş ve 1927'ye kadar Ankara, Ulus'taki başlıca kamu yapılarında uygulanmıştır (1. ve 2. Mebûsan Meclisleri, İş Bankası, Ziraat Bankası, Ankara Palas, Etnoğrafya Müzesi, vs.).

Usûl-i Mi'mârî ile başlayan tarihsel-kuramsal düşüncenin Millî Mimari hareketiyle görünüşün yanında "öz"ü de biraz olsun sorgulama peşine düşmüş olduğunu iddia etmek mümkündür. Mesela Mimar Kemalettin Bey 1906 yılında neşrettiği "Mi'mârî-i İslâm" başlıklı bir makalesinde Türk mimarisinin Arap mimarisinden başlıca farkının tezyinattan ziyade yapıcılığa önem vermesinde olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Türk mimarlığı, Şark'ın en mantıkî ve modern mimarisi olarak temayüz etmiştir. Akılcılık ile yapıcılık arasındaki bu ilişki yine Avrupa kökenli mimari kuramlarından gelmiş ve yine onlar gibi öznel çıkarsamalara dayalı olsa da, en azından millî bir mimari tavır için biçimlerin dışında üzerinde durabilecek bir zemin önermektedir. Kemalettin Bey'in betonarme strüktür ile millî tarzı yenileştirme gayreti 4. Vakıf Hanı (1911) ile Harikzedegân Apartmanları (1920) arasındaki farktan anlaşılabilir. 2. Evkâf Apartmanları'nda (1927) ise yapısal sadelik şaşırtıcıdır. Son eseri olan Gazi Muallim Mektebi'nde (1927) ise Kemalettin Bey'in cüretkâr denemeleri epey sıradışı bir sonuç çıkarmışsa da, mimarlık tarihini bir konstrüksüyonlar tarihi olarak okuyan ve bundan sonuçlar çıkaran bir kuramsal tavır yine kendini belli eder, ki bu mühimdir.

Daha sonra Sedad Hakkı Eldem'de karşımıza çıkacak olan strüktürel-tektonik tavır, Turgut Cansever'in söylem ve uygulamalarında mantıkî olmaktan çok metafizik (ve de estetik) bir bağlama yerleşecek ve özgün bir parça-bütün felsefesini somutlaştırma gayreti içerisinde olacaktır. Ama artık inkılapların mimarlığa sirayet etmesinin zamanı gelmiştir ve Avusturya'dan getirtilen Ernst Egli'nin verdiği rapor doğrultusunda Millî Mimari'nin "asrî" olmadığı hükmüne varılır ve bir anda terkedilir. Devlet artık "asrî" (Modern) mimarlığı destekleyecektir. Bu doğrultuda

Bazı Avrupalıların artık eski bulduğu bu arkitekt kelimesini Batılı Modern mimarlık pratiğini imlemesi için kullanma girişimi Türkçe'de tutmadı ama mimarlık ve mimari, architecture'dan farkının olmadığını düşündüğümüz bir bağlama yerleşti. O nedenle bugün hâlâ mimarlık deyince tek bir şeyden bahsettiğimizi sanıyoruz ama bizde bu kelimenin işaret ettiği meslek ne geçmişteki mi'mârî'ye ve architectura'ya, ne de bugündeki architecture'a tam olarak uyuyor.

adı 1930'da "Güzel Sanatlar Akademisi" olarak değiştirilen okulun mimarlık şubesi yine Egli'nin denetiminde Modern Mimari'yi amaçlayan bir müfredata kavuşturulur. İşlevselliğin simetrik olmayan planlarla ifade edildiği, kemerlerin ve süslemelerin tamamen ortadan kalktığı, düz damlar, beyaz cepheler ve geniş pencerelerle de Avrupa"kübik"ine yaklaşılmaya çalışıldığı bu devrin dilinde daima çağa ait kolaylıklar (konfor) ile mimarlığın buluşması vardır. Bir miktar ev (villa) ve apartman ile özel sektörde karşılığını bulan bu tarz, İsmetpaşa Kız Enstitüsü (E. Egli, 1930), Mülkiye

Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine

Mektebi (E Egli, 1935), Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi (B. Taut, 1937) ve Ankara Atatürk Lisesi (B. Taut, 1937) gibi kamu yapılarıyla da devlet sektörüne bir giriş yapar. Özellikle Taut'un Ankara ve Trabzon'daki biraz yerelleşmiş liseleri devlet bürokrasisinin seveceği işlevsellik ve basitlikteki "Bayındırlık Mimarisi"nin prototipleri olarak görülebilir. Taut, Egli ve özellikle de Holzmeister'in Ankara'daki devlet yapılarında yer yer Neo-Klasik'e kaçan muhafazakâr tutumlarına rağmen, bu devir Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun Seyfi Arkan (Florya Köşkü, 1935) ve Şevki Balmumcu (Sergievi, 1933) gibi Avrupalılardan daha radikal işler yapmış olan birinci kuşak Türk Modernistlerini de çıkarmıştır.

Yabancıların Modernizm'de Türklere göre daha muhafazakâr olabilmeleri üzerinde çok şey söylenebilir; ama en azından Türkiye'ye gelenlerin ne Avrupa'da, ne de henüz ondan çok daha az modern olan Türkiye'nin tarihî birikimini ve yerel şartlarını tamamen göz ardı etmeyi benimsememiş mimarlar oldukları, Türk mimarlarının ise "asrî mimarlık" yapabildiklerini açıkça ispat etme hissiyatı ile hareket ettikleri söylenebilir. Buna rağmen herhangi bir yerli düşünce ile gerçek bir bağ kuramayıp derinleşemeyen Modernizm, bir de Avrupa'da esen milliyetçilik rüzgârlarının etkisiyle 1930'ların sonunda yerini tekrar tarihselciliğe, bu sefer "İkinci" olarak adlandırılan Millî Mimari tarzına bırakacaktır. "Birinci"deki "cami mimarisi" sloganıyla eleştirilen tarzı veren kubbeleri, açık kemerleri ve tezyinatı tamamen reddeden bu tarz, o devirde Avrupa'da da yaygın olan çok sade ve köşeli bir Neo-Klasikçilik'e yerli bir şeyler katarak çağdaşlık kadar sekülerliği de temsil etme gayretinde olmuştur. Sedad Hakkı Eldem, önemli rol oynadığı bu tarza katılacak yerli bir şeyi biraz Selçuklu ve Osmanlı duvarcılığında, giderek daha fazla olarak da "Türk Evi" dediği tipolojinin unsurlarında görmüştür. Bu sentez arayışının en güzel örneği Eldem'in Emin Onat ile tasarladığı İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi'dir (1943). Bu yapı, Osmanlı'nın abidevî yapılarına az-çok benzetilmiş olan Batılı Neo-Klasik bir altyapı üzerinde duran büyük bir konağa benzer. Bu ikilinin Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde (1943) ahşap görünümlü bir üst kat bulunmaması ve uzun yatay blokların masif görünümü, İtalya'da Marcello Piacentini gibi isimlerin temsil ettikleri ılımlı (modern)

Neo-Klasikçiliği Selçuklu yapılarının aurasıyla donatır. Ama Onat'ın Orhan Arda ile tasarladığı Anıtkabir'de (1942) ise, Antik Çağ harikası Mozelyum'un Anadolu topraklarında olmasıyla desteklenmiş olan modern Neo-Klasikçi tapınak imajına Selçuklu ve Osmanlı katkıları yalın duvarlardaki taş işçiliğinden ve bazı küçük ayrıntılardaki şekil ve bezemelerden ibarettir. Isparta Hükümet Konağı'ndan Gaziantep Adliye Sarayı'na kadar ülkenin her yanında bu tarz çeşitli kamu yapılarında uygulanmış olsa da, sivil mimaride etkisi zayıf olmuştur. Bu nedenle Paul Bonatz'ın memur lojmanları olarak tasarladığı (1944) Saracoğlu Mahallesi'nde kullanılan "Türk Evi" imgesi, Eldem'in bu tipolojiyle ilgili hayallerini gelecek nesillere taşımaya yardım edecek bir katkı olarak bu devrin önemli işlerinden biri olarak addedilebilir.

1950'lerde dünyanın büyük bir kısmında olduğu gibi Türkiye'de de Amerikan kültürü revaçtadır. Savaşın en büyük iki galibinden biriyle müttefiklik, doğal olarak yenilmiş rejimlerin millî tarz siyasetinin terk edilerek, A.B.D.'nin de benimsemiş olduğu Modernizm'e tekrar yönelinmesini gerektirmiştir. Yakında mimarlık ve sanat

tarihçilerinin “romantik” ve “irrasyonel” olarak bahsedecek oldukları Millî Mimari tarzlarının aksine bu “Uluslararası Üslûp” mimarlığı “rasyonel”dir (ve tabiî olarak inkılapların ruhuyla uyumludur). Halbuki biliyoruz ki anıtsal mimari yapılarda, yani prestij mimarlığında rasyonellik de irrasyonellik gibi bir metafordan ibarettir. “Yeni” Modernizm’in en önemli özelliği, devletten ziyade hızla özel sektörün güç sembolizmini oluşturmasıdır diyebiliriz. 2. Millî hareketinde hâlâ bir kendine haslık ve bir yerlerde sanatkârane işçilik taşımak zorunda olan devlet yapıları şimdi hızla sıradanlaşmaya başlarlar ve 1970’lere gelindiğinde iyice sosyalist ülkelerin taşrasına has bir basitliğe, adeta proleter bir “blaze” tavra bürünmüş olurlar. İlginç, hatta ironik olan özel sektör yapılarının bu devirde aksine şaha kalkmasıdır. Ankara’da İ.T.Ü. mezunu Orhan Bolak ve ekibinin tasarladığı Ulus İş Hanı (1952) ve yine İ.T.Ü. mezunu Enver Tokay tarafından tasarlanmış olan Kızılay Emek Hanı (1959), ülkemizde yüksek ofis binası tipolojisinin ilk örnekleri olarak prestij mimarlığının yakın gelecekte hizmet edeceği gücü işaret ederler. Amerikalı S.O.M. firmasının tasarladığı İstanbul Hilton Oteli, yeni Modernizm’in olduğu kadar, ülkenin kültürel ve ekonomik yönden dışarıya açılmaya başlamasının da bir timsalidir. Tarihî şehrin içerisinde bir heyulâ gibi yükselen İstanbul Belediyesi (Nevzat Erol, 1953) de ülkenin bu en önemli ve tarihî kentinin imarının hangi yönde şekilleneceğini açıkça ifade eder. Pek yakında bu gibi prestij yapıları şehirleri dolduran sıradan yapıların arasında görünmez olmaya başlayacak ve “yeni vernaküler” tâbiriyle ironisi yapılan sıradan apartman blokları Türkiye’de mimarlığın gerçek aktörü hâline geleceklerdir.

Önce Batılı çağdaşlığı temsil etmesi için devlet eliyle Avrupa’dan ithal edilen, sonra Amerikan liberalizminin ve ekonomik gelişmenin timsali olarak tekrar benimsenen Modernizm’in bu döneminde gözden kaçmaması gereken bir özelliği, resmî ve tek mimari tarzının giderek geçerliliğini yitirmesi ve mimarın kendine has tarzlara sahip olabileceği, Atilla Yücel’in “çoğulculuk devri” olarak adlandırdığı bir sürecin başında olmasıdır. Ancak mimaride bireyselliğin olabilmesi, yani genel bir tarz (*style*) paradigmasının güvenli sınırlarını terk edebilmesi, Batılı yaratıcı-sanatçı mimar anlayışının derinliğine bağlıdır. Lâkin sayıları artan ve giderek güçlenen mimarlık okullarının bu yöndeki çabalarına rağmen burjuva kültürünün zayıflığı, kamunun mimarlığa ilgisizliği ve giderek güçlenen Amerikan tarzı pragmatizm nedeniyle bu işi başaran isimlerin sayısı azdır. Ankara’daki bakanlıkları ve 3. Meclis’i tasarlayan Avusturyalı Clemens Holzmeister’in 1944’te mimarlık şubesi açılan İ.T.Ü.’den öğrencisi olan Behruz Çinici, 1950’lerin sonunda tamamen Modernist bir eğitim vermek üzere açılan O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi’nin tasarımında uluslararası bir trendi (Brütalizm) nev-i şahsına münhasır olarak yorumlamayı başarmış ve ortaya kalıcı bir eser bırakmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi’nden mezun Turgut Cansever’in Ertur Yener ile birlikte tasarladıkları Türk Tarih Kurumu’nda (1951-1961) ise Kemalettin Bey ile başlayan ve Eldem ile yeniden şekillenen yapısal mantık meselesi metafizik bir bakışla estetik (tezyinî) bir kategoriye yükseltilir. Devrin bu iki önemli eserinde de Modernizm’in millî veya rejyonalist diyebileceğimiz muhalefetiyle bir nevi barışarak sentezlenmeye başladığı söylenebilir.

Bu noktada Cansever’in kuramsal bir perspektif, tutarlı bir söylem üretmiş olması bakımından çağdaşlarından ayrıldığını

Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine

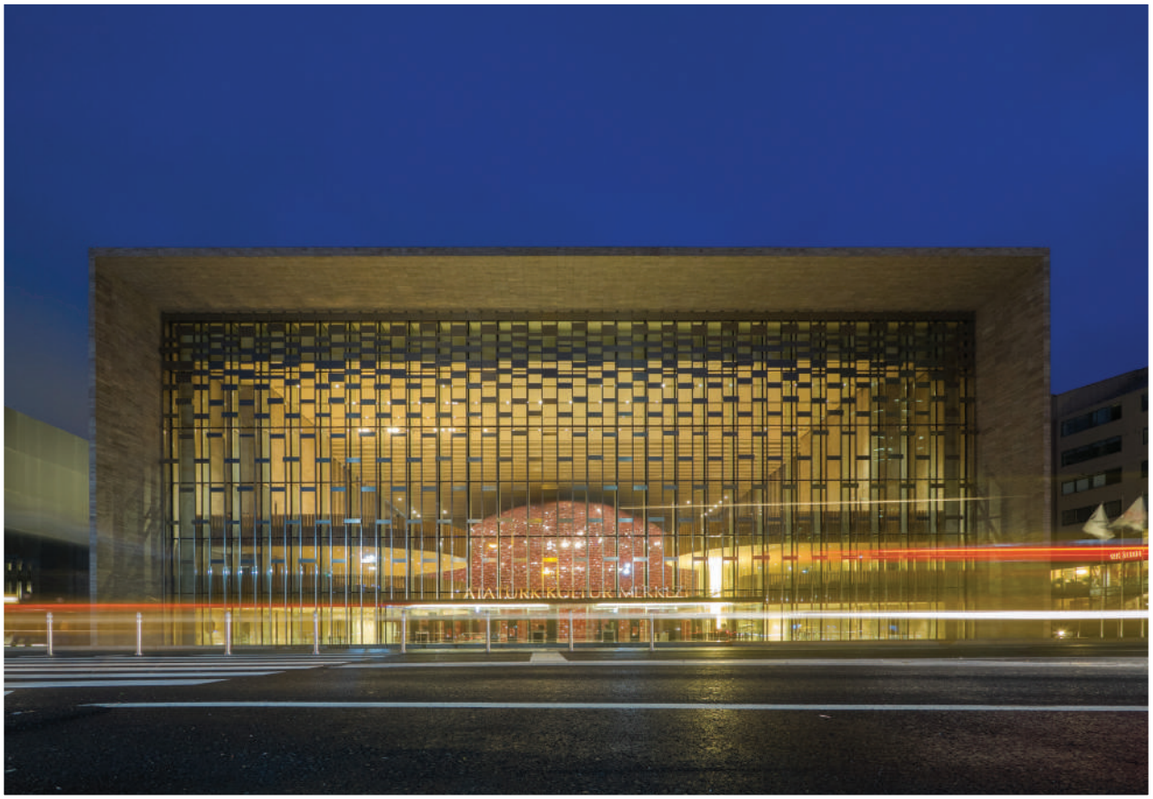

söyleyebiliriz. Mimari geleneklerin sürekliliğinin sorunlu hâle gelmeye başladığı Rönesans'tan beri uygulanacak mimari söylemin tekrar tekrar üretilmesi zaruretinin bireyselliğin çok güçlendiği çoğulculuk devrinde epey güç hâle geldiği açıktır. Mimarlık düşüncesinin metinlerle ilişkili olduğunu lisansüstü çalışmalarında fark eden Cansever'in tasarımlarında bağımsız tektoniklerin (fertlerin) "çoklukta birlik" anlayışını mecazen anlatacak şekilde kümelenirken daima tezyinî ve gayrımaddî bir estetik meydana getirme çabası ön planda olmuştur. Cansever'in Emine ve Mehmet Öğün ve Feyza Cansever ile birlikte tasarladığı Demir Tatil Köyü (1982) ve yine Feyza Cansever ile birlikte tasarladığı Bodrum Sualtı Arkeoloji Enstitüsü (1988) gibi eserlerde açıkça görülebilecek olan bu estetik, büyük bir medeniyetin incelikli yorumlarına dayansa bile yine de bu çok kısıtlı bir çevrenin benimsediği bireysel bir üretimdir. Halbuki, mesela Tercüman Gazetesi Matbaa ve Yönetim Binası'nın (1974) tasarımcıları olan Günay Çilingiroğlu ve Muhlis Tunca için Cansever'in dünya görüşü geçerli olmadığı gibi, bu yapıdaki bireysel sanatçı tavrı muazzam çıkmaların yarattığı fevkânîlik etkisinden ibarettir. Ancak Cansever'in yapılarının üretmiş olduğu kuramsal

perspektif nedeniyle zamana direndiğini, ama sadece keyfî bireysel tercihlerle üretilmiş yapıların ise yavaş yavaş ortadan kalktıkları da bir geçektir.

Bu son romantik Modernizm çağından sonra geçiciliğin ve yüzeyselliğin bir değer addedildiği Postmodern trendler geldiğinden, bu noktadan sonra Cumhuriyet devri mimarlığının eleştirisi mimari tarzlardan ve düşüncelerden ziyade, yapı sektörünün Türk şehirleşmesi ve sosyolojisi üzerindeki etkilerinden ibaret olmak durumundadır. Mimarlık tarihleri, çağlar boyunca toplumların has değerlerini (ideolojilerini) yansıtan "kamusal" yapıların tarihidir. Ama Modernite'nin tarihi aynı zamanda kamusal ideolojilerin yıkımının da tarihidir ve eski veya görece yeni geleneklerin yerine geçen modern mimarlıklar, günümüze değin giderek artan ölçüde bireysel tercihlerin, ekonomik realitenin ve son olarak da yeni tür bir kamusallığı tanımlamaya soyunmuş olan kültür endüstrisinin temsilcisi olmuşlardır. Meseleyi Türkiye için özetleyecek olursak, devletin egemen olduğu "Mimari" söylem ve üretim ideolojik ve dolayısıyla sembolik kimlik tanımını içermekte iken, yavaş yavaş egemen konuma geçen muğlak bir yapı sektörü bu içerikten önemli ölçüde yoksundur.

1930'larda Ankara ve İstanbul'da görülmeye başlanan "kübik" (Modern) apartmanlar modernleşmeyi ve inkılapları destekleyen Yakup Kadri, Halide Edip ve hatta kısmen de olsa Falih Rıfkı gibi kültür insanlarının tepkilerini çekmişti. Bu hoşnutsuzlukların arkasında avangardizmin yadırganması kadar, Modern mimarlığın yüksek ideallerini sadece asrîlik paradigmasının alamet-i fârikası olarak kullanan mal sahipleri ve yap-satçı mütahitlerin niteliksiz inşaatlardan para kazanma hırslarına duyulan tepki de vardır. Özellikle İstanbul'un betonarme kübik yapılar nedeniyle hızla bozulduğu kalem erbabının ortak bir kaygısıdır. Sedat Hakkı Eldem'in 1940 yılında Arkitekt dergisinde neşrettiği "Yerli Mimarîye Doğru" başlıklı bir makalesinde, millî mimari için devlet desteğinin şart olduğunu ifade etmiş olması, kamu yapılarındaki karmaşanın yanısıra, devlet dışı aktörlerin mimarlıkta resmî ideolojilerle ilgilenmediğinin ve sadece işine gelen usûlleri tercih ettiğinin de bir tespitidir. Nitekim o yıllarda Faşizm ve Nazizm'in mimari ve sanat üzerindeki baskıları da aynı sebepten, yani uluslararası trendlerin bir kültüre aidiyet gibi millî kimlik değerlerini içermemesinden kaynaklanıyordu. Türkiye'de yakından takip edilen *architectura* ile *moderne baukunst* arasındaki savaş, bilindiği üzere gerçek savaşın, yani 2. Genel Savaş'ın ardından mağlup totaliteryanizme karşı galip gelen liberalizmi temsil eden ikincisinin lehine olmuştur.

Soğuk Savaş'tan sonra Küreselleşme bir ideoloji olarak beliriverince, bu sefer irili-ufaklı özel kurum ve şirketlerin de mimarlığı ideolojik bir araç olarak kullanmaları söz konusu olmuştur. Bir şekli ve sabit parametreleri olmayan bu ideolojinin ayırıcı özelliği, anti-ideolojik olmasıdır. Kısacası Küreselleşmecilik, sadece ekonomi politikası olarak değil, bir kültür politikası olarak da "ideolojisizleştirme ideolojisi" gütmekte olup, mimarlıkta bunun karşılığı "her şey mübah"tır. Aslında belli bir tarihsel ideolojiyi savunan bazı devlet kurumlarının çağdaş mimarlığın bu ideolojik içeriğini fark etmeksizin onu bazen çağdaşlık veya yenilik adına, bazen ise "marka şehir" yaratma gibi idealler için finanse etme çabaları ironik, hatta paradoksal bir durum olarak görülebilir. Bu eleştiri aynı zamanda geleneksel olarak kamuya ait olan bazı tipolojilerde (okul, hükümet binası, mahkeme, vs) bugün Millî

Türk Mimarlığının Son Yüz Yılı Üzerine

Mimari tarzının ihya edilmesini doğrular görünse de, devletin mimarlıktaki etkisi düşünülünce bunun sadece kısıtlı ve etkisiz bir uygulama, bir "trend" olarak kalmasının kaçınılmaz olduğu fark edilecektir. Belki de "3. Millî Mimari" olarak adlandırabileceğimiz bu hareketin, eğer Küreselci trendlerle rekâbet etmesi isteniyorsa, 1900 – 1950 arasında etkin olmuş ilk ikisinin tarz ve usûllerini taklit etmekten çok daha fazlasını yapmak zorunda olduğu açıktır. Bu noktada Turgut Cansever'in bir kuram üretmesiyle alâkalı farkını tekrar hatırlatmak gerekir.

Sonuç olarak Cumhuriyet devrini oluşturan son 100 yılda da, 1800'lerin başından beri yaşanmaya başlanan sıkıntılı dönüşümün tamamlanamadığını ve mimarlığımızın hâlen yapı sanatına ait geleneksel değer ve tavırlar ile Batı'dan benimsenmiş mimari değer ve tavırların mükemmel olmayan bir bileşimi, belki de bir mutantı olarak varlığını sürdürdüğünü söylemek mübalağa etmek sayılmaz. Hem özel müteşebbislerin, hem de kamu yöneticilerinin mimardan beklediklerinin çoğunlukla düşünce ve ayrıntılar açısından fazla incelik içermeyen, genel kabul görmüş bir tipolojinin ve imajın şartlara uygun bir türevini çok emek harcamadan, hızlı ve olabildiğince ucuza temin etmesidir. Bu anlamda mimarın bir meslek erbabı olarak Osmanlı mimarından veya kalfasından pek bir farkı yoktur. Hatta küçük patronajlar söz konusu olduğunda, mimarın neredeyse geleneksel kalfa rolünü devam ettirmekte olduğunu görüyoruz. En büyük şehirlerimizden kasabalara ve hatta köylere kadar zihinlerde "Türkiye" imajını teşkil eden yapılar bütününün en önemli bileşeni olan apartman blokları, sanki bir zamanların anonim ve vernaküler yapılarının bambaşka bir bağlamda mimarlar tarafından şekillendirilişini akla getiriyor. Bu Avrupaî tipolojinin hızlı dönüşümü bir nevi Türk sinemasının "melodramatik Yeşilçam sineması" döneminde, yani 1960'lar ile 1980'ler arasında Batılı dramatik kurgulardan Doğulu masalsılığa evrilmesine benzer. Her ne kadar sinemadaki masalsılık apartmanlarda zerre kadar yoksa da, iki durumda da yabancı bir sanat seçkinlerden geniş halk kitlelerine doğru yayılırken yerlileşmiştir. Safkan faydacılıkla şekillenen apartman bloklarında çıkma ve kırma çatı uygulamaları bu duruma güzel bir örnek teşkil eder. Prestij mimarlığına ait estetik ve sembolik bir ikilik olan "rasyonel – irrasyonel" zıtlığı, yapı sektörünün elinde şekillenen sıradan mimari için özellikle anlamsızdır; çünkü bu mimarlığın rasyonelliği her zaman hakikîdir.

Prestij yapıları söz konusu olduğunda ise durumun biraz farklı olduğunu söyleyebiliriz. Çok nadir talep edilen bir takım müze, kültür merkezi, okul, otel ve hatta câmi yapılarında mimarlığın Batılı kutbunun daha ağır bastığı açıktır. Behruz Çinici'nin ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Turgut Cansever'in Bodrum Su Altı Araştırmaları Enstitüsü gibi nadir uygulamaların geleneği, Emine ve Mehmet Öğün'ün Amanruya Oteli, Emre Arolat'ın Sancaklar Camisi gibi yapılarda devam ediyor. Ama bu çok kısıtlı uygulamaların yanında mimarın sanatsal dokunuşunu suistimal eden devasa bir "büyük emlak şirketi" sistematiğini görmezden gelmemek gerekiyor. Özellikle kapalı sitelerde karşımıza çıkan bu yaygın uygulama, iyi mimarların maddî kaygılarından faydalanarak, bir şehir parçasına getirilen aşırı yoğunluğun estetize edilip satış değerini artıracak katma değerin oluşturulmasını amaçlıyor. Aşırı yoğunluğun yarattığı fizikî ve estetik sorunların yanısıra, şehirlerde içinden geçilemeyen devasa arazi parçaları oluşturarak doğrudan şehir ve hemşehrîlik kavramlarını zedeleyen ve geleceğin şimdiden hesaplanamayacak sosyal

ve kültürel sorunlarını yaratacak olan bu uygulamaların Batılı kutbu bir kabuktan ibaret olduğu gibi, bunlarda Batılı mimarlığı yerlileştiren geleneksel reflekslerin izi bile sürülemiyor. Burada daha çok yerelleşmiş ve kamu yararını çok dar bir çerçeveye indirgemiş olan vahşî serbest piyasa ekonomisinin etkili olduğunu söylemek mümkün.

Son olarak kamunun mimarlık talebinin de – bunda ufak tefek iyileşmeler görülse dahi - hâlâ sıradan konut sektöründekine veya eskinin "Bayındırlık Mimarisi"ne benzer bir anonim sıradanlığa sadık kaldığını söylemek icap ediyor. Mimarın bir sanatçı ve ideolog olduğu bu mimari, Cumhuriyet devrinde de uzun bir zamandır neredeyse devletin aslî refleksine dönüşmüş olan modernleşme ve toplumsal kalkınma için çağdaş uygulamalara bilfiil öncülük etme iradesi ile bağlantılı olarak, yani oldukça pragmatik nedenlerle bir süre daha sürdürülmüştü. Nitekim artan nüfus ve şehirleşmeyle birlikte artan kamu yapısı ihtiyacı, sanat değeri görece yüksek mimarlığı imkân dâhilinde olmaktan çıkararak "Bayındırlık Mimarlığı" adı verilecek olan niteliksiz tip proje uygulamalarını doğurdu. Sonuç olarak 1970 sonrasına dünyaya gelen nesillerin okulu, devlet dairesi, hastanesi, spor salonu vs. "*architectura*"nın kötü bir karikatürü olan, Batılı mimarlığın bu yerlileşmiş türevi ile şekillendi. Aradaki bu fark, 20. Asrın ortalarına kadar devletin hamiliğini yaptığı Batılı mimarlığın bile aslında kamu yöneticilerince tam olarak benimsenmeden, biraz mekanik bir şekilde üretildiğini düşündürüyor. Bu bağlamda, maddî çıkar peşinde olmayan kamu yöneticilerinin de mimarlığı daha ziyade geleneksel bir zaviyeden gördükleri ve Batılı mimari tasarım usûllerini yine kültürün içinde hâlen canlı olan *mi'mârî*'ye ilişkin tutum ve tavırlara uygun tepkilerle epey sınırlandırarak, her iki kutbun da sönümlenmesine neden olan bir anlayışa sahip olduklarını öne sürebiliriz.

Bu son romantik Modernizm çağından sonra geçiciliğin ve yüzeyselliğin bir değer addedildiği Postmodern trendler geldiğinden, bu noktadan sonra Cumhuriyet devri mimarlığının eleştirisi mimari tarzlardan ve düşüncelerden ziyade, yapı sektörünün Türk şehirleşmesi ve sosyolojisi üzerindeki etkilerinden ibaret olmak durumundadır. Mimarlık tarihleri, çağlar boyunca toplumların has değerlerini (ideolojilerini) yansıtan "kamusal" yapıların tarihidir.

Yukarıdaki izahattan, bir zamanlar Burhan Arif'in (*Mimar*, 1931) Türkiye'de Modern mimarlık uygulamaları açısından müspet bir şey olarak gördüğü Batılı mimarinin yerlileşmesinin aslında pek de iyi bir şeyle neticelenmediği sonucuna varabiliriz. Halbuki çağdaş yerleşim alanlarımız geleneksel maddî ve ahlâkî sınırları hayli hayli aştığından, sebep oldukları karmakarışık sorunları çözebilmek için artık her zamankinden daha çok kuramsal bir yerli mimarlık perspektifine ihtiyaç duyduğumuz konusunda hiç şüphem yok.

Zeynep Kevser Şerefoğlu Danış

Muhafazakâr ve/ama Modern Bir İnşa: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Aile

"Yıkılmak üzere", "yıkıldı", "bitti" nidaları arasında, "kim bitiriyor?" sorularının içinden, müsebbip bir harici bir dış mihrak arayışında, çokça ezber ve Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye Cumhuriyeti, eski-yeni, biz-onlar, doğu-batı kıyası çerçevesinden, "geniş"ini muteber görüp, "çekirdek" olanını ötekileştirdiğimiz bir zeminden, büyük oranda telefonların whatsapp uygulamasından ve facebook platformundan yayılan okçular tepesi, "son kale" benzetmeleri içeren, çoğunlukla tepeyi terk eden olarak görülen dişi kuş'u görevine davet eden romantik metinler üzerinden ve son olarak da onu bitirmek hedefi ile planlandığı düşünülen heteronormatif dışı ilişkiler dolayımından konuşuyoruz aileyi, Cumhuriyet'in ilanından 100 yıl sonrasına denk gelen bir zaman diliminde.

Peki konuştuğumuz hangi aile? Dini inancın temelleri içinden modellendiği düşünülen bu aile, gerçekten öyle mi, yoksa ideologlar eliyle inşa edilen ulus inşa bakiyesi muhafazakar ve/ama modern bir sentez mi? Bu sorunun cevabı için aile hakkında yaygın ve dolaşımdaki çıkarımlara yakından bakmakta fayda var.

Geniş Aile İyi Aile ve Osmanlı Hep Geniş Aile Mi?

Genel olarak Osmanlı ailesinin "geniş" aileden müteşekkil olduğu düşünülür. "Geniş aile"nin manevi bir atmosfer barındırdığına dair kanı da, bu düşüncenin peşinden gelir. Her ikisinin de yanlış olduğunun altı çiziliyor ilgili çalışmalarda. Anadolu ve Rumeli'de mahkeme defterlerinden ve bu defterlerin ortaya koyduğu tatbikattan, Halep, Şam, Kudüs, Kahire şer'iye sicillerine dayanılarak yapılan araştırmalardan, yabancı elçi ve seyyah hatıralarından notlarından,

Zannedildiği gibi Osmanlı ailesinde erken evlenmenin hiç de yaygın olmadığını ortaya koyan Alain Duben'in çıkarımlarına göre, 1885 Osmanlı nüfus sayımı sırasında İstanbul'da kadınlar 19 yaş civarında evlenmekte iken, 1905'e kadar bu ortalama 20'ye yükselir. Genellikle çok geç evlenen erkeklerin 1905 ile 1940 yılları arasında evlenme yaşı aşağı yukarı 30 civarında.

Osmanlı mahkeme defterleri üzerindeki incelemeleriyle tanınan Jennings, Gerber ve Tucker'in notlarından[1] bize yansıyan odur ki, Osmanlı'da ailenin geniş ve çekirdek olması, inançla, dünya görüşü ile ilgili bir mevzu değil. Ailenin üretimi, yıllık tüketim stoklarının hazırlanması, şehirdeki ve kırsal alandaki işbölümü, güvenliği gibi konular hangi aile bağını gerektiriyor ise, o aile bağı ile bağlanıyorlar insanlar birbirlerine. İstanbul özelinde, 1877-78 Osmanlı –Rus Savaşı'ndan sonra göç edenler, Balkan muhacereti, diğer göçler, bekârlar, mevsimlik işçiler gibi etkenlerle, Siirtli hamalların veya doğudan gelen Ermenilerin yerleştiği sur dibi semtleri sayılmazsa, tüm ailelerin %45'inin üç veya daha az insandan oluştuğu çekirdek aile ile karşılaşılır.[2]

Ailenin geniş ya da çekirdek oluşu, manevi bir özellik değil, toplumsal bir akış ve süreçtir. Aynı bölgede aynı coğrafi şartlar içinde yaşayan Hristiyan Ermeniler de, Müslüman Türk aileleri de geniş aile yapısında yahut İstanbul'da Rusya'dan göç edenler de, mevsimlik iş için gelen Müslümanlar da yalnız veya çekirdek aile formatında. Pederşahilik, ırz, namus mefhumları ve iki cins arasındaki ayırım noktasında Ermeni ailesi ile Türk ailesi arasındaki benzerlik şaşırtıcı derecede. Büyük ölçüde Rum, Ortodoks, Musevi aileler de bundan farklı değil. Farklılıklar, dini olmaktan çok bölgesel ve ailenin yapısı bölge şartlarına göre teşekkül ediyor.[3]

1 Bu notlar için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, 2010; M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Ocak 2017. Alan Duben, *Kent, Aile, Tarih,* İstanbul, 2002.
2 Bu konuda ezber bozan birçok bilgiyi Alan Duben'in araştırmalarından öğreniyoruz. Duben, *a.g.e.*
3 Ortaylı, a.*g.e.*, s. 21-23.

Muhafazakâr ve/ama Modern Bir İnşa: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Aile

Çok Eşli Erkeklerden, Erken Yaş Evliliklerden, Ezilen Kadınlardan Cumhuriyetle Kurtulmadık Mı?

Oryantalist bakış açısının düşünce dünyamıza miras bıraktığı ve bu bakış altında edilgenleştirmeye çalıştığı toplum tarafından hızla ve şiddetle benimsenen yanlış bilgiler yumağının önemli bir kısmı da, Osmanlı aile yapısında kadın ve erkeğin toplumsal konumu ile ilgili. 17. yüzyıldaki tereke defterlerinde, İstanbul ve Edirne'deki 1000 erkeklik bir kümenin %92 sinin tek kadınla evlendiği ve ortalama çocuk sayısının iki olduğu, buna karşın 18. ve 19. asırlarda gayrimüslim ailelerde Müslümanlardan daha fazla çocuk olduğu, Osmanlı ailesinin çokeşli düzene dayanmadığı gibi gerçekler[4] akademik mecralarda bile kısık sesle dile getirilmekte.

Zannedildiği gibi Osmanlı ailesinde erken evlenmenin hiç de yaygın olmadığını ortaya koyan Alain Duben'in çıkarımlarına göre, 1885 Osmanlı nüfus sayımı sırasında İstanbul'da kadınlar 19 yaş civarında evlenmekte iken, 1905'e kadar bu ortalama 20'ye yükselir. Genellikle çok geç evlenen erkeklerin 1905 ile 1940 yılları arasında evlenme yaşı aşağı yukarı 30 civarında.[5]

Diğer yandan Osmanlı Döneminde kadınların mahkemeleri büyük bir güven ve serbesti içinde kullanmaları, kendi mülkleri üzerinde rızaları olmadan tasarruf etmek isteyen kocalara karşı alınmış nice işgali önleyen kararların varlığı, mehir alacak tahsili, nafakanın hükme bağlanması, temini gibi birçok sebeple kadınların mahkemeye başvurmaları, gerek kendilerini kimi zamansa başka bir kadını temsil edebilmeleri ve savunmaları, ülke insanının geçmişi ve tarihi ile ilgili gündelik bilgi düzeyine hâlâ gelebilmiş değil. Başka bazı İslâm devletlerinin aksine mahkemelerin, kadınlar için özel bir gün ayırmamış olması, herkesin ihtiyaç duyduğunda mahkemeye erişebilmesi, İslam hukukuna dayanan sistemin, başka ülkelerden farklı, kendine has bir uygulanış ve gelişim süreci olması, ancak ilgili araştırmacının bilgisi dâhilindedir ki, yerleşik ezberler, tüm bunların, araştırmacı/akademisyen için bile o dönem için şaşırılacak şeyler olarak addedilmesine yol açıyor. Diğer yandan mahkeme kayıtlarında yer alan kadınların çoğunun mehir yahut mirasları verilmeyen kadınlar olması vakasını, sadece mahkemeye erişim bağlamında okuyamayız. Başkaca dini vecibeleri yerine getirmekte bu denli zorlanmayan erkeklerin mirası kadına verirkenki gönülsüzlükleri de yabana atılacak türden istisna değildir.[6]

4 Nejat Göyünç, *Hane, DİA,* c.15, s.553; Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri –Askeri Kassama Ait-*, İstanbul 1995; Hüseyin Özdeğer, *1413-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s.45; Ömer Lütfi Barkan, *Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri, (1545-1659),* TTK Belgeler III/5-6, 1966, s.15; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi, Çev. O*ğuz Gökmen, Ankara 1997, s. 78, s.78'den aktaran Ortaylı*, a.g.e.,s. 21-22*

5 Duben*, a.g.e.,* s.140

6 Bu konu çok yerde tartışılmıştır ama özellikle *Harem ve Kuzenler*'de de gözden kaçmadığını görürüz. Germaine Tillion, *Harem ve Kuzenler*, çev. Şirin Tekeli, Nükhet Sirman, İstanbul 2006.

Genel olarak çok eşli olduğu, kadınların toplumsal düzende haklarını alamadıkları ezberiyle kurulan; toplumsallığın dinle kurduğu ilişkiden mütevellit, başlık gibi, inanışları birbirinden farklı kimi geleneksel toplumlarda görülen uygulamaları İslâmiyet'e refere ederek, tütsüler ve buhurlar arasında çizilen Osmanlı ailesinin büyük oranda gerçeği yansıtmadığı açık. Peki ya bunu bilmek Cumhuriyet'e olan inancımızı azaltır mı, azaltacak mıydı? Bu sorunun cevabı için, "öyle olur, öyle olurdu" diye düşünülmüş olacak ki, ulus inşa günlerinden daha ileriye sadece, kadınların kendi seslerini sadece Cumhuriyet'e borçlu oldukları iddiası ulaşır.

Cumhuriyeti Kadın-Erkek Beraber Kurmadık Mı?

"O halde Cumhuriyet'i kadın erkek beraber kurmuş olmalıyız" diye düşünecekken, tarihi gerçekler bu imkânı da elimizden alır maalesef. Erkekler devleti kurarken, Cumhuriyet'i ilân ederken, kadınlara da aile kurma görevi verilir.[7] Cumhuriyet Halk Fırkası bile kurulmadan kuruluş çalışmalarını tamamlayıp kuruluş dilekçesini vererek Cumhuriyet tarihinin ilk siyasal partisi talebini gerçekleştiren Nezihe Muhittin'in kuruluş dilekçesine sekiz ay sonra, "1909 tarihli seçim kanuna göre kadınların siyasi temsilinin mümkün olmadığı" gerekçesiyle red yanıtı gelir. Osmanlı kadın hareketinin bakiyesi olarak bu hareket alanı gücünü kendisinde gören Nezihe Muhittin, bu cüretinin bedelini ilerde, hapis cezası ile öder.[8] Sonrasında neredeyse 1990'lara kadar Osmanlı kadın hareketi diye bir vakıadan habersiz yaşanır. Bu harekete dair detaylar, çıkarılan dergiler, kadınların yüksek sesle dillendirdikleri talepler geleceğe ulaşmaz.

Erkeklerin modern bir ulus-devlet, kadınların modern aileler/yuvalar kurmak ve modern nesiller yetiştirmek için seferber oldukları yeni ve ne kadar modernse o kadar muhafazakar bir aile anlayışı genel kabul görür. Ev ve kamusal alan ara sınırlar netleşir. Rejim kendisini, daha evvel ülkede Hukûk-ı Âile Kararnâmesi[9] gibi kadın hakları açısından emsali o dönemde Batı'da bile görülmeyen bir yenilik hiç olmamış, kadınlar onlarca dergi çıkarıp[10] yazın hayatında yer almamışlar gibi geçmişi sıfırlayarak konumlandırır. Rejim, bu yeni aile içinde kadınlara hakları kendisinin verdiğini vaaz ederek kadınları kendisine borçlu kılarak kendisini adeta onların teminatı altına almak ister.[11] "Kadınların öğretmenlik, hastabakıcılık, ebelik gibi mesleklerde eğitilmeleri bir devlet politikası olarak desteklenir, 'sosyal yardım faaliyeti' denen işlere yönlendirilen, siyasal partilerin ve devlet kurumlarının yönetimlerinden uzak tutulan kadınlar 'kermes düzenleme' ve kadınların siyasal kurumlar içinde bile siyasal olmayan işler ile görevlendirilerek ikincilleştirilirler."[12]

Modern toplumlarda görmezden gelinen ve ikincilleştirilen kadınlara bırakıldığı için 'dişil' olarak önemsizleştirilen aile ilişkileri, cinsiyet farklarının inşa edildiği ve bu cinsiyet farklarının ürettiği anlamlar

7 Başlık, Serpil Sancar'ın şu eserinden alıntıdır*: Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti -Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar-*, İstanbul 2017.
8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul 2003.
9 M. Akif Aydın, Hukûk-u Âile Kararnâmesi, İslâm Ansiklopedisi, s.314-318; çevrimiçi, http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c18/c180178.pdf
10 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul 2016.
11 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Çaha, *Sivil Kadın –Türkiye'de Kadın ve Sivil Toplum-*, 2017.
12 Sancar*, a.g.e.,* s.191-192.

Muhafazakâr ve/ama Modern Bir İnşa: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Aile

dolayımıyla diğer toplumsal ilişkilere de cinsiyetçi anlamların transfer edilebildiği yer olarak iktidar stratejilerine çok geniş cinsiyetçi anlamlar üretme olanağı tanır. Erkekler ulusu yeniden kurarken aile mevzusu da kadına ihale edilir. Bu anlamda modern kadınlık da doğal bir durum değil, yetiştirme ve eğitim ile oluşacak bir kurgu haline gelir. Modern Türk kadını kendi kişisel özgürlüklerinin peşinde koşan bir 'bencil' değil, ailesi, ulusu için var olan bir 'kolektif özne'dir. Öyle olmalıdır. Farklılıklar istenmez. Tek tipleştirici bir ideal kadın ve erkek portresi çizilir. [13]

Modernliği arzulayan rejim yanlıları, modernliğe sancılı ve yavaş bir evrimle ulaşacak olanların kendileri değil, kadınlar olduğunu ve kadınların bunu evi, çocuk terbiyesini ve aile değerlerini modernleştirerek yapacaklarını düşünürler. Çok ilginçtir ki, bu tepeden inme rejime karşı çıkan muhafazakâr erkekler de rejimin kestiği bütün dalların kadın tarafından evde yeşertilerek çocuklara aşılanmasını ve dört bir taraftan saldırı altında olan inanç dünyasının da Müslüman kadın tarafından kurtarılmasını bekler. Üstelik onun için uygun görülen yerde, "evde" yalnız bırakılan, eğitim ve bilgisel beslenme kaynakları da kesilen kadından.

Buna bir taraftan da "cahil kadın-cahil anne" söylemi eklenir.[14] "Cahil anne", dışlanması gereken kadınlık olarak kabul edilmeye başlar. Modern bir Türk kadını olmak için cahillikten kurtulmak gerektiğine dair baskı oluşur ve "cahil kadınlık", önceki kuşaklardan kadınların sahip olduğu kadınlık bilgileri ile özdeşleştirilir. Genç nesil modern kızlarının bu bilgilerle değil, okullarda üretilip öğretilen 'modern kadınlık bilgileri' ile yetiştirilmesi istenir. Ve maalesef "cahil kadın söylemi" ile, kadınların birçok alandaki kadınlık bilgisi, yeni kadın kuşaklarına aktarılmadan ve bu bilgilerin modern içinde yoğrulup içerilmesi gerçekleşmeden yok olur.[15]

"Modernleşme ile birlikte kadınlık bilgilerinin kuşaktan kuşağa gerekli dönüşümü yaşamadan yok olmasının bugünün kadınlara, erkeklere, çocuklara, toplamda aileye ödettiği bedeller üzerinde ciddi olarak düşünmek" gerekir. Kadını ev içi alanla sınırlayan ve toplumsal yaşamdan dışlayan bu modern ve muhafazakâr eğilim, 1980'lerde feminist tepkiyle karşılaşır ve kadın sorunu farklı açılardan yeniden düşünülmeye başlanır. Afet İnan, Sabiha Gökçen gibi rol modellerin, kendiliğinden ve cinsiyetinden sıyrılarak, erkekleşerek, kadınlığını döpiyesler ve üniformalar arkasına saklayarak bir kadın gibi değil, bir

13 *A.g.e.,* s.191-210.
14 Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği/Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul 2005.
15 Sancar, *a.g.e.,* s. 211-212

erkek gibi konumlanarak öne çıkabildiği gerçeği ile yüzleşilir. 1923 sonrası oluşan "devlet feminizmi" daha net görülmeye ve daha iyi okunmaya başlar.

Osmanlıdaki kadınlık bilgisi neredeyse unutulur. "Örneğin ebelik bir kadın işi iken ve çoğu yerde Yahudi kadınlar ebelik yaparken modern tıp elinde ebelik doktorun yanında bir aksesuara dönüşmüş"; normal doğumun genetik kodları aşağılara çekilmiş, ülkede çalan doğal olmayan ve buna bağlı sağlık sorunlarını sürükleyen doğum tehlikesi çanlarından peşi sıra da, ebelik tekrar gündeme getirilmiş, fakat bu yeni gündem içinde kendisine henüz üst gelir grubunda, özel ebe desteği alabilecek ekonomik güç ve bilinç düzeyinde yer bulabilmiştir. "Yani modernleşmenin yarattığı "yeni kadınlık" karşılığında "yok olan kadınlık"tan bahsetmek ve pek tabii bunun kadın erkek, toplamda aile üzerinde etkilerini konuşmak gereklidir.[16]

Sınırları ve ölçüleri erk bir sistem tarafından çizilen yeni modern anne üzerinden planlı şekilde Cumhuriyet ailesi inşa edilmeye çalışılır ve bu çalışmaların toplumsallığa aykırı düzenlemelerinin, aile konusundaki sıkıntıları derinleştirdiğini söylemek gerekir.

Muhafazakâr Bilinen İdeologlar Modern ve Yeni Ailenin Kurucu Yapıtaşları Çıkınca…

Uluslaşma sürecinde aile, vatan, kadınlık ve annelik kavramları yeni örgü ve ağlarla yeni anlamlar kazanırken, Ziya Gökalp, Yakup Kadri, Peyami Safa gibi ideologlar bu kavramlarla ilgili geniş açıklamalar yaparlar, eserler verirler, ayriyeten edebi eserlerinde de bu kavramlara ilişkin pek çok ilişkisel ağı işlerler.

Erkekler "toplar, dinamitler vücuda getirir"ken, kadınlar da "manevi medeniyeti inşa edecek", kalpleri, ruhları yükselteceklerdir. "Aile ne kadar kuvvetli olursa, millet de o kadar kudretli olur." şeklinde başlayan önermeler, büyük oranda, "aileyi kadın yapar, o halde millet de kadının bir eseri demektir" şeklinde cümlelerle devam eder. Bu cümleler de "aile yükselemeyince, millet de geride kalıyor. O halde, terakkinin başı kadın terbiyesidir, kızların iyi yetiştirilmesidir." şeklinde ulus annesi payesi ile hareket alanı adım adım çizilen, kılığından kıyafetinden gülüşüne, oturup kalkışına göre bütün bir " terbiyesi" tartılan ölçülen bir belirteç'e dönüşür. Bu belirteç kimi sıfatlarla da perçinlenir: "İyi kadın, iyi aileyi vücuda getirecek, iyi aileden de, iyi bir millet doğacaktır." Böylelikle kadın erkek arasında toplumun büyük oranda inandığı dinin temelinde yer almayan, kaynağını Yunan felsefesinde bulan düalist ikili ve ikircikli modern yapı, ulus inşa sürecinde modern iş bölümü, muhafazakar bir perde ve püriten bir ahlâk dozu ile yeni aileye doz doz yüklenir.

Kadınlar, yeni toplumu önceki geleneksel yapıdan da, Osmanlı'dan da, diğer uluslardan da, Batı'dan ve yozlaşmadan da ayıran "fark belirteci", "kültürün taşıyıcısı" gibi makbul özelliklerle yeniden kurgulanırlar. Bu kurgu içinde ihtiyaca göre "ulusal aktörler, anneler, eğitimciler, işçiler bazen de savaşçılar olarak" toplum hayatına katılım için davet edilirlerken diğer yandan kültürel olarak kabul edilebilecek yahut edilmeyecek davranış kategorileri ile de önlerinde farklı sınırlar ve sınırlamalar bulurlar.[17]

16 *A.g.e.,* s.212
17 Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler,* İstanbul 2015, s. 169.

Bu sınırlar ve sınırlamalarsa her zaman tutarlılık göstermez. Çünkü kadın, "hem yeni kimlikler lehine geleneksel bağlantıları dönüştürüp eritecek modern bir proje, hem de müşterek toplumsal geçmişin derinliklerinden gelen saf kültürel değerin dirilmesi" olarak sunulduğu[18] için bu bakış, "yeniden canlandırılabilecek, yorumlanabilecek ve genellikle yeniden keşfedilecek son derece akışkan ve belirsiz anlam alanına" karşılık gelir. Bu anlam alanının genişliğine ve sabit olmayışına verilebilecek örnek oldukça fazladır. Mesela *Fatih Harbiye*'de roman, muhafazakâr Doğu'yu temsil eden Fatih semti ile alafrangalığın sembolü Harbiye semtleri arasındaki tezat üzerine kurulur. Tezatlıklar, konak-apartman, sokak-cadde, kahvehane-pastane, kedi-köpek, hacıyağı-parfüm, Doğu ve Batı musikisi gibi ikilikler üzerinden devam ederken Neriman, bu tezatlıkların arasında kalan kadın kahraman olarak çizilir. Neriman, yolunu şaşırmak, yanılmak, doğu istikametinden vaz geçerek batıyı temsil eden semt, olay, nesnelere yönelmek, eski değerlerden nefret etmek, Avrupaî bir yaşayış özentisi içinde olmak gibi kimliğine dair kafa karışıklıkları içinde tanıtılır. Neriman'ın bu denklemde ikili öğelerden Batıyı çağrıştıranları tercih etmesi halinde adeta bütün bir ülkenin kendini batının kollarına bırakacağına dair bir atmosfer vardır romanda. Neriman'ın tercihi, ülkenin kaderi gibidir. Nerimanların bu yolda ayaklarının tökezlemesi, ülkenin tökezlemesidir. Peki neden sadece Fatih Harbiye değil, pek çok romanda kadın kahramanların bu ikilikler karşısındaki tutumları ülkenin kaderi gibi okunur? Bu ve pek çok dönem romanında açıkça kurulan bu bağ, metnin bilinçdışında yatan önemli bir realiteyi açık eder: Bir cinsin yaptıklarının ülkenin yaptıkları addedildiği yerde, o cinsin ülkenin kendisi olduğuna dair örtük anlamlar ifşa olur.

Neriman, kafası karışan ulusun adeta sembolüdür. Roman sonunda yazar anlatıcı taşları yerine oturtur ve bir balo daveti için hazırlık yapan, diğer yandan baloya gidip gitmemek konusunda da müteredddit olan Neriman, balo hakkında danışmak üzere Şişli'de oturan akraba kızlarının apartmanına gittiğinde duyduğu "yoldan çıkan" ve gönlünü yeni adetlere kaptıran kızların başına gelen olumsuzluklardan sonra kendisi üzerine düşünmeye başlar. Dönüşte Şişli'den bindiği tramvay Fatih'e doğru yaklaştıkça zihnen, batılı anlam dünyasının teklif ettiği hayat tarzından uzaklaşır.

Burada balo kısmına özellikle dikkat çekmek istiyorum. Çünkü, Cumhuriyet'in ilanından sonra, sadece Müslüman vatandaşlara açık olarak düzenlenmeye başlayan bu balolara Cumhuriyet'in yeni kadınları özellikle çağrılmış, 29 Ekim 1925 akşamı sadece dört kadının[19] eşlerinin baloya gitmesinin ardından içlerinden birinin, "Paşam bu inkılâbın kurbanları yalnız biz miyiz? Hani yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları?" sorusu üzerine iştirakin sağlanması ve sayının artırılması konusunda bizzat Mustafa Kemal seferber olmuştur. Yeni devletin kamusal ve toplumsal yaşamda tasarladığı büyük modernleşme projesinin tanıtımı ve yaygınlaşması için baloların, hassaten de balolara eşlerinin yanında katılması istenen kadınların, kılık kıyafet, dans ve yeme içme kültürlerine odaklanılmasının modernleşme sürecinde

18 *A.g.e.,* s. 166.
19 Dört kadın, Yakub Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Falih Rıfkı Atay ve Ruşen Eşref Ünaydın'ın eşleridir.

ön planda olan ana unsur olarak kadını işaretlemesi önemlidir.[20]

Ama daha da önemli olan, *Fatih Harbiye*'de yazar anlatıcının Neriman'a çizdiği yolun asla bir baloya çıkmamasına uğraşan Peyami Safa'nın, konu, ülke temsiline ilişkin balodaki kadın görünürlüğünün çok daha kişiselleşmiş hâli olan güzellik yarışmasına geldiğinde kadınlara bu kez bambaşka bir misyon çizmesidir. Cumhuriyet gazetesinde peş peşe yayınladığı yazılarla genç kızları ülkede düzenlenen güzellik yarışmalarına katılmaya çağırır Peyami Safa. Daha evvel kadınlara ülkenin geleceği adına batı musikisinden derhal uzak durmak düşerken bu kez ülkesi için vücudunu cömertçe sergilemek vazifesi düşecektir. Türk kadını, Türk ırkının Batılı milletlerden geri kalan bir tarafının olmadığını, bedeni üzerinden kanıtlamak durumundadır. Güzellik yarışmaları etrafında kurulan millî söylemde bir bakıma güzel/sağlıklı millet söylemi, "vatanperver anne kadın"la "podyumda yürüyen alımlı, dişi kadın"; "Anadolu'nun saf, temiz, yerli kızı"yla "Batı'nın feminen, bakımlı, cazibeli kadını" arasında aracı olur."[21]

1929'da düzenlenen ilk yarışmaya çoğunlukla gayrimüslim kızların ilgi göstermesi karşısında yaşanan hayal kırıklığından sonra Türk kızlarına ısrarlı çağrılarda bulunanlardan biri olur Peyami Safa. Irkın güzelliğini ispat etmek, bu güzelliğin propagandasını yapmak, sağlıklı idmanlı genç Türk kızı vücudunu dünyaya göstermek, milli bir vazife, hatta milli tekamülün en önemli göstergesi olarak lanse edilir. Amerika'da düzenlenen ilk

yarışmada Türkiye'yi temsil eden Feriha Tevfik Hanım'ın yalnız resimlerinin Amerika gazetelerinde yer alması sayesinde bile Türkleri zenci, sarı veya kırmızı ırktan zanneden Amerikalılar, kendileri kadar beyaz ve güzel olduğumuzu anlamışlardır ve bu, ülke adına en büyük propaganda kabilindendir.[22]

1930'da yine Cumhuriyet'in yaptığı yarışmanın sonucu ilan edildiğinde aynı zamanda jüri üyesi olan Peyami Safa, Mübeccel Namık için, "derisinin ince kumaşı üstünde hiç parmak izi bulunmayan lekesiz, sivilcesiz, tertemiz ve levent bir vücut" ifadelerini kullanır ve şöyle devam eder: "Mübeccel Namık Hanım ırkımızın bütün seciyesini taşıyor ... Lirik şairlerin genç kız diye tahayyül ettikleri, fakat asrın ahlaki bulanıklığı içinde eşini az buldukları masum, gözü açılmamış tipik aile kızı. Zekâsı terbiye, vücudu idman görmüş, lisan biliyor."[23]

20 Ayrıntılı bilgi için bkz: Cemre Arı, Merve Aslaner, vd., "Cumhuriyet Baloları", *Kebikeç Dergisi*, sayı 39 (2014): s. 307-315.
21 Eylem Özdemir, "Batı'ya Giden Her Yol Mübah mı? Milletin Güzellik Yarışmalarıyla İmtihanı", *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 244.
22 *A.g.m.*, s. 245.
23 Peyami Safa, "1930 Güzeli", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1930.

Muhafazakâr ve/ama Modern Bir İnşa: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Aile

Safa'nın cümleleri içinde yatan dönemin genç kızı için çizilen hedeflere bakıldığında, milli söylemin kafasının yeni kadın konusunda tutarlı işlemediği ortadadır. Belki de şöyle demek gerekir: Bütün bu çelişkiler zaten şartlara göre sürekli yeni istikametler çizilerek, yeni hedefler, sınırlıklar, yasaklar ve çerçeveli özgürlükler bahşedilerek şekil verilen kadın fikrinin, esasında dizayn edilen bir ülke olduğu örtük algısını bir kez daha ifşa eder. Kadının güzelliği ve sağlamlığının ırkın, milletin güzellik ve sağlamlığı addedilmesinin daha geçerli bir temellendirmesi görünmemektedir. Milli menfaat adına aile kuracak vatan kadınından beklentiler, bu denklemde yine milli menfaat adına rafa kalkmış görünmektedir.

Şu hâlde, bütün bu kafa karışıklıklarına rağmen uluslaşma süreçlerinin kadının konumunda önceye göre olumlu etkisi olduğunu öne sürenler için de öyle olmadığını düşünenler için de geçerli bir sonuç vardır: O da uluslaşma sürecinde, kadının merkezi bir rol oynadığı gerçeği. Kadınlar eşit vatandaşlıkla değil, aile dolayımından farklı bir yolla ve merkezi bir önemle ulus ortamına dahil olurlar. "İdari aygıt"ın dışına sürülmek" der buna Kandiyoti. Hem idari aygıtın, karar mekanizmasının dışındadırlar hem de çok önemli konumda ve merkezdedirler. Kadınlar için çizilen bu ayrıcalıklı ve aşırı önemli konum, onlar için eşit vatandaşlığın tam olarak oluşamama nedenine dönüşür. Kadınların vatandaşlık haklarının farklı siyaset yapma biçimleri ve ideolojilerde daima bir mücadele ve pazarlık alanı olarak karşımıza çıkması tam da bu noktada, vatandaş olarak değil, vatanın kendisi olarak görülmelerinden kaynaklanır.[24]

Modern Ve/Ama Muhafazakâr Bu Yapı Neden Sürdürülsün?

Cumhuriyet ailesinin bu planlı inşasını müteakip, kökten ve kadim bilgiden kısmen kopan toplumun az bir kesimi yenilikleri algılama, uygulama açısından değişime direnç göstermezken, büyük bir kitle, kendisini ve neslini sistemden uzak tutabilmek adına, yeni topluma dair teklifleri reddetmek, kendi içine kapanarak kamu dışında özel bir aktarım alanı oluşturmaya çalışmak el yordamıyla köke tutunmak istemek, bütün bunlar için çaba gösterirken farkında olmadan da olsa kimi noktalarda, zamanın ruhunu da reddetmek gibi farklı tepkiler geliştirir.

İşin bundan sonraki kısmı uzun bir serüvendir. Süreci bu metin sınırları içinde aktarım imkânımız yok. Fakat sürecin, sonuç itibari ile, yarım kalmışlık, bir medeniyetten diğerine geçerken boşluğu doldurulamayan ihtiyaçlar, geleneğin donuk haliyle aktarımı, sosyal ihtiyaçlar karşısında üretimsizlik, kuşaklar arası çatışma, merdiven altlarında nefeslenmeye çalışan dini hayatın fıkha indirgenmesi, din ve hayat ilişkisinde toplumsal marjın aşağılara çekilmesi gibi pek çok sıkıntıyı kucağımıza bıraktığını söylemek mümkün. Bütün bunlara heteronormatif olmayan cinsiyet ilişkileri de eklenince, soru kucağımıza yeniden düşer: "Aile bitiyor mu?"

Ailenin, ulus inşa sürecinin kaynağını inançtan almayan yeni iş bölümlü modern muhafazakârlığını fark etmeksizin, aileyi kadına ihale etmeyi sürdürmek, aileye ilişkim bütün beklentileri yahut olumsuzlukları kadına yüklemek, "okçular tepesinin terki" gibi yaftalamalarla meseleyi

24 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Kevser Şerefoğlu Danış, "Hülyadan İbaret 'Güzel Mahlûk' mu, Vatan-Medeniyet Metaforu mu?: Tanpınar'ın Kadın Kahramanları Bize Neyi İma Eder?", *Bir Ses Ormanı Ahmet Hamdi Tanpınar Kitabı,* Haz:Turgay Anar, Şerif Eskin, Aykut Ertuğrul, İstanbul 2022.

konuşmakta diretmek, sevgi ihtiyacı, duygusal-psikolojik gelişim, eğitim, kültürel değer kazanma, sağlıklı zihinsel gelişim sürdürme gibi temel ihtiyaçları çocuğa sadece tek bir cinsin verebileceği, vermesi gerektiği ve vermesinin yeterli olacağı zannında ve baskısında ısrarcı olmak evet, bu kuruma karşı mesafeyi artıracaktır.

Aileye ilişkin sorunların "kadın sorunları" olarak konuşulması, mesela anne ve babanın her ikisinin de bir işte çalıştığı ailede, evde işler yolunda gitmediği zaman, kadının çalışmasının masaya yatırılması, erkeğin, "kendini bir sorunun nesnesi olarak adlandırmak istemeyen, her konu ve sorun hakkında konuşup görüş bildiren, stratejiler tartışıp arzularını dile getirebilen ama kendi gelişimi, eksikleri, çatışma dinamikleri hakkında" konuşmayan ve konuşturmayan" iktidar konumunu tartışmaya açmaması ve erkeklerin aile sermayesinden beslenmelerine imkân tanınmaması, kurumu zora sokacaktır.

Aileyi tehdit eden öncelikler sıralamasında sadece kişisel düşmanlıkların öncelenerek, konunun yapıcı önerilerden çok suçlama, ötekileştirme, etiketleme, itibarsızlaştırma motivasyonu ile konuşulması, kadına karşı şiddetin, çocuk istismarının aile kurumunun içinden çıkan problemler olarak görülmemesi ve konuşulmaktan ısrarla kaçınılması, aile içinde ve en yakınındaki erkek tarafından öldürülen kadınların, dedesinden doğduğu anlaşılan Müslüme yavrunun yahut aile içinde tecavüze uğrayarak ölen 2 yaşındaki kız çocuğunun, aileyi bitiren problemler başlığında konuşulmaması, bu can yakıcı meselelerin aile üzerinde düşünmek ve yanlışlara itiraz etmek için yeterince anlamlı ve önemli bulunmuyor oluşu şeklinde yorumlanabilecek sessizlik, kurumu önemsediğini dillendirenlerin samimiyetini riske atacaktır.

Mekânın cinsiyeti açısından bakıldığında, ülkenin düzen ve dizaynının "gürbüz, yavuz, yiğit erkek evlada"[25] göre olması, kentlerin toplumsal yaşam bağlamında eşitlik tesis etmekten uzak, kadınsız, çocuksuz olarak kurgulanması, özel gereksinimliye, yaşlıya hayat hakkı tanımayan birer barınak formunda hormonlu şekilde büyümeye devam etmesi, diğer yandan, bebek bakım odası, aile odası, ibadet alanı gibi ihtiyaçların, büyük oranda büyük şehirlerde alışveriş merkezleri düzeyinde –görece- karşılık bulmasına alternatif üretememek; ailenin sosyalleşememesine yahut nefessiz ve tekdüze tüketim alanlarına hapsedilmesine göz yummak olacaktır.

Bu muhafazakâr ve/ama modern yapı, bu haliyle zaten sürebilecek gibi durmuyor. "Arkasından ağıt yakılan hangi aile?", "sürdürülmek istenen hangi aile?" soruları üzerinde düşünmek, "konforun yitirilişine mi, yoksa gerçekten bir paylaşımın riske girişine mi ağlanıyor?" noktasına dikkatle eğilmek elzem gibi görünüyor. Paydaş, işteş, hegemonik bir iktidar alanı olarak değil, sevgiye ve anlayışa dayalı bir paylaşım alanı olarak kurulan, insan onurunu, etik ve politik bir eşitliği önemseyen, insanlar için adil bir kurum, neden sürmesin ki? Yüzüncü yılda ilk yılların bütün artı eksilerini fark ederek, sürdürülebilir bir kurum inşa etmemek için hiçbir neden yok. Başka bir çıkar yol da var görünmüyor.

25 Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar -Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor-*, İstanbul 2018.

Ahmet Yıldız

“Söz” Kimin?

Cumhuriyetin Askeri Vesayet Rejiminin Demokratikleşme Sürecine Kısa Bir Bakış

1960 askeri darbesinden üç gün sonra, 30 Mayıs 1960 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, Demokrat Parti’yi 14 Mayıs 1950’de iktidara taşıyan “Yeter! Söz Milletindir” şiarına nazire yapan “Söz milletindir” alt başlıklı, Ali Ulvi’ye ait bir karikatür yayınlanmıştı. Karikatürde bu sözü “Dur!” diyerek söyleyen üç “el” resmedilmişti: “Basın, Türk Ordusu, Üniversite”. Askeri darbenin dayandığı sivil-askeri devlet elitini temsil eden kurumlar olarak medya, ordu ve üniversite, Kemalist tek parti döneminde zemini hazırlanan ve 1960 darbesinden sonra kurgulanan siyasi vesayet rejiminin üç sacayağıydı. Bunun karşısında ise gücünü yalnızca sandıktan alan ve vesayet rejiminin doğrudan bir parçası olmayan siyasi elitlerin temsil ettiği “kitleler”/halk bulunmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyeti, bir İstiklal Savaşı’nı takiben kurulmuş, yeni devletin inşası, savaş dönemine hâkim olan dünya görüşünden

Devlet başkanının asker olduğu ve karizmatik bir otoriteye sahip olduğu tek partili dönemde ordu, milliyetçi-devletçi ve seküler ortak paydaları yönetici elitle paylaşmış ve onun emrinde olmuştur. Siyasetin dışında ve ona mesafeli kalma keyfi yeti, İsmet İnönü'nün ordu tarafından desteklenmesi ile son bulmuş, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile asker içinde siyasi hareketlilik ve saflaşma artış göstermiştir.

radikal bir kopuşu temsil eden değerler ve normlar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tek Parti döneminde "Kemalizm," daha sonra ise "Atatürkçülük" olarak adlandırılan bu kopuş ideolojisi, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca askerin siyasete müdahalesinin ve bütün askeri darbelerin "meşruiyet" devşirdiği bir "referans ideolojisi" olarak da kullanılmıştır. Bu referans ideoloji, askerin siyaset üzerindeki yapısal vesayetinin de normatif çerçevesini oluşturmuştur.

Sucuklu Yumurta Sohbetlerinde Yeşerip Büyüyen "Askeri Darbe" Örgütlenmeleri

Örsan Öymen, modernleşme sürecimiz boyunca gerçekleşen askeri darbeleri hikâye ettiği *Bir İhtilal Daha Var… (1908-1980)* isimli kitabında, Cumhuriyetin ilk askeri darbesine giden sürecin başlangıcını, bir sucuklu yumurta sahanı çevresinde kurulan ve daha sonra tam bir darbe örgütlenmesine dönüşecek olan iki kişilik hücrenin kuruluş hikayesini, 1960 darbesinin önemli isimleri arasında yer alacak Topçu Yüzbaşısı Dündar Seyhan'ın *Gölgedeki Adam* başlığıyla yayınlanan anı defterinden aktarır:

1954 Sonbaharının bir pazar gecesinde Tuzla Uçaksavar Topçu Okulu'nun nöbetçi amiri idim. Okulda her nöbetçi kalışımda Orhan Kabibay, evi okul lojmanlarında olduğu için, akşam yemeğini benimle yerdi. Sohbet eder, dertleşir, geç vakitlere kadar otururduk. O akşam gazinoda beraberce sucuklu yumurta yerken, bir taraftan da her zamanki gibi memleketi içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarma çarelerini tartışıyorduk. Yalnız o akşam değil, ondan evvelki akşamlarımızda da her zaman aynı sonuca vardığımızı açıkça hissediyorduk. Evet, ikimiz de artık ihtilalden başka bir çare göremiyorduk. O gece, ilk defa Kabibay'la

“Söz”Kimin?
Cumhuriyetin Askeri Vesayet Rejiminin Demokratikleşme Sürecine Kısa Bir Bakış

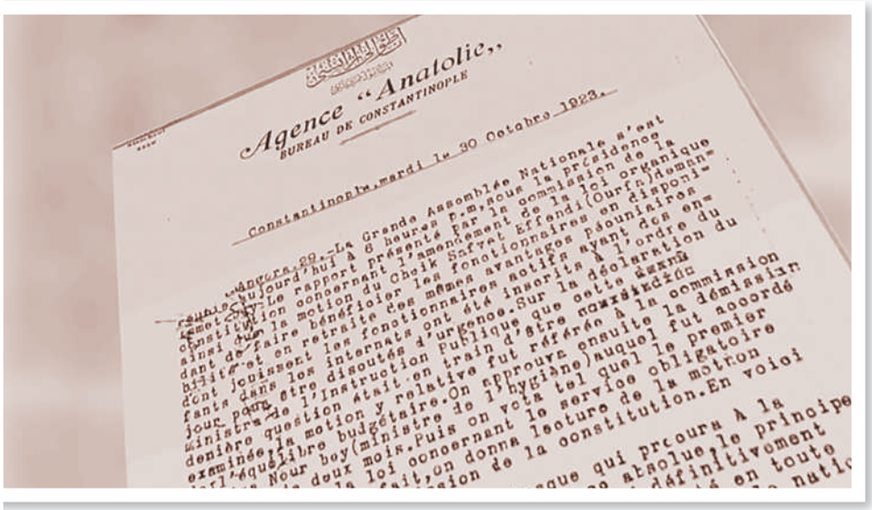
Agence “Anatolie”
BUREAU DE CONSTANTINOPLE
Constantinople, mardi le 30 Octobre 1923.

ihtilali konuştuk... İkimiz de akibetimizi biliyorduk... Fakat Türkiye için yapacağımız başka bir şey kalmamıştı….

“İhtilal’den” başka bir ihtimal kalmadığına karar veren iki asker tabancaları üzerine yemin eder ve darbeye giden kum saati çalışmaya başlar. “Türkiye modern kafalı, Atatürk ruhlu, hamleci, dürüst ve fedakâr” idarecilere muhtaçtı. “İhtilal, … tüm memleket bünyesinin dimağına yapılacak, çok ciddi bir ameliyattı. Hasta mutlak surette kurtarılması gereken aziz bir mevcudiyetti! Türkiye en hazık operatörlerin elinde, tarihinin en ciddi ameliyatını geçirecekti!” Buradaki ironi, Öymen’in de belirttiği gibi, operatörlüğün tıbbi değil askeri bir form taşıması, bunun da pozitivist bir metaforla haklılaştırılmaya çalışılmasıydı.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi, orduyu siyaset oyununun hakemi haline getirecek, askeri müdahaleleri politik rejiminin işleyişinin bir parçası yapacak kurumsal özerkliğin başlangıcını oluşturdu. Bundan sonra 15 Temmuz 2016 akim darbesine kadar, Türkiye siyasetinin en önemli problem alanlarından birini, Silahlı Kuvvetler üzerinde sivil otoritenin tesis edilmesi oluşturdu. Siyasi karar verme süreçlerinde, “Acaba asker ne düşünür?” sorusunun cevabı alınmadan politika üretilmesi, neredeyse “kahramanlık”, “kefenini eline alma” gibi siyasi elitler için göze alınması kolay olmayan maliyetler anlamına geldi. “Genelkurmay’ın ışıklarının yanması”, siyaset için alarm zili anlamındaydı. Tankları kışlada tutabilmek, siyaset arabasını devirmeden sürebilmek mahareti, siyasetçiler için bir başarı parametresi oldu. 27 Mayıs’ın politik mirası, ordu ve üniversitenin yanına yargı ve diğer güvenlik bürokrasisi ile dışişleri bürokrasisini de ekleyerek vesayet rejimini anayasal koruma altına almak ve sivil siyasetin faaliyet alanını vesayet koalisyonunun izin verdiği alanlara hasretmekti. “Sandıksal/sayısal çoğunluk” artık sadece vesayet güçlerinin temsil ettiği “siyasal çoğunluğa” tabi olduğu sürece hüküm sürebilecekti. Aksi durum, kurumsal özerkliğe sahip olan Silahlı Kuvvetlerin müdahalesini davet etmek anlamına gelecekti. Bu, demokrasinin konsolidasyonu açısından, TSK’nın siyasi sistem içindeki kendinden menkul “politik hakemlik” konumunu sürekli bir problem alanına dönüştürdü. Siyaset yapabilmek, buz üzerinde yürüyebilme sanatına dönüştü.

Vesayet İdeolojisinin Problematiği: “Ne Olacak Bu Memleketin Hali?”

Hürriyet ve İtilafçı muhalefetin askeri kanadı olarak örgütlenip siyaseti biçimlendirmeye çalışan Halaskâran-ı Zabitan’dan, İttihatçıların 23 Ocak 1913 günü gerçekleştirdiği Babıali Baskınına, 1938’de İsmet İnönü’yü Cumhurbaşkanı yapan süngü gölgesindeki “seçim” den, 1960, 1971 ve 1980 askeri darbelerine, 28 Şubat 1997

MGK bildirisi ve nihayet 2007 Genelkurmay e-Bildirisine kadar uzanan askeri darbeleri/müdahaleleri gerçekleştiren sivil- asker koalisyonunun benimsediği dünya görüşü, patrimonyal-pozitivist bir devlet ve toplum kavrayışına dayanmaktaydı. Patrimonyaldi; çünkü devleti askerler kurmuştu, karizmatik bir siyasi lidere sahiplerdi. Devlet mülk olarak onlara emanetti. Bu yüzden "İstiklal Harbi" 1920'lerin ortalarından itibaren "Kurtuluş Savaşı" olarak anıldı. Kurtarıcı miti de buna eşlik etti. Pozitivistti; çünkü toplumun en kurumsal ve eğitimli kesimini onlar oluşturmaktaydı. "Cahil çoğunluk", siyasete müdahil olamazdı. Toplum için iyi ve doğru olanı, Büyük Şef ve kadrosu tayin etme kudretine sahipti. Apolitik bir halkçılık anlayışı da buna eşlik etti. Halkın iradesi Şef tarafından temsil edilebilirdi. Böylece herkesin iradesi" "bilge kanun koyucu" olarak Şefin iradesinde karşılık buldu. Bu Rousseau'cu şema, İslam'ı da toplumun bir arada tutulmasında kendisinden yararlanılabilecek (şekle sokulmuş) sivil bir din haline getirmekteydi. İttihatçıların "münci-i vatan" ve "cemiyet-i mukaddese" kavramları bu defa Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet Halk Partisi olarak tecessüm edecekti.

Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin tarihi seyri, işte bu vesayet ideolojisi üzerinden siyasete sürekli müdahale eden askeriye ile buna karşı "sandıktan" ve "hukuktan" aldığı güçle karşı durmaya çalışan "sivil" siyasetçiler arasındaki iktidar tahterevallisinin iniş ve çıkışlarının hikayesidir.

Türkiye'de Askeriyenin Siyasi Özerkliğinin Eksenleri

"Darbelerin anası" olan 1960 darbesinden sonra, ordunun siyaset üzerindeki vesayetçi rolü ve kurumsal özerkliği, 1961 Anayasası ve yeni kurumsal düzenlemelerle tahkim edilmiş, yürütmenin sivil ayağına "yargı" pençesi vurulmuş, Anayasa Mahkemesi ise yasama gücü üzerinde vesayet organı olarak işlev görmüştür. 1960 darbesi, Türkiye'de gerçekleşen askeri darbelerin izini sürdüğü patika yol olmuştur. Darbeli demokrasi döneminde, TSK hükümetin karar verme süreci üzerinde veto gücüne sahip olmuştur.

1960 askeri müdahalesi sonrası yapılan mevzuat düzenlemeleri, askeri alanın sivil-siyasi alan karşısında sistematik genişlemesini sağlarken, siyasi işlevi bütün devleti kuşatıcı bir niteliğe büründürülerek "totalleştirildi". Askerin siyasi müdahalesi vesayet mekanizmasına bağlanarak bunun kurumsal ayakları oluşturulmaya başlandı. Böylece kendisi denetime kapalı fakat siyaseti "denetleyici" konumda olan, siyasi yetki kullanan fakat siyasi sorumluluktan azade addedilen bir Askeriye, sivil siyaset üzerinde "Demokles'in kılıcı" gibi sallanacaktı.

Askeriyenin iç güvenliği sağlamadaki rolü, terörle mücadele sürecinin orduya sağladığı geniş manevra alanı, sivillerin askeri harcamaları ve savunma bütçesini denetleme yetkisinin "orduya selam, bütçeye devam" sembolizmi ile sınırlı kalması, askeri mahkemelerin hukuki görevlerinin boyutlarının askeri özerkliğe adli güvence sağlaması ve yüksek rütbeli askerlerin atanmasında silahlı kuvvetlerin belirleyici yetkisi, Türkiye'de 1960 sonrası askeri vesayet rejiminde ordunun siyasi özerkliğinin ana akslarını oluşturmuştur. Askeriyenin demokratik kontrolü, silahlı kuvvetlerin iç siyasete doğrudan müdahaleleri, savunma politikalarının oluşturulması sürecindeki konum ve işlevleri, genelde dış politika konularında,

özelde de kuvvet kullanma alanında rolü ve etkileri ile eğitim, kültür vs. aracılığıyla gerek kendi personelindeki gerekse de toplumdaki ortak bilince olan etkileri gibi alanlar üzerinden değerlendirilebilir. Bu alanlarda askerler ve siviller arasındaki ilişkinin uyum ya da gerilim düzeyi ve bunun doğurduğu sonuçlara bakmak, bize sivil-asker ilişkilerinin resmini verecektir.

Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönemlendirilmesi

Şüphesiz, sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir çerçeveye oturtulması, Türkiye'ye has bir problem değildir. Bu problemin Türkiye'ye has olan tarafı, yukarıda çok özetle bahsettiğim Cumhuriyetin kurucu pozitivist-otoriter felsefesi ile yaşanan askeri darbeler sonrasında siyaset alanının askerlerin nüfuz alanını genişletecek şekilde daraltılması olmuştur.

Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin seyrini şu dönemlere ayırarak incelemek mümkündür: 1923- 1950, 1950-1960, 1960-1997, 1997-2007, 2007-2016 ve 2016 sonrası. Devlet başkanının asker olduğu ve karizmatik bir otoriteye sahip olduğu tek partili dönemde ordu, milliyetçi-devletçi ve seküler ortak paydaları yönetici elitle paylaşmış ve onun emrinde olmuştur. Siyasetin dışında ve ona mesafeli kalma keyfiyeti, İsmet İnönü'nün ordu tarafından desteklenmesi ile son bulmuş, Demokrat Partinin iktidara gelmesi ile asker içinde siyasi hareketlilik ve saflaşma artış göstermiştir.

Demokrat Parti (DP)'nin on yıllık iktidarında Genelkurmay Başkanlığı ve Kuvvet Komutanlıkları Millî Savunma Bakanlığı'na bağlanmış, orduya siyasete müdahale imkânı tanınmamıştır. Ordunun muhalefetteki CHP ile yakınlığı, subayların bu dönemde sosyo- ekonomik statülerinin düşmesine yol açan politikaları özendirmiş, halk arasında "subaya kız verilmez" kabulü ortaya çıkmıştır. Öyle ki, dönemin başvekili Adnan Menderes 1957 yılında, generallere ve diğer yüksek rütbeli subaylara, "Sizin şövalye burunlarınızı kıracağım. Ben bu orduyu yedek subaylarla da idare ederim" sözünü bu atmosferde söylemiştir. Soğuk Savaş sürecinde NATO'ya üye olunması, NATO saflarında eğitim gören subayların komuta kademesi ile ayrışmasını hızlandırmış ve vesayet ideolojisinin modernist reflekslerle darbe örgütlenmelerine dönüşmesi sonucunu doğurmuştur.

Sivil-Asker Güç İlişkileri Tahterevallisinin İki Ucu: Sivil-Asker Gerilimi ve Askere Tanınan İmtiyazlar

1960 darbesi ile Türkiye'de sivil-asker ilişkileri bütünüyle yeni bir çerçeveye oturtulmuş, askerlerin siyasete müdahale edebileceği doğrudan ve dolaylı kanallar geliştirilmiş, 1961-65 yıllarında ordu siyaseti "bil-asale" olmasa da "bil-vesile" yönetmiştir. Bu yüzden 1965 seçimleri, sivil-asker ilişkileri açısından da Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, askerlerin siyasi taleplerini yerindelik ve meşruiyet süzgecinden geçiren sivil otorite ile "militanlaşmış" askeri yapı arasındaki gerilim sürekli olarak artmıştır. Bu dönemdeki en önemli krizlerin başında askeri tayin ve terfilere Başbakanın müdahalesine askerlerin aleni olarak direnmesi gelmektedir. Bu bakımdan, askerlerin siyasi hayat üzerindeki müdahaleci konumlarını nasıl kazandıkları, bu konumu sürekli artan güçleriyle nasıl pekiştirdikleri, bu gücün kaynakları ve

boyutları açıklanması gereken hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çok partili siyasi hayata geçildikten sonra, sivil-asker ilişkilerinin oturduğu yapıyı anlamak bakımından, demokrasi ve dini sistemler arasındaki ilişkiyi açıklamak için Fransız laisizminin dinle siyaset arasına izolasyon duvarı ören jakoben anlayışı yerine "ikiz müsamaha" tezini geliştiren, karşılaştırmalı siyaset alanının üstatlarından Alfred Stepan'ın *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone (Askeri Politikayı Yeniden Düşünmek: Brezilya ve Güney Yarım Küre)* isimli çalışmasında geliştirdiği teorik çerçeve kayda değerdir. Latin Amerika askeri rejimleri üzerinde çalışan ve bu rejimlerin askerin sivil yönetime tabi olduğu demokratik rejimlere nasıl dönüştürülebileceğini araştıran Stepan, seçimle işbaşına gelmiş sivil hükümetlerle asker arasındaki güç ilişkilerini sivil-asker gerilimi *(military contestation)* ve askeri imtiyazlar *(military prerogatives)* kavramları üzerinden açıklamıştır.

Bu yaklaşım, sivil otorite ve ordu arasındaki ilişkileri, sivil-asker gerilimi ve askeri imtiyazlarla ortaya çıkan askeri siyasi güç kavramları üzerinden ele almaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz, ideolojik ve makro politikalar düzeyinde, ordu ile seçimle işbaşına gelen yönetimler arasında ortaya çıkan gerilim askerin lehine sonuca bağlandığında, bu durum askerlerin her defasında önemli imtiyazlar

“Söz”Kimin?
Cumhuriyetin Askeri Vesayet Rejiminin Demokratikleşme Sürecine Kısa Bir Bakış

edinmelerini, böylece askerin kullandığı siyasi güç kapasitesinin artması sonucunu doğurmaktadır. Askerlerin darbeler ve diğer tür askeri müdahaleler yoluyla edindiği imtiyazlar ise, askeriyenin sivil otorite karşısında mevzi kazanmasını ve daha da özerkleşerek devlet içinde “müstakil-kontrol dışı” bir siyasi aktör haline gelmelerine yol açmaktadır. Bu hak ve imtiyazlar, orduyu eğitimden dış politikaya kadar her alanda pozisyon öneren total bir kuruma dönüştürmektedir. Sivil-asker gerilimi sivil iradenin hakimiyeti ile sonuçlandığında ise, askerin sivil otorite karşısındaki özerk davranma kapasitesi zayıflamakta ve askeri imtiyazlar da gerilemektedir. Stepan’ın sunduğu açıklama çerçevesi aynı zamanda sivil-asker ilişkilerinin demokratik kuruluşu konusunda bir yol haritası da sunmaktadır.

Türkiye’de Askeriyenin siyasi gücünün askeri müdahalelerle güçlenme süreci bu çerçevede açıklanabilir. Darbeler askerin önemli imtiyazlar kazanmasını sağlamış, bu imtiyazlar ise askerin siyasete müdahale etme kapasitesini her defasında

yükseltmiştir. Sivil-asker ilişkilerindeki değişimi de bu iki faktör üzerinden okumak mümkün görünmektedir. Buradan hareketle, asker üzerinde sivil otoritenin tesisinin de askerlerin sivil otoriteye tabi olduğu dolayısıyla bu ilişkilerde yapısal gerilimin bulunmadığı ve askeri imtiyazların yerindelik ve sivil otoritenin üstünlüğü üzerinden çıpalandığı bir siyasal durum olarak şekillenmesiyle mümkün olacağı söylenebilir. Askerin siyasete müdahil olma keyfiyetinin sonuçları ve bunun tetiklediği politik döngü ile bu döngüden nasıl çıkılabileceği, bu yaklaşımın önümüze koyduğu son derece kullanışlı bir yorumlama çerçevesidir.

Bu teorik çerçeve içinde, Türkiye'deki sivil-asker ilişkilerinin seyrine baktığımızda, darbelerin ebesi olan 1960 darbesinden başlayarak 2007 e-muhtırasını da içine alan dönemde, sivil-asker geriliminin arttığı, bu durumun askeri darbe ve müdahalelere yol açtığı, askerlerin siyasi gücü tekrar sivillere bırakma karşılığında kendilerine çıkış garantileri alarak askeri imtiyazlar edindiği, bunun da askerlerin siyasi gücünü arttırdığı bir döngüsel durumla karşılaşmaktayız. Bu döngü, demokrasi tecrübesi neredeyse modernleşme süreciyle eş olan Türkiye'de yerleşik bir demokrasinin inşası önündeki en önemli yapısal engellerden biri olmuştur. Siyasal kurumsallaşmayı engelleyen, politik teamüllerin oluşmasına mâni olan, demokratik uzlaşma geleneğini aşırı şekilde zayıflatan bu keyfiyet demokratik bir siyasi kültürün hayat bulmasını da engellemiştir.

Askeri Vesayetin Kırılması: AK Partili Yıllar

AK Partinin 2002 Kasım'ında iktidara gelmesi sonrasında, Avrupa Birliği Uyum Paketleri ile başlayan sivilleşme süreci, hem ordunun siyaset üzerindeki vesayet gücünü sonlandırmış, hem de TSK üzerinde tam bir sivil-demokratik kontrolün inşasını sağlamıştır. Askeriyenin demokratik kontrolünün parametreleri, siyasi otoriteye tam bağımlılık ve bu çerçevede demokratik denetim; ordu içinde aşırı merkezileşme ve güç birikimi oluşmasını engelleyen bir teşkilat yapılanmasıyla, askeri faaliyet ve kararların, sivil makamların aktif katılımı üzerinden düzenli denetimi ve askeri harcamalar, mallar ve alımlar üzerinde parlamentonun da devrede olduğu etkin siyasi ve sivil denetiminden oluşmaktadır. Böyle bir süreci mümkün kılan sebepler de, sonuçları kadar önemlidir.

Askeriye Üzerinde *Demokratik Kontrolün Kurulma Sürecini Açıklayan Faktörler*

1. AB üyelik sürecinin gerekleri: Askeriye üzerinde sivil kontrol ve demokratik gözetimin siyasi reform sürecinin bir parçası olarak görülmesi
2. AK Parti'nin Türkiye toplumu ve siyasetinde giderek artan ağırlığı ve gücü
3. Dindar, liberal ve Kürt siyaset çevrelerinin reformist desteği
4. Ordu en güvenilir kurum olarak görülse de siyasete müdahalesinin halk tarafından olumsuz olarak değerlendirilmesi. Askeriye meşruiyet krizi yaşamadan siyasete artık müdahale edemezdi.
5. Bürokrasi, medya ve sermaye alanlarında muhafazakâr ağırlığın artması. Gülenciler bundan en fazla pay alan kesimdi. Bu durum Askeriyenin sivil sektör üzerindeki gücünü azalttı.
6. Askeriyenin değişen kurumsal kültürü: Kurumsal özerkliğin azalmasına karşı olsa

da komuta kademesinin daha az politik bir rol oynamayı benimsemesi. Ordunun daha önce siyasete yaptığı müdahalelerin istenen amaçlara ulaşamaması ve itibar kaybı üretmesi bu yeni tavrın en önemli motivasyonuydu.

Demokratik kontrolün inşa süreci ise bu dönemde üç aşamada gerçekleşmiştir:

1- 2002-2005 Kontrollü Çatışma Dönemi ve AB Üyelik Süreci

2000li yılların başında yapılan AB Uyum süreci kapsamındaki düzenlemelerle, savunma bütçesinin azaltılması ve genel devlet bütçesi içine dahil edilmesi (bütçe dışı fon uygulamasına son verilmesi), TSK'nın elindeki devlet mallarının Sayıştay tarafından denetimi, sivillerin askeri mahkemede yargılanmalarının önlenmesi, askerlerin sivil mahkemelerde yargılanabilmesinin önünün açılması, YÖK ve RTÜK'teki Askeriye kontenjanlarının iptali ve MGK'nın sivil çoğunluklu hale getirilmesi askerin siyaset üzerindeki güç kanallarını önemli ölçüde sınırlamıştır. Yine bu dönemde, anayasa ve MGK kanunu değiştirilmiş; bu değişikliklerle birlikte TSK'nın iç güvenliği sağlama yetkisi MGK'da yapılan değişikliklerle sivil otoritenin yetki alanı içine alınmıştır.

Askeri Davalar: 2008-2012 Ergenekon, 2010-2014 Balyoz ve İzmir Askeri Casusluk Davaları ile Ulusalcı-Avrasyacı komuta kademesinin tasfiyesi, 2011'deki atama krizinden sonra Atlantikçi-Gülenci subayların komuta kademelerini ele geçirmesi, ordunun popüler muhayyiledeki itibarını yitirmesi ile sonuçlanmıştır. 15 Temmuz akim darbesinden sonra bu davaların bugün FETÖ olarak adlandırılan oluşum tarafından sekter çıkarları için araçsallaştırıldığı ortaya çıksa da, Askeriyenin siyasi gücünün bu davalar sonucunda zayıfladığı da bir vakıadır.

27 Nisan E-Muhtırası: Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesini bir tehdit olarak algılayan Genelkurmay Başkanlığı tarafından Nisan 2007'de, gece yarısı kendi internet sitesinde laikliğin sarsılmasından endişe duyulduğuna ve gerektiğinde müdahale edebileceğine dair verilen mesaj, kamuoyunda büyük tepki ile karşılanmıştır. “Sözde değil özde laiklik” vurgusu üzerinden siyasetin 28 Şubat geleneği üzerinden “balans ayarına” tabi tutulmak istenmesi, askerin hedeflediği sonuçları doğurmamış, Abdullah Gül yenilenen seçimlerden sonra yeni Parlamento tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 2008'de AK Parti aleyhine açılan kapatma davasının Hazine yardımında yüzde 50 kesinti ile sonuçlanması sivilleşme zembereğini boşaltmış ve 2011 anayasa değişiklikleri ile Askeriyenin siyasi otoritesi önemli ölçüde törpülenmiştir. Bu durum toplumun algısında askerin siyasetteki rolünün değiştiğini göstermiş; diğer taraftan AB adaylığı ile Askeriyenin resmi ve gayri resmi siyasi rolünün bağdaşmayacağı vurgusu da bu sürecin çıpalarından birini oluşturmuştur.

2- 2009-2013 Dönemi: 2010 Anayasa Değişiklikleri ve Sivilleşme

Bu dönemdeki değişikliklerin itici gücü Cumhurbaşkanlığı seçim süreci ve AK Parti kapatma davasının tetiklediği iç dinamikler olmuştur. Bu dönemdeki en önemli reform 2010 Şubat'ında Emniyet Asayiş Yardımlaşma Protokolünün (EMASYA) kaldırılmasıdır. 28 Şubat sürecinde askerin sivil alana müdahalesinin en önemli gerekçelerinden bir olarak kullanılmış olması, bu protokolün kaldırılmasını sembolik öneme sahip kılmıştır. Askeri yargının alanı askeri suçlarla sınırlanmış ve askeri hâkim ve

savcıların bağımsızlığını sağlamak için "askerlik hizmetlerinin gerekleri" ifadesi görev tanımından çıkarılmış, anayasayı ihlal iddialarına dayalı suçların adli mahkemelerde görülmesi öngörülmüştür. Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının Yüce Divan'da yargılanmaları, YAŞ kararlarının yargı denetimine açılması da bu değişiklikler arasındadır. Anayasa değişikliklerini takiben, Milli Güvenlik ve Siyaset Belgesi yenilenirken irtica tehdidine yer verilmemiştir. 2011'deki yeni Sayıştay Kanunu askeri harcamaları da denetim alanı içine almış ve aynı yıl askeri kantinler, orduevleri ve gazinoların harcamaları denetlenmeye başlanmıştır. 2012 yılında okullardaki Milli Güvenlik dersleri kaldırılmıştır. 2013 yılında İç Hizmet Kanunu'ndaki askerlik tanımı teknikleştirilmiş (harp sanatını öğrenmek ve yapmak) ve 35. Madde ile TSK'nın vazifeleri arasında sayılan Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevi metinden çıkarılmıştır.

2000'li yıllardan itibaren sivil-asker ilişkileri alanında yapılan reformlar ve askeri hedef alan davalar sonucunda toplumda askerin siyasi rolüne dair algı değişmiş; silahlı kuvvetlerin otonomisi azalmış, Askeriyeyi denetim-kontrol altında tutmayı amaçlayan girişimler artmış ve TSK'nın iç güvenliği sağlamadaki rolü, hukuki sistem içerisindeki yetkisi, savunma harcamaları ve bütçe denetimindeki dokunulmazlık statüsünden kaynaklanan "kurumsal" gücü zayıflamıştır.

3- 15 Temmuz Akim Darbesinin Yol Açtığı Yeni Durum: Bir Kurum Olarak Ordudan Bir Meslek Olarak Orduya Doğru Radikal Sivilleşme Adımları

Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinde ilk dönemlerde yapılan reformların yanında, ordu yapılanmasına ve mesleki dönüşümüne dair adımların atılmasının önemi 15 Temmuz darbe teşebbüsünde en açık şekilde ortaya çıkmıştır. Darbe girişiminden hemen sonra, Hükûmet ilk olarak sivil-asker ilişkilerinde önemli reformlar getiren 669 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameyi çıkartmış; böylece, darbe girişimi sonrası Askeriyenin yapılanmasında köklü değişiklikler yapılarak, sivil asker ilişkilerinde üçüncü reform dönemi başlatılmıştır.

15 Temmuz kalkışması, diğer darbelerden farklı olarak:

- Askeriyenin "askeri ideoloji"ye endeksli vesayetçi müdahale geleneğinin önemli ölçüde dışında yer almıştır. Gülenciler, Hükumetle çatışmalarını, ordu içinde "uykuya yatırdıkları" güçlerini kullanarak kendi lehlerine "çözmek" istemişlerdir.

- Askeriye ilk defa, kendi dışında bir örgüt tarafından siyasi bir araç olarak kullanılmıştır.

-Sadece sivil otoriteyi/hükumeti değil orduyu da hedef almış, ordu içinde devlete bağlı olanlar vs. Fethullahçı Terör Örgütü'ne mensup olanlar ayırımını üretmiştir.

- "Siviller hata yapar, ordu bu hataları düzeltir" fikri asker nezdinde geçerliliğini yitirmiştir. (Hatayı Ordu da yapar!)

- 15 Temmuz'a kadar, 1960 ve 1980 darbelerinde görüldüğü gibi, darbenin yanında kendisini gösteren "sivil" destek, ilk defa 15 Temmuz sürecinde darbenin karşısında durmuş, yine ilk defa askerin içinde darbeye karşı olanlar harekete geçmiş, polis de darbenin karşısındaki etkili güçlerden biri olarak seferber olmuştur. Bu durum darbeden ordunun değil ordu içine yuvalanmış bir grubun sorumlu olduğu söylemini doğurmuş, böylece direniş ordu-hükumet çatışması olmaktan çıkarılmıştır.

-Darbecilerin doğrudan halkı hedef alması, ordunun halk gözündeki dokunulmazlığı ve aşkınlığını ağır şekilde zedelemiştir.

-Halk ilk defa bir darbe girişimi karşısında sessiz kalmak yerine aktif direniş göstermiştir.

-Bu durum 15 Temmuz'un hemen ertesinde, radikal sivilleşme adımlarına giden yolun önünü açmıştır.

15 Temmuz Sonrasında KHK ve YAŞ Kararları ile Sivil-Asker İlişkileri Alanında Yapılan Reformlar:

15 Temmuz sonrasında atılan ve sivillerin askeriye üzerindeki demokratik kontrolünün eksik kalan kısımlarını tamamlayan adımlar, aşırı merkezi bir nitelik arz eden askeri cihazı, işleyiş, sorumluluk ve denetim açısından parçalara ayırarak askeri gücü tek elde toplayan modeli yürürlükten kaldırmış, sivil otoritenin kararlara etkin katılımını sağlayarak mali, idari ve askeri denetim mekanizmalarına demokratik ilkenin gereklerini yansıtmıştır. Bu çerçevede şu adımlar atılmıştır:

a- Ordu-hükümet arası ilişkileri düzenleyen reformlar: Kuvvet Komutanlıkları Genel Kurmay Başkanlığı yerine Millî Savunma Bakanlığı'na bağlandı; böylece Genel Kurmay Başkanlığı sembolik bir makama dönüştürüldü. Askeri güç bölünerek, Jandarma ve Sahil Güvenlik bütün yönleriyle İçişleri Bakanlığına bağlandı.

b- Yüksek Askeri Şura'ya sivil bakanların dahil edilmesi: Başbakan Yardımcıları ve MSB'ye ek olarak, Adalet, İçişleri ve Dışişleri Bakanları Şura'ya dahil edilirken, Ordu ve Donanma komutanları üyelikten çıkarılmış, Jandarma Genel Komutanının MGK üyeliği sonlandırılırken Sekreterya Millî Savunma Bakanlığı'na verilmiştir.

c- Askeri terfi ve atama sistemini değiştiren reformlar: 681 sayılı KHK ile subay ve astsubayların atama onayları, Kuvvet Komutanlıklarının teklifi üzerine Millî Savunma Bakanlığının uhdesine verilmiştir. (Terfi süresini dolması beklenmeden Bakan eliyle bunun yapılabilmesine imkân sağlayan düzenleme ise, profesyonelleşmenin gerektirdiği özerklik düzeyiyle bağdaşmayan ve politikleşmeye kapı aralayan adımlardan biri olmuştur.)

d- Askeri eğitim sistemindeki reformlar: Askeri Liseler ve Harp Akademileri kapatılmış; onun yerine daha sivil bir kurum olarak Milli Savunma Üniversitesi kurulmuştur. Bununla askeri eğitimde zihniyet dönüşümünün sağlanması hedeflenmiş, askeri liselere girişte okul tipi sınırlaması kaldırılmıştır.

e- Askeri yargı sisteminin kaldırılması: Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kaldırılarak, Yargı tekleştirilmiştir.

f- Ordunun ayrıcalıklı alanlarını ortadan kaldıran reformlar: Askeri sağlık sistemi (GATA dahil) Sağlık Bakanlığı'na bağlandı. (Bu adımın ürettiği komplikasyonlar şu anda yeni bir değerlendirmenin konusu durumundadır.)

g- Askeri fabrika ve tersanelerin MSB'ye bağlanması

h- Büyükşehirlerin içlerinde yer alan kışlaların şehir dışına çıkarılması (Bu adım gerçekleştirilme sürecindedir.)

ı- Ordu ile toplum arasındaki kopukluğu azaltmayı amaçlayan reformlar: 2017 Şubat ayında yayımlanan MSB genelgesi ile ordu içinde kadın subayların ve subay adaylarının başörtüsü yasağı kaldırıldı.

Yapılan bu düzenlemeler daha çok TSK'nın kurumsal yapısıyla ilgilidir. İlk iki dönemde (2002- 2005 ve 2009-2013), askerin rejim içindeki imtiyazlarının azalmasını sağlayan düzenlemeler gerçekleştirilirken, demokratik sivil denetimi tesis etmede önemli bir dönemeç olarak, TSK'nın yapısında profesyonel mesleki dönüşümü amaçlayan reformlar, 15 Temmuz'un sivil yönetime verdiği meşruiyet çerçevesinde gerçekleşebilmiştir.

Sivilleşme Serencamında "Son Söz" Seçilmişlerin!

15 Temmuz Akim Darbesi ile sivilleşme süreci arasında paradoksal bir ilişki bulunmaktadır. Askeri davalar yoluyla Kemalist komuta kademesinin tasfiyesi, Gülenci kadroların üst komuta kademelerine yerleşmeleri ve TSK'nın eriyen itibar ve morali, paradoksal olarak 15 Temmuz darbesini mümkün kılan bir etkiye yol açmıştır. 15 Temmuz sonrası sivilleşme sürecinin temel problemi ise, Cumhurbaşkanlığı hükumet sistemine geçişle birlikte ordunun hâkim siyasi otorite istikametinde politikleşme riskinin doğmuş olmasıdır. TSK üzerinde monolitik sivil siyasi kontrol ve gözetim (tüm kontrol ve gözetim yetkilerinin Cumhurbaşkanında toplanmış olması) ve politik sivil demokratik kontrol eksikliği (Askeriyenin denetiminde Meclise rol verilmemesi, askeri ve güvenlik sektöründe şeffaflık ve sivil toplum (medya, üniversite vb.) denetiminin eksikliği) bu riski doğuran amiller olarak öne çıkmaktadır.

Bugün gelinen noktada, asker sınıfının hem algısal hem de olgusal olarak sivillerden kendisini üstün kılacak bir niteliğinin olmadığı/kalmadığı, "Emret komutanım!"ın sadece askerin kendi içindeki hiyerarşik dilinin bir ifadesi olarak kaldığı ve askeri müdahale kapasitesinin sivil etkiyle sınırlandığı görülmektedir. Söz, artık gerçekten seçilmişlerindir! Askeriye de milletin sandık yoluyla yönetme yetkisi verdiği sivil siyasetin emrinde güçlü bir kurum olarak yapılandırılmıştır. Bununla birlikte, ordunun sivil siyaset aksında politikleşme riski, önümüzdeki dönemde sivil-asker ilişkilerinin seyrini belirleyecek yeni problem alanı olarak belirmiş bulunmaktadır.

TÜRKİYE
CUMHURİYETİ POSTALARI
HALİDE EDİP ADIVAR (1884-1964)
50
KURUŞ
APA OFSET BASIMEVİ

Mustafa Özel

Üç Romanla Cumhuriyet Tarihi: Ankara, Sinekli Bakkal, Sahnenin Dışındakiler

Genç cumhuriyetin romancıları da 1920'lerden başlayarak yeni rejim, yeni ulus ve yeni devletin "tarihini" yazmaya çabaladılar. Bir edebiyat bilginimize göre, "Yeryüzünden silinmek istenen bir milletin köklü dönüşümlerle evrildiği bu süreç, Türk ve dünya medeniyeti açısından çok katmanlı tarihsel varoluş serüvenlerinin gerçekleştiği bir dönemdir."

Yakup Kadri, Halide Edib ve Tanpınar, yüz yıllık cumhuriyetimizin çok önemli üç tarihçisidir! Desem, "hiç düşünmeden tarihle edebiyatı karıştırdığımı" söyler misiniz? Evet, öyle yapıyorum, ama düşünerek! Çünkü, bana öyle geliyor ki bir disiplin, bir bilgi yapısı ("structure of knowledge") olarak Tarih de aslında edebî bir faaliyettir! Hayden White'a göre, genel olarak tarihçiler gerçeklerin araştırılarak "bulunduğunu" düşünürler, oysa hakikatte "gerçekleri, sordukları sorularla inşâ ederler". Dolayısıyla, çağdaş tarihçiler "Joyce, Yeats, İbsen gibi yazarların edebî tekniklerinden" çok şeyler öğrenebilir. Tarih yazmak, kanıtları seçmeyi ve boşlukları doldurmayı içerir. Dolayısıyla, "yazılan tarihler" sadece olaylar hakkında değil, sayesinde bu olayları tasavvur ve tahayyül edebileceğimiz "mümkün ilişki kümeleri" hakkındadır. Farkında olsa da olmasa da, tarihçi "bazı fikir ve eylemlerin diğerlerinden daha doğru yahut meşru olduğunu" önerir. Kendi değer ve önyargılarını olaylara söylettirir. Romancı, tarihe dayanarak kendi olaylarını oluştururken; tarihçi zaten oluşmuş olan olaylar kaosundan, "anlatmak istediği hikâyenin" unsurlarını seçer. Hülasa tarih, geçmişten çok bugünümüze ayna tutan ve geleceğe dair ümit ve tutkularımıza ses veren edebî bir faaliyettir.[1]

Genç cumhuriyetin romancıları da 1920'lerden başlayarak yeni rejim, yeni ulus ve yeni devletin "tarihini" yazmaya çabaladılar. Bir edebiyat bilginimize göre, "Yeryüzünden silinmek istenen bir milletin köklü dönüşümlerle evrildiği bu süreç, Türk ve dünya medeniyeti açısından çok katmanlı tarihsel varoluş serüvenlerinin gerçekleştiği bir dönemdir."[2] Peki, bu süreci bizzat tarihçilerin kayda geçirmesi ve tartışması daha uygun olmaz mı? Milan Kundera, adeta ifadedeki *varoluş* kelimesine atıfta bulunurak, hayır diyor: "Tarihçi size olmuş olayları anlatır. … Roman (ise) gerçekliği

1 Hayden White, *Metatarih*, İstanbul 2022 ve Mustafa Özel: *Roman Diliyle Siyaset*, İstanbul 2018, s. 29-37.

2 Ülkü Eliuz, "Kurguya Yansıyan Köklü Dönüşüm: Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı, 1923-1950, *Cumhuriyet Dönemi Roman Okumaları I*, ed. Ü. Eliuz vd, İstanbul 2021, s. 9.

değil varoluşu inceler. Varoluş, olup bitenler değildir." Kundera'nın bu ifadesini teyiden aktaran Argunşah, görüşünü Alain'den yaptığı bir alıntıyla kuvvetlendirir: "… Tarihi aydınlatan romandır. Tarih ancak 'yeniden yaşatma sanatı' olursa, romanla eşitlenmiş, ona yetişmiş olur."[3] Tabiatıyla, tarihi aydınlatacak romanın yazarı da aynı zamanda iyi bir toplumbilimci olmalıdır; yoksa yazdıklarının ne edebî bir değeri olur, ne de tarihî. Ziya Gökalp bunu çok veciz bir biçimde dillendiriyor: "*Roman, tarihten daha doğru bir tarihtir* demişler. Bence, roman müşahhas bir sosyolojidir. Sosyolojinin en derin meselelerini romanlar halletmektedir. Bu zamanda, sosyolog olmayan bir yazıcı, iyi bir romancı olamaz."[4]

Sosyolog Romancı: Ahmet Hamdi Tanpınar

Modern medeniyetin üç sütunu: Kapitalizm, ulus ve birey. Türkiye Cumhuriyeti üçünü de gerçekleştirme emelindedir. Avrupa'da gerçekleşen, bizde neden gerçekleşmesin? Peter Burke, uluslaşmanın Avrupa'da bile ancak çok yakın zamanlarda ete kemiğe bürünebildiğini; bugünkü anlamda ulus (*nation*) teriminin erken modern Avrupa'da kullanılmadığını; kullanıldığı zaman ise çok farklı anlam veya kapsamları olduğunu belirtiyor: Dante, Floransa ulusundan söz ediyordu, Makyavelli Ghibelline ulusundan. (Bugün biri olsa olsa hemşeri, diğeriyse hizip diye nitelendirilebilir.) Benedict Anderson, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm gibi 'modernist' kuramcılara göre, 19. yüzyıl öncesi siyasî toplulukları için ulus kelimesini kullanamayız. Ulusal bilinç esas olarak bir 19. yüzyıl olgusudur. Ulus, ulusçuluk ideolojisinin eseridir. Ulusçuluk ise *ulusal bilinç* ve *standart bir dil* gerektirir ki, bunlar demiryolu ve günlük gazete gibi ulaşım/iletişim araçları olmadan var olamazdı. Thiesse haklı olarak "ulusal dillerin fabrikasyonu" ifadesini kullanacak kadar ileri gidiyor.[5] Uluslar, dilleriyle beraber, tıpkı otomobil veya kravat gibi, imal edildiler! Roman, hem bu imalat sürecinin kaydı, hem de kapital, ulus ve birey kavramlarının zihin ve vicdanlarda yer etmesini kolaylaştıran en önemli araçlardan biriydi.

Avrupa ulusları, yüzlerce küçük feodal beyliğin bütünleştirilmesiyle vücut buldu. Bunun gerçekleşebilmesi için, entegre edilen her bir siyasanın mensuplarının kendi yakın geçmişlerini unutması, inanç, mit ve kahramanlarını (Yunan/Roma tarihinden

3 Hülya Argunşah, *Tarih ve Roman*, İstanbul 2016, s. 14.

4 Gökalp'ten aktaran Kadir Dede, *Edebiyatın Ulusu, Ulusun Edebiyatı*, Ankara 2021, s. 13.

5 Peter Burke., "Nationalisms and Vernaculars, 1500-1800," The Oxford Handbook of the History of Nationalism, ed. John Breuilly, 2016, s. 21-35.

tevarüs edilen) daha büyükleriyle değiştirmesi gerekiyordu. Bizim ise yukarıda işaret edilen "çok katmanlı tarihsel varoluş serüvenimizde", Osmanlı İmparatorluğu diye adlandırdığımız büyük bir siyasî yapı parçalanmış, bünyesinden çok sayıda küçük ulus çıkmıştı. Türkiye dahil olmak üzere, bu yeni ulusların halkları için yakın tarihi (Osmanlı/Selçuklu/İslâm) unutmak acı vericiydi. *Sahnenin Dışındakiler*'in 3. bölümü, bu acıyı dillendiren en önemli *tarih* belgemizdir.[6] Şu derin tespitle başlıyor: "Camii, içtimaî jeolojinin merkeziydi." Şehzadebaşı'ndan Fatih ve Edirnekapı'ya uzanan yolun yapılması esnasında yıkılan Elagöz Mehmetefendi Camii'nin maddesi "modernleşme uğruna" yıkılsa da, ruhu yok edilemiyordu.

Avrupa toplumunda bir hayli zamandır mabedin yerini *market* almışken; Osmanlı toplumunda insanlar hâlâ esas olarak iş veya eğlence amacıyla bir araya gelmiyordu. "Asıl birleştirici olan şey, bunlar değil ibadetti. İman dediğimiz duyguyu içinde duysun veya duymasın, herkes evinden çıkarken onun *kisvesine* bürünürdü. İman, sadece bizi Allah'a bağlayan bağ değil, müşterek kıyafet, yüz ifadesi, muaşeret şekli, hülasa cemiyet hayatında nezaket ve merasim dediğimiz şeylerin, yani karşılıklı münasebetlerin tek kaynağıydı." Tanpınar, (Cumhuriyet öncesi toplumda) herkesin engin bir dindarlık denizinde yüzdüğünü söylemiyor. Her zaman ve her yerde olduğu gibi, fertlerin dinle irtibatı derece derecedir. Fakat topluma hakim olan dinî iklim, her bireyi serapa kuşatmıştır. Tanpınar'ın ifadesiyle: "(İmanı) içinde gereği gibi bulamayanlar, yahut onun emirlerine gereği gibi itaat etmeyenler de sanki her evin taşlığında veya kapının yanı başında küçük bir dolap varmış gibi onun hâllerini, o kendinden geçme, çok yüksek bir varlığa bağlanma ve tevekkül *maskesini* yüzlerine geçirmeden dışarıya çıkıp insanların içine karışmazlardı... Müraî İbrahim Efendi'ye bile akşam saatlerinde yahut ikindi ezanında tesadüf etseniz, muhakkak o akşam veya ertesi sabah bir melek kanadı tedarik edip cennete doğru uçacak zannederdiniz."

Şehzadebaşı ile Horhor arasındaki camiiden adını alan Elagöz Mehmetefendi mahallesinde "dört evliyamız, camiden başka bir ahşap mescidimiz, biri Lale devrinden diğeri biraz daha evvelden kalma iki medresemiz, birinin içinde *Yeşil Tulumba* adı verilen bir de soğuk su kuyusu bulunan birkaç küçük mezarlığımız vardı." Attila İlhan'ın aradan başını uzatıp fısıldamasına izin verirsek, insanlarımız "hayatın ölüme en yakın noktalarını birleştirerek" yaşıyorlardı. Modern bakış açısıyla, yaşamıyor, sadece dua ediyordular. Roman kahramanımız ise duasız ve huzursuzdur. Cumhuriyetin kendilerini otomatikman birey haline getirdiğini düşünen standart "ilericiler" gibi, sanal bir mutluluk denizinde de yüzemiyor. Tam aksine, hurcuna doldurduğu ithal kelimelerle anlamlı bir dünya kuramadığını her adımda hissediyor: "İnsanın kendi hayatına istikamet verecek bir fikri bulması ne kadar güç... Ayakkabı değil ki, hazırını alayım. Şimdiye kadar hep kelimelerle ve bir de hadiselerle yaşadık. Kelimeler bizi sarhoş etti; hadiseler kafamıza vurarak uyandırdı. İnsanı, tarihi ve hayatın ihtiyaçlarını göremedik. Bize bir manivelâ lâzım. Bu nedir? İşte düşüncem. Bazan kendimizi kâfi derecede sevmediğimizi sanıyorum. Hele insanı, düşüncemin etrafında toplanacağı insanı bir türlü bulamıyorum. Kimin için yaşayacağım, kimin için çalışacağım? Bu nasıl bir mahlûktur? Dünyası nedir? Ne

6 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul 2019.

düşünür? Nasıl yaşar? Ne yapar? Hadiseler bu süratle giderse bu insanı hiçbir zaman bulamıyacağım gibi geliyor bana."

Yakup Kadri'nin Ankara'sı

Yakup Kadri, yeni Türk ulusunu ölüm fikrinden hayat bilincine çekmeye çalışan romancıların (pardon, yeni tarihçilerin!) başında geliyordu. 1934 yılında yazdığı *Ankara* romanında şu gerçeğin altını çiziyordu: Cumhuriyet basit bir rejim değişikliği değil, "içtimaî jeolojinin merkezini kaydırma" hamlesidir. Camii, toplum nazarında *Allah'ın evi* olduğundan, evi merkez olmaktan çıkarılınca, evsahibinin konumu da müphemleşiyordu. Nitekim romanımız yeni kalbgâh Ankara'yı adeta dinî bir hûşu ile selamlıyordu: "Bazı gazeteler *Türk milletinin kalbi Ankara'da çarpıyor* demekle çok doğru bir vakayı ifade etmiş oluyorlardı. Bu bir edebiyat değil, bu bir mecaz değil, bu, aka ak, karaya kara demek gibi reel bir şeyi ifade ediyordu. İstanbul'da, Ankara'ya gidenin ehemmiyeti o kadar artıyor, o kadar artıyordu ki, adeta *kutsallaşıyordu*."[7]

Roman kahramanımız Selma Hanım, bu kutsallığı bütün ruhuyla yaşamaya hasret bir İstanbul'ludur. Tatlı canını sevdiği için Milli Mücadele'nin en kritik anında Ankara'dan kaçan kocası Nazif'ten boşanır ve Kuvayı Milliye kahramanlarından binbaşı (sonra miralay) Hakkı beyle evlenir. Milli Mücadele günlerinde, "acemi bir ip cambazı gibi hep hayattaki muvazenesini aramakla meşgul" Selma Hanım, önceleri ecnebi işgali altında bir zindana dönüşen İstanbulda bir "hayal ülkesi", bir "masal iklimi" olan Ankara'nın özlemiyle yaşıyor. Çöken Osmanlı'nın yenileşerek ayakta kalma ümididir Ankara. Selma Ankara'dır, Nazif İstanbul. Biri cesur, ümitvar ve fedakâr. Diğeri korkak ve bencil. Ankara'daki evsahipleri (Sungurluzadeler), yeni burjuvazinin geleneksel kanadını temsil ediyor; yeni kocası Hakkı bey ise modern kanadını. Sungurluzadeler, köylü denebilecek üç kardeştir: Veysel efendi, büyük harbin başlangıcında bir tüccarın çırağıdır; Ömer efendi köyler arasında gezginci manifaturacılık yapıyor; Hüseyin ise Dereboyu'nda tabaklık ediyordu. Milli Mücadelede milyonlarca vatan evladı can verirken, onlar servetlerini katlamakla meşguldüler. "Ankaralılar içinde hiç kimse bunların adını sanını bilmediği için, Büyük Kavga'nın ikinci yılı, birdenbire ne gibi işlerle zengin oluverdiklerini hatırlamaz. Zira büyük kavgada cephe gerisini tutanlardan birçoklarının, yalnız Ankara'da değil, memleketin her bucağında böyle *hiç yoktan servet ve samana konuverişleri* en tabii hadiselerden biri halini almıştır."

Daha sonra "Kuvayı Milliye'nin birkaç mühim muvaffakiyetinin kahramanı" Binbaşı Hakkı Bey ile tanışırız. İki düşman tanır binbaşımız, birincisi Avrupa, onun kelimeleriyle gâvur-eli. "Biz, bir Ehlisalip hareketi karşısındayız. Kimden kime şikâyet edeceğiz? Hangisinin aleyhine hangisiyle anlaşmak mümkündür? Hepsi aynı kurt sürüsü. *Avrupa medeniyeti.* Bu, Avrupalının uydurduğu yüz bin yalandan biridir. Yuf bize ki kendimizi bildiğimiz günden beri bu yalana bir nas gibi inanmışız. Yalan, yalan, yalan... Avrupa bir yırtıcı-kuşlar yuvasıdır ve onun karşısına ancak tepeden tırnağa silahlanmış olarak çıkılır." İkinci düşman olan yobaz veya gericileri ise Şeyh Emin ile Nuri Hoca adlı iki fırsatçının şahsında sahneye çıkarır romancımız. Binbaşı Hakkı Bey onları görünce "Kara terör, kara terör," diye söylenir. "Bizim düşmanımız yalnız

7 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İstanbul 2017.

Avrupa değil, bunlar da... Bir gün bunlarla da çarpışmak lazım gelecek...”

Modernlik yahut İlerleme, temelde iktisadî hayatın yenilenmesi, çarşı pazarın şenlenmesi anlamına geliyordu. Bu da yeni bir kazanç ve tüketim kültürünün kök salması demekti. Oysa, toplumcu/devletçi kurgu ustamız, ne yeni işadamı tiplerinden hoşnuttur, ne de müsrif kadın müşterilerden! Ankara’nın modernleşmesi Selma Hanımı hem sevindirmekte, hem üzmektedir. Bir yanda olağan ticarî gelişmenin seyri vardır, diğer yanda bu gelişmenin yozlaştırdığı yeni kuşaklar. Gelir düzeyleri giderek yükselen vatandaşlar da yeni alışveriş dünyasına alışmaya başlamışlardır. Selma Hanım, modern çarşıdan her geçişinde, “birkaç dakika, mağazanın camekânı önünde durup Avrupa usulünde istif edilmiş seyahat bavullarını, avcılığa, biniciliğe ait takımları, büyük spor ve meç eldivenlerini, dana derisinden ceket ve paltoları seyretmekten kendini alamazdı.” Yükselen yerli burjuvazinin çocukları da, terakkinin daha ileri safhaları için eğitilmiş ve misyonu yüklenmeye hazır hale getirilmişti: “Sungurluzade biraderlerin bu yeni mağaza düzenlerini ellerine alanlar üç biraderin çocuklarıydı. Bunlardan biri Ankara İktisat Enstitüsü’nden mezundu. Öbürü, Avrupa’da dericilik tahsil etmişti. Bir üçüncüsü de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nden çıkmıştı.” Millî mücadele uğruna kocası Naziften ayrılmış olan Selma Hanım, bu girişimci çocuklara “ve Ankara’nın herkesine ve herşeyine” şefkatle bakıyordu. “Yolu üstünde yükselen her yeni bina onun mülkü, her yeni dikilen ağaç onun bahçesinden alınmış bir fidan, her yeni yetişmiş genç onun mektebinden çıkmış bir vatan evladı idi... güya Ankara onun kendi evi, Ankara’nın yapılması ve gelişmesi onun kendi davası idi.”

İstanbul ise eski kötü şehirdi. “Bütün manasıyla bir zevk ve safa merkezi, bir turizm şehri, bir kozmopolit liman. En iyi cazlar şimdi orada, en tantanalı gazinolar orada, palaslar, barlar, danslı çay salonları orada idi.”

Ankara, Selma Hanım’ın eviydi; ama o, içten yanmaya devam ediyordu. Derdini dökebileceği tek kişi, romanda yazarın ikizi gibi gözüken ülkücü Neşet Sabit’ti. Selma Hanım ne evinin salonunu beğeniyordu, ne (yeni) kocası Hakkı beyin tutumunu. Yeni hayatı yavan ve yapmacıktı. Geçirdikleri “o büyük ve yüksek devirden sonra vasıl olunması gereken millî gayeye” uygun değildi. “Kocam belli başlı kahramanlardan biriydi. Sert ve keskin ruhlu bir idealistti. Muzaffer bir kumandan olarak cepheden döndüğü günü hatırlıyorum. O vakit, o benim daha hiçbir şeyim değildi. Fakat, her şeyimdi. Halbuki, şimdi... şimdi?” Şimdi, büyük bir işadamına dönüşen eski ülkücü/mücahit Hakkı Bey, bir yabancı elçinin karısıyla dans edecek kadar ‘düşmüş’ bulunuyordu: “İşte, o adam, şimdi bu hale geldi. Bu hale düştü... Onu böyle gördükçe, bu cemiyette

bir soysuzlaşma unsuru mevcut olduğuna, bir şeyin bozulup yumuşadığına hükmetmemek mümkün müdür? Görüyorsunuz, en birinci terzilere diktirilmiş frakının içinde şişkin bir zıpçıktı karikatürüdür ve eski sadeliğini o kadar kaybetmiştir ki, onun sırtına her millet 'Bu bir *spekülasyoncu* tipidir!' yaftasını yapıştırabilir."

Halide Edib'in Sinekli Bakkal'ı

Sinekli Bakkal[8] önce İngilizce yazıldı: Soytarı ile Kızı (*The Clown and His Daughter*, Londra, 1935.) Bir yıl sonra Türkçesi yayımlanan romanın iki anahtar kelimesi *soytarı* (palyaço, aylak, Don Kişot… Toplumu güldürerek düşündüren, en canalıcı soruları sormaya cüret eden meczup!) ve *bakkal* (market, piyasa) idi. Tanpınar, eski toplumun mihverinin camii, aslî faaliyetinin ise ibadet olduğunu söylüyorsa; Halide Edib, modernleşmek zorundaysak, toplumun mihverini mabetten markete, aslî faaliyetini ise ibadetten ticarete kaydırmak zorundayız, demek istiyordu. Kafasında model olarak muhtemelen Goethe'nin *Wilhelm Meister*'i vardı. Her iki anlatıda da amaç, oyun üzerinden kapital, ulus ve birey bilinci yaratmaktı. Nitekim ana kahramanımız olan Rabia'nın babası Kız Tevfik 'çağdaşlaştırdığı' gölge oyunuyla İstanbul halkını hem güldürüyor, hem düşündürüyordu. Oyun eski havasında, padişaha dua vs ile başlasa da, içerikte son derece devrimci değişiklikler yapıyordu: "Kâğıt kuklaların kıyafetlerinde zahirî bir tahavvül yoktu. Fakat *ruhları* değişmişti." Mesela mirasyedi. Geleneksel oyunda *Mirasyedi* aptal bir züppe idi; dalkavukları parasını soyup, küçük beyimizi maskara ediyorlardı. Oysa Tevfik'in mirasyedisi "becerikli ve kurnazdı. Parası hiç tükenmiyordu." Müstakbel burjuva adayı!

Sinekli Bakkal semtimizin bakkalı ne kadar şen ise, camiisi o kadar kasvetlidir. İmamı asık suratlı ama hesap adamıdır. Kızı Emine'nin soytarı Tevfik'e kaçmasından ağzı yanınca, torunu Rabia'yı mahalle mektebine göndermez ve hafız olarak yetiştirir. Soytarının kızı "onbir yaşında hıfzını dinletti ve İstanbul'un en küçük, fakat latif üsluplu ve en yanık sesli hafızı olarak tanındı." Büyük mevlidlere aşır ve ilahi, selatin camilere Ramazanda mukabele için büyük ücretlerle çağrılmaya başlandı. İlk Ramazanda "İmamın iki senede kazanamadığı parayı" kazandı. Selim Paşa'nın mevlevimeşrep eşi Sabiha Hanım, Rabia'yı köşküne aldı. Orada Kuran'ın yanısıra şarkı da okumaya başladı. Konağa gelen hocalardan Arapça, Farsça yanında Fransızca ve müzik dersleri aldı. Bu yeni hayat şekli onun için "esaretten kurtulmak" gibi bir

8 Halide Edib Adıvar, *Sinekli Bakkal*, İstanbul 2007.

şeydi. Vehbi Dede'nin rehberliğinde musiki bilgi ve becerisini ilerleten Rabia, kısa zaman sonra telli sazları "hocası kadar maharetle çalmıyorsa bile, pek kendisine mahsus bir ateşle, heyecanla" çalmaya başladı.

Rabia'nın iki yüzü vardır artık: Maziye dönük yüzü kederlidir, onunla Kur'an okur. İstikbale dönük yüzü neşelidir, onunla şarkı söyler. İkisinin arasındaki durumlardaysa mevlid okur ama mevlidi yeni makamlarla okumaya çalışır. İleride onunla evlenecek ve bir anlamda "medeniyetler arası diyaloga" yol açacak olan eski rahip Peregrini, daha ilk görüşte Rabia'daki cevheri keşfeder. Bu çocuk, onun İstanbul konaklarında ders verdiği alafranga, zengin kızların tam aksidir. "Onların hepsi Avrupa çocuklarının saman kağıdı kopyası gibi idiler, halbuki bu kız… İstanbul şehrinin medeniyetinin, harsının asırlar süren tekâmülünün vücuda getirdiği yerli bir örnekti!" Rabia ahenkli sesiyle Kur'an okur ve eski rahip bundan çok etkilenir. Sonra tefsir kitabını açıp okunan ayetlerin mealine bakarlar. Peregrini, şeytanın bir nevi avukatlığını üstlenir.

Toplum güçlü ve modern olacaksa, şeytanı bu denli hor görmemeli, onun hakkını teslim etmeli demeye getirir. Rabia bu mantık karşısında, Mevlevî Vehbi Dede'ye sığınır. Kafası karışmış, Vehbi Dede'yi sevmiş, Peregrini'den ürkmüştür. Bir hafta sonra, bu sefer ikisinin de hazır olduğu bir meclistedir. Peregrini gene Şeytan'dan söz etmektedir. Çocukluğundan beri Allah, melek, şeytan gibi kelimelere aşina olan Rabia, durumu yadırgamaz, oturup dinler. Peregrini der ki: "İnsanı ilk defa ilim ağacının yemişini yemeye sevk eden Şeytan değil mi? O olmasa, insan sadece yiyen, içen, iki ayak üstünde dolaşan bir mahluktan ibaret kalırdı. Tecessüs her bilginin anahtarı, bu anahtarın ilk sahibi ve bize ilk bu anahtarı veren de Şeytan'dır. Hiç olmazsa Şeytan'ın cesaretini tasdik et, Dede Efendi. Fikir cesaretinin pîri odur. Halik'in gazabına ilk isyan eden, cennetin nimetlerinden, refahından atılmayı ilk göze alan hep odur." Ve piyanoya geçip "Cennette namdar bir melek olmayı, fikir hürriyeti namına feda edenin şerefine" çalmaya başlar.

Rabiaya öyle gelir ki, çalınan havada "kâinatın bütün şeytanları, ifritleri başıboş, hürriyetle sarhoş bağırışıyor, çığrışıyorlar." Genç devrimcilerden Galip, ellerini çırpar: "Bu memlekette halkı düşünmeye alıştırmak için Şeytan'a tapmayı öğretsek, nasıl olur üstad?" Vehbi Dede'ye dönüp, sorusunu tekrarlar: "Ne dersin, Dede Efendi? Terakki için Şeytan'ın namını ilâ edelim (*yüceltelim*) mi?" Dede'nin cevabı etkileyicidir: "Hepsi, her şey bir tek hakikatin, bir tek kudretin görünüşü. Cüz ve ferdlerden en muazzam güneşlere kadar, insandan, göze görünmeyen böceklere kadar hep bir tek yaratıcı kudretin eseri. İyi kötü, güzel çirkin, Allah Şeytan; bunlar, icat edilen isimler. Hepsinin arkasında, kendi kendini halk etmiş olan ve mütemadiyen halk etmekte olan bir kudret var... O, o... Kâinat denilen perdeye, gölgelerini aksettirmek için yaratmak fiilinde devam eden Halik... Adı Allah, Rab, ne olursa olsun. Nurunun en parlak, en ezeli olduğu bir yer, sırrının makesi bir tek şey vardır: Aşk! ... Aşk bes, baki heves!"

Bir yanda bu metafizik müzakere, diğer yanda her geçen gün şenlenen ve gelişen bakkaliye. Kız Tevfik ve Cüce ile işbirliği sayesinde, piyasa canlanmıştır! Amerikan Kolejli yazarımız, Türkiye'nin "Küçük Amerika" olma rüyasını Demokrat Partililerden çeyrek asır önce görmeye başlamış gibidir. Rabia, Kız Tevfik ve cücenin işbirliği, Tanpınar'ın işaret ettiği "içtimai jeolojinin merkezini kaydırma sürecinin" fitilini ateşleyen bir girişimdir: "Üçlerin dükkân hayatı, ertesi olmayan bir bayrama benziyordu. Onlara göre, kırık

kaldırımlı, pis kokulu, karanlık Sinekli Bakkal, yalnız neşe ile gümbür gümbür atan canlı bir kâinatın ruhu, merkezi oluvermişti." Terakki treni yola çıkmış, cemiyetin merkezi mabetten markete kaymıştır. İbadet terkedilmiş gibidir. Cüce de, Kız Tevfik de namaz kılmazlar; "yalnız kızın hatırı için yalancıktan oruç tutarlar." Fakat şu kâfir tütün işi bozar. Rabia camiye gider gitmez, ikili tabakları açıp cigaraları tellendirirler. "Akşama Rabia ile beraber gene oruç bozuyor, iftar ediyoruz." Rabia bazen şüphelenir; tiryakiler oruçluyken nasıl bu denli neşeli olabiliyorlar! "Neyse, ben arife günü Rabia'nın hatırı için sahiden oruç tutacağım." Peregrini cüceyi sıkıştırır: Niçin kendi ruhunun selameti için tutmuyorsun? Cüce acılı ve gergin bir sırıtışla, çocuklarla maymunların oruç tutmadığını söyler: "Allah beni maymunla çocuk arasında bir mahlûk diye yarattı."

Hafızlıkla şarkıcılık arasında gidip gelen Rabia'nın ruhundaysa yeni hayatının etkisi fırtınalar yaratmakta; Peregrini onun yüzünde "eski ve yeni hayatı üst üste konulan fakat tamamen birbirini bozmayan *iki medeniyet tabakası*" görmektedir. Nilüfer Göle'nin 75 yıl sonra incelediği dindar kadın yüzlerinde gördüğü, farklı bir şey değildir. Kitabının önsözünde şöyle diyor: "Modern Mahrem başlığı, biri özel, cinsiyetlendirilmiş ve gizli, diğeriyse kamusal, evrenselci ve açık olmak üzere farklı, ancak birbirine nüfuz eden *iki medeniyet kategorisi* yaratmaktadır. Bu başlık, Türk tarihi boyunca İslam ve modernlik arasındaki arzulanmayan karşılaşmayı ve karşılıklı etkileşimi hatırlatır ve…"[9] İşte tam bu yüzdendir ki, "iyi romancı geleceğin tarihini yazar" diyorum. Soytarının hafız kızının serüveni, *Modern Mahrem*'in ana hatlarını Cumhuriyet'in ilk yıllarından haber veriyor. Üçlerin fiili reisi Rabia, yeni hayatından zevk almasına, hatta onu bir oyun telakki etmesine rağmen, eski sakin ve ciddi tavrını da sürdürüyor. "Eski Rabia'nın yüzü: Ağzının iki tarafında iki derin çizgi, kaşlarının arasında derin bir hat, ince yüzünü kaplayan gamlı bir durgunluk. Bu çizgiler tamamen silinmeden, simanın mânâsı değişmeden yeni hayat, izlerini bu eski şahsiyetin üzerine resmetmeye başladı."

Modernlik, yeninin sadece kaçınılmaz değil, aynı zamanda iyi (hayırlı) olduğunu ihsas ettirir. "Şeytan bunun neresinde?" diye sorar; değişimi olağanlaştırır. Fakat dindarın altın çağı (asr-ı saadeti) ileride değil, geridedir. O artık var olmayan özgün modele öykünmeye alışmıştır. Bu yüzden yeni, kaçınılmaz olsa da, acı vericidir. Yeni'den aldığı zevk, hüzünle sarılıdır. İşte Rabia'nın yeni yüzü: "Göz kuyruklarında sık gülmekten hâsıl olan kırışıklar, gözlerin içinde mütemadiyen yanan mes'ut ışıklar, gülerken burnunun üstünde beliren sevimli buruşukluk." Gülüyor ve mutlu oluyor. Ama bellek kendini geçmişten koparabilir mi? "Kendini yeni hayatın âzâdeliğine terk ettiği zaman eski yüzünün alâmetleri zayıflar, gözlerinin ağır ifadesi, dudak kenarlarındaki, kaşların ortasındaki çizgiler düzelir. Fakat geçmiş günlere hatırası döner dönmez her eski alâmet olanca vuzuhu ile tekrar meydana çıkar. Güya yeni hayatının şen maskesi şeffaf bir ipek peçe gibi eski hayatın gamlı simasının üstüne örtülüvermişti. İşte bu zıt şeylerin o genç yüzde imtizacı bunun bütün muammalığını, bütün büyü gibi tesir eden başkalığını teşkil ediyordu." *Sinekli Bakkal* yazılalı 88 yıl olmuş; bir siyasî rejim olarak cumhuriyeti saltanata her zaman tercih etmiş biri olarak, yaş ve cinsiyetlerimiz farklı bile olsa, ben kendimi hâlâ Rabia gibi "iki yüzlü" hissediyorum. Kederli yüzüm geriye, neşeli yüzüm ileriye bakıyor. Romanın, varoluşu inceleyen "tarihten daha doğru bir tarih" olması, böyle bir şey midir?

9 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul 2011.

M. Fatih Andı

Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları

Tek Parti iktidarının tekilci ideolojik baskılarının gevşemesi ile Türk aydını, dolayısıyla edebiyatçısı günden güne farklı siyasal ve ideolojik düşünce ve anlayışlara daha çok yönelmiş, siyasal hayattaki çok sesliliğe benzer bir çoğalma düşünce ve edebiyatta da kendisini tedricen de olsa göstermeye başlamıştır.

Türk edebiyatı büyük bir edebiyattır. Tarihî derinlik, coğrafî yayılma, eser ve şahsiyet sayısındaki çoğalma açılarından dünyanın sayılı edebiyatları arasına girer. Asırlar içerisinden seslenen bu gür sesli edebiyatın 19. asra gelinceye kadarki akışı, omurgasını teşkil eden geleneğin ve içinde var olduğu büyük toplumsal yapının metaneti, istikamet ve istikrar sağlayıcı güzergâhı dolayısıyla, büyük dalgalanışlar, gelgitler, burgaçlanmalar yaşamadan sürer gider. Ancak iki asra yakın bir süreyi içine alan edebiyatımızdaki modernleşme sürecinde bu akış farklılaşmalar, değişimler, nesilden nesle yeni dönemler, oluşumlar, evreler suretinde varlığını bugüne taşır. Malum, gelenek istikrarı, modernleşme ise değişimi öngörür. Bu iki asırlık değişken akışın sebebini burada aramak gerekir.

Cumhuriyet dönemi edebiyatı da bu değişimin çocuğu olarak teşekkül etmiş, yüz yıldır bu mecrada akışını sürdürmüş bir edebiyattır.

Türk toplumunun modernleşme süreci, büyük gerilimler, kırılmalar,

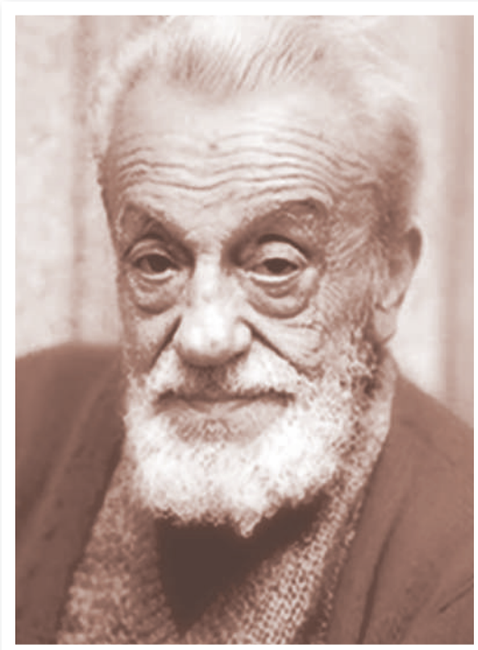

patlamalarla yürüyen bir süreçtir. Zira iki medeniyetin karşılaşması ve kapışması, İslam medeniyeti ve Batı medeniyetinin bu topraklardaki karşı karşıya gelişi sessiz ve sakin bir mülakat suretinde olmamıştır. Dalgaları hâlâ kıyıya vuran bu tsunami, etkisini sosyal ve siyasal

Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları

hayat kadar kültür ve sanat hayatımızda da göstermeye devam etmektedir. Gelenek pes etmemiş, modernleşme ise salvolarını eksiltmemiştir. İki asırdır yaşadığımız sancılı macera budur.

Bu maceranın seyrinde vuku bulan büyük ve ağrılı kırılmalar, etkisini en çok da edebiyatta göstermiştir. Bu yüzden modernleşme döneminin Türk edebiyatı böyle büyük toplumsal ve siyasal hadiselerle dilimlenmiş, dönemlendirilmiş ve adlandırılmıştır. Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatı, II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı, Millî Mücadele Edebiyatı bu adlandırmalara örnektir.

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatını da bu bağlamda ele almak bir mecburiyettir. Türk toplumunun yaşadığı büyük değişimin, yeni bir devletin ve ona omurgalık eden modernleşme esaslı bir rejimin varlığı ile suret bulmuş bir yeni başlangıcın meydana getirdiği, şekillendirdiği, yönlendirdiği, en azından etkilediği bir edebiyattır Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı. Fakat bu edebiyatın modernleşmeci duruşu, kendisi ile kaim ve bu yeni rejim ile başlamış bir karakter değildir. Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, kendisinden evvel, hatta ta XIX. yüzyılın ortalarında başlamış bir modernleşme/Batılılaşma hareketi ve çabasının kurulan yeni devletin bu hareketi kendi rejiminin ana ilkesi diye benimsemesi ve ikame etmesi neticesinde ivme kazanması, mecra genişletmesi olarak görülmelidir.

Fakat 1923'ten 2023'e bu yüz yıllık edebiyat, tabiidir ki, başladığı gibi homojen ve monoton devam etmez. Kendi içinde değişimler de yaşar. Bu değişimler, edebiyatın kendi iç dinamiklerinden veya sancılarından neşet ettiği kadar, dış toplumsal ve siyasal hayatın sancılarından, zaman zaman ufunetinden de müteessir olur, renk alır. Yeri gelir edebiyat dışı faktörler ve odaklar, edebiyatı şekillendirmeye çalışır, kullanır, bazan doğrudan veya dolaylı etkiler, yeri gelir bazan da edebiyat bu dış alanlara omuz verir. Bu açılardan siyasal ve sosyal alan ve kümelerle iç içe olma, kesişme ve kapsama ilişkisi Cumhuriyet edebiyatının ana vasıflarından birisi olmuştur. Siyasal eğilimler, ideolojiler, fikrî oluşumlar, politik angajmanlar, edebiyatın da kapısında bitegelmiştir.

Edebî ve sosyal karakteri göz önünde bulundurulduğunda Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı ana hatlarıyla 1950'ye kadar ve 1950 sonrası diye iki ana devreye ayrılabilir.

İlk devre, özellikle ilk 10-15 yılında, Cumhuriyet'in ilânı ve yeni rejimin ilkeleri çerçevesinde sosyo-kültürel hayata da yeni bir veche kazandırma planlama ve çabaları doğrultusunda edebiyatı kullanışlı bir aygıt olarak yeniden şekillendirme ve işlev kazandırma dilimidir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinin bürokrat kadrosu içerisinde epey bir edebiyatçı yer alır ve onların da destekleri ve gayretleri ile dönemin sık tekrarlanan sloganik nitelemesinin ifade ettiği üzere "edebiyatta inkılap yaparak bir inkılap edebiyatı yapmak" hedeflenir.

Cumhuriyet'in ilanının üzerinden çok geçmeden 15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti ve 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tedkik Cemiyeti kurulur, ardından aynı yıl Halkevleri açılır, Riyaset-i Cumhur Filarmoni Orkestrası kurulur, yeni bir tarih anlayışı, dil kullanımı ve sanat faaliyetleri icrası hayata geçirilmeye çalışılarak kültür ve sanat hayatının dönüştürülmesine çalışılır.

Edebiyatın dönüştürülmesi gayretleri bu oluşumlarla örtüşen bir manzara arz eder. Bu bağlamda bazı yazarlar desteklenir, bazı eserlerin kaleme alınması bizzat istenir, mevcut eserler üzerinde sıkı bir denetim ve yaptırım mekanizması işletilir, mektep müsamereleri teşvik edilir, tiyatro temsilleri gerçekleştirilir, ihtifaller yapılır, yarışmalar düzenlenir, ödüller verilir. Bu kabilden edebî faaliyetler ve eserler, bir yandan da ana esprisi Kemalizm olan ulusal bir kanonun oluşması doğrultusunda yönlendirilir. Nitekim 50'li yıllara kadar bu kanonik yapı kendisini keskin bir biçimde belli eder hale gelir ve hatta etkisi 2000'lere kadar uzanır.

Rejimin dayandırılmaya çalışıldığı ilkelerin sahiplenilmesi ve inkılapların yaygınlaştırılması 1950 öncesi Cumhuriyet edebiyatının ana tema akışlarından birisidir. Bununla birlikte, Millî Mücadele'de yaşanan zorlukların, kayıpların yahut kazanımların, gösterilen kahramanlıkların anlatılmasının yanısıra savaş sonrası elde kalan Misâk-ı Millî coğrafyasına ilginin yönelmesi, bu topraklarda yaşayan "millet"in asalet ve fedakârlığının dillendirilmesi, köye ve köylüye teveccüh gibi alt başlıklarla oluşan bir "Memleket Edebiyatı" ve "Anadoluculuk" hareketinin belirgin olarak öne çıkışı da dönem edebiyatının karakteristik tezahürlerini yapan unsurlardır. Bu dönemde Halk Edebiyatı ve bu edebiyatı yapan vezin ve biçim gibi teknik âletler dönem edebiyatının çokça sahiplendiği ögeler olur. Bilhassa Klasik Türk Edebiyatını yapan geleneğin ve bu geleneğin dayandığı değer ve araçların, bu kapsamda aruz gibi, söz sanatları, kaynaklar, türler, nazım şekilleri ve temalar gibi sonraları adına Divan Şiiri denilecek olan büyük şiir birikiminin unsurlarının dışlanması 1923-1950 arası edebiyatının karakteristik görünümlerindendir. Nitekim 1930 yılı Ağustos'unda toplanan Edebiyat Muallimleri Kongresinde "Divan edebiyatı" lise müfredatlarından çıkarılmıştır. Bunun sonucunda ise bu edebiyat gitgide antolojilere indirgenip sıkıştırılarak tabir caizse küçültülme ve arkaikleştirilme muamelesine tabi tutulmuştur. Bu dolaylı bir örtme ve yabancılaştırma uygulamasıdır. Zira denizden alınmış bir fincan su, deniz değildir, deniz hakkında sağlıklı bir fikir de vermez.

Millî Mücadele, ilkeler ve inkılaplar, Memleket Edebiyatı, Anadoluculuk, Halk Edebiyatına yöneliş gibi edebî eğilim ve oluşumların yanısıra mistik eğilimler yahut psikolojik konular, frekansı epey kısılmış ve baskılanmış da olsa dinî düşünce, duygu ve duyarlıklar, insanî ilgiler ve ferdî derinleşmeler gibi konular da dönem edebiyatının kimi sesi gür, kimi kısık, tamamlayıcı tematik mecralarıdır.

Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları

Burada Klasik Türk Edebiyatının büyük birikimi ve bu birikimi yapan edebî gelenekle irtibatı dolayısıyla, modern Batı şiirinin imkânlarını da bilerek ve yoklayarak devam ettiren bir isim olarak Yahya Kemal'i unutmamak gerekir. Yahya Kemal bu şiiri şu veya bu şekilde bir ilgi ve hatta beslenme damarı olarak Cumhuriyet dönemi şairlerinin kazanım dağarcıklarına açan en önemli isimdir. Onunla birlikte 50 öncesinde aruzun sesini ve klasik edebiyatımızın rüzgârını koruyan yahut kısmen estiren isimler arasında meselâ kendisi 1926'dan itibaren yurtdışında bulunmak zorunda bırakılsa da aruz şairi Mehmed Âkif'i veya Fazıl Ahmet Aykaç gibi bazı isimleri hatırlamak da yerinde olur.

Söz Yahya Kemal'den açılmışken, Cumhuriyet dönemi şiirini besleyen iki büyük isimden birisinin zaten Yahya Kemal, diğerinin ise daha çok bireysel temalar ve estetik öncelik çizgisinde yürüyen Ahmet Haşim olduğunu hatırlayalım.

Hasan Âli Yücel'in Maarif Vekilliği döneminde 1940-46 yılları arasındaki çoğunluğu Batı ve kısmen de Doğu düşünce ve edebiyat klasiklerinden 496 adedinin Türkçeye çevrilmiş olması dönemin önemli kültür hareketlerinden birisidir. Bu çeviriler arasında yer alan bilhassa antik çağ ve modern Batı klasikleri vasıtasıyla Hümanist düşünce ve Batı felsefî yönelişleri tekilci Kemalist söylemin yanında Türk aydınının ilgi yelpazesinde daha belirgin bir dozda yer bulmaya başlamıştır.

1928 yılında yedi gencin çıkardığı bir dergi etrafında toplanan kısa ömürlü ve etkisiz Yedi Meşale topluluğu ve 1940'ların başındaki ömrü kısa fakat etkisi ömründen uzun olan Garip Hareketi bu dönemin edebiyatının kendi iç dinamikleri ile ortaya koyduğu edebî çıkışlar olarak görülür. Her iki çıkışın da dönemlerindeki hececi şairlerin şiir anlayışlarına, bilhassa da Memleket Edebiyatının tekrara düşmüşlüğüne ve realiteden kopukluğuna yönelttikleri tepki ve eleştiri dikkat çekicidir.

Büyük Doğu dergisi 1943'te yayımlanmaya başlar, etkisi bu dönemin sonuna doğru artarak devam eden dergi 1978'e kadar yayımını sürdürür. Dergiyle ismi bütünleşmiş olan Necip Fazıl Kısakürek, 50 öncesinden başlayarak İslâmî duyarlılığın ve düşüncenin öncü şahsiyetlerinden birisi olmuştur. Atsız ve Orkun dergileri ve roman ve şiirleri ile Hüseyin Nihal Atsız, Serdengeçti dergisi ve eserleri ile Osman Yüksel Serdengeçti 50 öncesinin Türkçü düşünce yönelişinin öncülerindendir. Nazım Hikmet etrafında gelişen ve Ercüment Behzat Lav, İlhami

Bekir Tez, Arif Damar, Attila İlhan, Ahmed Arif, A. Kadir vb. isimler ile belirginleşen Sosyalist/Marksist şiir de bu dönemde gelişip 1980'lere kadar etkisini sürdürür.

Ahmet Hamdi Tanpınar, kendi yaşıtları içinde Klasik Edebiyatımızı en iyi bilen ve inceliklerinden zevk alan bir isim olarak hatırlanmalıdır. Yahya Kemal'in öğrencisi olan Tanpınar, özellikle romanları ve diğer nesir yazılarında Doğu-Batı meselesini döneminde ayrıntılı olarak tartışan, Osmanlı'nın büyük tarihî birikimine bugünden bakabilen fakat bu birikimi modernleşmeci bir aydın gözlüğü ile yorumlamaya çalışan bir aydın sıfatıyla o günlerden bugüne edebiyat okurları ve düşünce erbabı üzerinde etkili olmuştur.

Ayrıca Klasik edebiyattan aldığı ses ve tekniklerle ve insanın iç benine doğru derinleşen, ince duyarlılıkların ve titiz işçiliklerin yaptığı kendisine özgü bir şiir binası yükselten Behçet Necatigil'in çıkışı da Cumhuriyet edebiyatının bu 1950 öncesi döneminde olmuştur.

Belli başlılarını saymaya çalıştığımız bu süreçler, oluşumlar ve isimler, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'nın 1950'ye kadarki panoramik görünümünün ana uğraklarını teşkil eder. Çok genel çizgileri ile 50 sonrasını da kendi içinde alt dilimlemelere tabi tutabilsek, kümelere ayırabilsek de ikinci bir dönem olarak ele almak doğru olacaktır. Çünkü sosyo-kültürel ve siyasal hayatımızın bu tarihten sonraki akışı bunu bize mümkün kılmaktadır.

1950, Türk siyasî hayatının önemli dönüm noktalarından birisidir. Çünkü 27 yıldır

https://www.milliyetcidergiler.org/

iktidarı elinde tutan bir partinin yerine Demokrat Parti'nin gelişi ülkede hem Tek Parti Dönemi'ni bitirmiş hem de Demokrat Parti'nin kendisi bunu varoluş programının bir pratiği olarak gerçekleştirmese bile, sosyo-kültürel yapıda hızlı ve belirgin bir değişimi de başlatmıştır. Çünkü kısıtlayıcı ve yasaklayıcı bir barajın bendi yıkılmıştır artık. Tek Parti iktidarının tekilci ideolojik baskılarının gevşemesi ile Türk aydını, dolayısıyla edebiyatçısı günden güne farklı siyasal ve ideolojik düşünce ve anlayışlara daha çok yönelmiş, siyasal hayattaki çok sesliliğe benzer bir çoğalma düşünce ve edebiyatta da kendisini tedricen de olsa göstermeye başlamıştır. Bu çoğalmada, II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'sındaki ideolojik ve edebî kırılmalar, arayışlar ve oluşumların gölgesini de görmek gereklidir.

1950-60 arasının edebiyat tarihlerinde bahsi edilen üç edebî çıkışı dikkate değer. Bunlardan birisi daha çok Attila İlhan ismiyle anılan ve Kemalist ve sol odak noktaları arasında salınan Mavi Dergisi Hareketi, diğeri ılımlı bir milliyetçi ve

Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları

https://katalog.idp.org.tr/

muhafazakâr anlayışı modernleşmeci bir harmanlama ile dillendiren Hisar Dergisi ve sayfalarında toplanmış Hisarcılar topluluğu, üçüncüsü ve en etkili ve kalıcı olanı ise 1950'lerin ortalarından itibaren kendilerini iyiden iyiye belli eden İkinci Yeni hareketidir.

Bunlar içerisinde İkinci Yeni Şiiri, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, özellikle de şiiri için önemli bir kırılma, daha doğrusu bir sıçrayış olmuştur. Bu hareket, kendisine gelene kadarki şiir anlayışını, bu anlayış ve uygulamanın dayandığı araçları radikal bir biçimde değiştirmiş, dil, şiirde anlam, imge, biçim gibi temel ögeler etrafında yeni bir binayı yükseltmiştir. Çağdaşı Batı şiiri, resmi ve müziği ile güncel ve yakın ilgiler ve etkilenmelerle yürüyen bu hareketin kadrosunu dar ve merkezî çerçevede Turgut Uyar, Cemal Süreya, Edip Cansever, İlhan Berk ve Ece Ayhan teşkil eder. Kullandığı teknik imkânlar ve yapı özelliklerini ve nesildaşlığını göz önünde bulundurarak edebiyat tarihlerimiz Sezai Karakoç'u da bu kadroya dahil edegelmiş olsalar da bizzat şairin kendisi kendisini bu oluşumun dışına çeker; temaları, poetik duruşu, inşa ettiği yeni dil ve İslâmî varlık kavrayışı ile kendi şiirini metafizik şiir diye niteler.

Sonrasındaki nesillerin üzerinde şu veya bu şekilde etkili olmuş ve etkisini bugüne kadar sürdürmüş olan İkinci Yeni hareketi, 50'lerin ortalarından 1980'e kadar en çok da Toplumcu Gerçekçi edebiyat müntesiplerince eleştirilmiştir.

İkinci Yeni'nin şiire getirdiği tematik yaklaşımların ve insan benine yönelen ilgilerin geliştirdiği ortam içerisinde ve özellikle de II. Dünya Savaşı sonrası Batı entellektüalitesinin yönelişlerinden haberdar oluşun rüzgarıyla, bu yıllarda romanda ve bilhassa hikâyede yeni bir nesil kendisini gösterir. Feyyaz Kayacan, Leyla Erbil, Bilge Karasu, Ferit Edgü vb. isimlerden oluşan ve 50 Kuşağı Hikâyecileri diye de anılan bu kadro, hikâyelerinde daha çok insan beninin dalgalanışlarını, bunalımlarını, toplumdan uzak bireyin bocalamalarını ve arayışlarını ucu protest duruşlara ve grotesk anlatışlara varan bir tarzda yazmışlardır.

Yukarıda isimleri geçen bazı edebiyatçıların yazdıkları etrafında Türk edebiyatında metafizik yönelişler yahut derinleşmeler de 1940'lardan 50'lere uzanan bir ivmeyle edebiyatımızda belirgin bir damar teşkil etmeye bu dönemde hız verir. Baskılanan bir sürecin ardından Cumhuriyet Dönemi Edebiyatında yeniden yükselen bu sesin

öncü veya temsilci isimleri arasında bu dönem için Necip Fazıl, Asaf Hâlet Çelebi ve Sezai Karakoç'u hemen sayabiliriz. Bu ilgi ve yöneliş, Sezai Karakoç üzerinden Türk edebiyatının kalıcı ve özgün bir eğilimi ve oluşum zemini olarak bugüne kadar gelmiştir.

50 sonrasının dikkat çekici bir görünümü de yukarıda belirttiğimiz üzere, Cumhuriyet döneminde Yahya Kemal Beyatlı'nın kurduğu köprü ile şiirde varlığını sürdüren gelenek damarının özellikle Sezai Karakoç'un bu konuya dair kendisine has ve özgün düşünceleri ve bu düşüncelerinin şiirindeki akisleri ile öne çıkarak kalıcılaşmış olmasıdır. Necatigil ve öğrencisi Hilmi Yavuz'un şiirleri de geleneğin estetik bir imkân olarak bugünün genç ilgilerine kadar uzanmasında işlev görmüştür.

İkincisi ise 1950'de Mahmut Makal'ın *Bizim Köy*'üyle başlatılan bir köy romanı furyasının, basmakalıp Sosyalist bakış açısıyla çok şabloncu bir kurguya dayanarak 1980'lere kadar varlığını sürdürmüş olmasıdır.

İkinci Yeni sonrası Türk edebiyatının şairler kadrosu 1960 kuşağı ve 1980 kuşağı şairleri diye kabataslak bir tasnife tabi tutula gelmiştir. Bu kuşakların elbette yetişme şartları ve ilgi yönelişleri birbirinden farklıdır. Ancak bu farklılığın keskin teşekkülünde artık Türkiye'de siyasî darbeler sürecinin başlamış olmasının da rolü büyüktür. Nitekim 27 Mayıs 1960 askerî darbesinden itibaren ülkede yaşanan her bir darbe, kültür ve sanat ortamında ve nesiller üzerinde de kalıcı ve bozucu etkiler oluşturacaktır. Nitekim 60 darbesi sonrasında toplumda derin siyasî düşünce farklılaşmaları iyiden iyiye su yüzüne çıkmaya başlamış, 12 Mart 1971 darbesi

bu farklılaşmayı daha da arttırmış, bütün toplumu sarsan bir sağ-sol kutuplaşması edebiyatta da keskin bir biçimde yansıma bulmuştur. Bu ise angajmanların eşliğinde üreyen edebiyat kamplarını, ideolojik toplaşmaları, bu toplaşmaların getirdiği heyecanlı fakat sun'î sahiplenmeleri ve övgüleri, kamplar arasında karşılıklı suçlamalar, tahfifler veya düşmanlıklar çerçevesinde kendisini belli eden bir sağırlar diyalogunu meydana getirmiştir. Bütün bunlar ise edebiyatta bir tıkanma oluşturmuştur diyebiliriz. Marksist/sol düşüncenin Öztürkçe nitelemesiyle bayraklaştırdığı dilde tasfiyecilik de bu tıkanmayı arttıran etkenlerdendir. Bununla birlikte bütün bu süreci böyle sığ bir ideolojik tablodan ibaret sanmamalıdır. Elbette aynı dönemde Türk edebiyatı nitelikli eserler de vermiştir.

1960 sonrasının önemli ve etkileri bugüne kadar gelen bir görünümü de Türk edebiyatında dinî duyarlılık çizgisinin etkili

Cumhuriyetin Asırlık Edebî Geçmişinin Ana Uğrakları

ve kalıcı bir şekilde belirginleşmesidir. Modern şiirimizde XX. yüzyıl başlarında Mehmed Âkif'in mısralarıyla kendisini gösteren bu çizgi, Necip Fazıl ve dergisi *Büyük Doğu* (1943-1978) ile yeni bir ivme kazanmış, 1960 sonrasında ise bu kadroya *Diriliş* (1960-1992) dergisi ile Sezai Karakoç katılmıştır. Bu iki isme ve dergilerine *Edebiyat* (1969-1984) dergisi ile Nuri Pakdil'i de ekleyebiliriz. Bu isimler ve dergileri edebiyatımızda İslâmî düşünce ve duyarlılığı başarı ile işleyen bir neslin yetişmesini sağlamıştır. Nitekim bunlar çevresinde edebî şahsiyetleri teşekkül etmiş genç bir kadro 1976 yılında *Mavera* isimli bir kalıcı derginin neşrine başlamışlar (1976-1990) ve bu dergi sayfalarında Rasim Özdenören, Cahit Zarifoğlu, Erdem Beyazıt, Akif İnan, Alaaddin Özdenören vb. şair ve yazarlardan oluşan dört başı mamur bir edebî topluluk manzarası teşekkül etmiştir. Mavera Topluluğu, yetişme şartları, kaynakları, etkilendikleri isimler, etkileri, eserlerinin ortak tezahürleri, edebiyatın meselelerine dair görüşleri ve bunları müdafaaları ile Cumhuriyet Dönemi Edebiyatının en karakteristik edebiyat topluluklarından birisidir.

Gerçekleşen askerî darbenin ilk yıllarının etkisi, edebiyatta tedricî bir depolitizasyon ve 80 öncesindeki ideolojik geriliminin 1980-90 arasında azalması tablosunu da getirmiştir. Bunun bir uzantısı olarak, bireyin merkeze oturduğu temalar, daha çok işlenmeye başlanmış, edebiyatta popülerleşmenin dozu artmaya başlamıştır. 1990'lı yıllardan itibaren Özal iktidarıyla, Türkiye'nin yaşadığı darbe sonrası sosyo-ekonomik ve kültürel değişim, edebiyatta da ucu bugüne gelen kimi görünümleri ya pekiştirmiş yahut da yeni oluşturmuştur. Bu oluşumda bilhassa 2000'li yılların getirdiği toplumsal şartlar, teknolojik değişimler, bu bağlamda dijital teknolojinin etkisini arttırması, görsel ve sosyal medya, bunları gerçekleştiren teknolojik araç ve imkânların getiri ve götürüleri, meselâ bunlar arasında basım ve yayım araçlarının değişmesi, buna bağlı olarak edebiyatın oluşum ve muhatabına ulaşım yollarının başkalaşması, edebiyatın başka alanlarla ve başka edebiyatlarla kurduğu ilişkiler gibi birçok değiştirici ve dönüştürücü faktör de etkili olmuş, bu etkilenme ise bugünün edebiyatını yapmaya, bu edebiyatın ilgi alanlarını belirlemeye, frekansını teşkil etmeye başlamıştır. Postmodern edebiyat, popüler edebiyat, çocuk edebiyatı bugün örneklerine sıklıkla muhatap olduğumuz eserler üreten edebiyat alanlarıdır. Popüler edebiyatın fantastik, polisiye, bilim-kurgu ve popüler tarih romanları, görsel şiir, yeraltı edebiyatı, deneysel edebiyat gibi alanlar günümüz Türk edebiyat okurlarının da muhatap olduğu edebiyat alanları olmuştur.

Coşkun Yılmaz

İhsan Fazlıoğlu ile Türk Düşünce ve Bilim Tarihi

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Türkistân'dan Bahşılar getirtiyor. Uygurca alfabeler hazırlattırıyor. Mesela Sultan II. Bayezid için hazırlanan Uygur alfabesi hâlâ Millet Kütüphanesi'ndedir. Kutadgu Bilig de Fatih döneminde geliyor İstanbul'a.

Sohbetimize İslam öncesi Türk düşünce tarihinin kaynakları ve gelişimiyle başlayalım istiyorum. İslam öncesi Türk Düşünce tarihini hangi kaynaklardan, nasıl öğrenebiliriz?

Biz genelde bu tür konuları yazıyla başlatıyoruz. Yazılı belgeler üzerinden gidiyoruz. İslâm öncesi Türk düşüncesini hangi kaynaklardan çıkartabiliriz? Çin kayıtlarından; kitâbeler gibi maddî kalıntılardan çıkartabiliriz. Ya da İslâm'a aktarılan, Müslüman olduktan sonra sözlü kültürde taşınıp daha sonra yazılı kültüre aktarılan unsurlardan devşirebiliriz. Bir de İslâm ile birlikte hala eski kültürü devam ettiren Türklerin yazıp çizdiklerinden istifade edebiliriz. Tüm bunlar ciddi uzmanlık konusu. Ayrıca pek çok dil bilmeyi gerektiriyor. Çince, Farsça, Partça, Soğdça, Sanskritçe vb. bileceksiniz. Daha sonrası için Rusça. Kısaca modern öncesi Orta Asya'daki farklı kültürlerin dillerini bilmek gerekiyor. Mesela, Uygur döneminde Vapşı Bakşı adlı Budist bir düşünür var. "Bakşı", Çinceden Uygurcaya geçe bir kelime, "katip, filozof" demek. Mesela bu Vapşı Bakşı'nın metnini hocam merhum Teoman Duralı Almancadan çevirip Türkçe yayınlamış ve değerlendirmişti. Bu eseri incelediğiniz zaman çok ciddi bir varlık, bilinç felsefesi, bir kendilik felsefesi işlendiğini görürüz. Elbette Budist ilkelerden hareket ederek ve Budist terimlerle. Bir aynaya bakıp aynadaki "görüntüsü" ile "kendi" arasında ontolojik bir ilişki kurup bunun bilgi boyutunu çözümleyen ciddi bir metin bu. Bu tür metinler bulunabilir. Türkiye'de de bu tür metinleri yayınlamaya başladılar. Özellikle Almanlar bu konular üzerinde eskiden beri çalışıyorlar. Şimdi az da olsa Türkçede de bu konularda çok güzel metinler üretilmeye başlandı. Kısaca bu ayrı bir uzmanlık konusu. İslam öncesi dönemde ve İslam ile birlikte eski kültürü devam ettiren Türklerde yer yer ciddi bir düşünce etkinliği olduğunu biliyoruz. Ayrıca İslam döneminde yazılmış *Kutadgu Bilig* gibi eserlerde eskinin izdüşümünü görebileceğimiz kalıntılar da var. Bunları, hiç şüphesiz ciddi bir şekilde tahlil etmek lazım.

Siz, Selçuklu ve Osmanlı dönemi düşünce kaynaklarına da vakıfsınız. Sonraki asırlara, 15-17. yüzyıllara geldiğimizde mesela İslam öncesi Türk düşünce tarihine dair atıflar olduğunu görüyor musunuz?

Elbette. Mesela Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Türkistân'dan Bahşılar getirtiyor. Uygurca alfabeler hazırlattırıyor. Mesela Sultan II. Bayezid için hazırlanan Uygur alfabesi hâlâ Millet Kütüphanesi'ndedir. *Kutadgu Bilig* de Fatih döneminde geliyor İstanbul'a. Viyana nüshasını Türkiye'ye getiren kişi Fenârîzâde Alâaddin Ali Çelebî'dir. Bu, büyük Fenârî'nin torunu, Yusuf Bâlî'nin oğludur. Ali Çelebî, Türkistân coğrafyasında uzun bir müddet okuyor. Özellikle Semerkant matematik-astronomi okulunda. Dolayısıyla kısmen biliyorlar. Atıflar da var. Bu atıflar bazen "Oğuz Ata" efsaneleri üzerinden yapılır bazen temel siyasi perspektifler açısından. Mesela Yunus Emre, Âşık Paşa, Hacı Bektaş gibi isimlerin eserlerinde eski Türk geleneklerine telmihler mevcut. Örnek olarak, Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'sinde eski Türk kültürüne çok ciddi atıflar var.

Gönülden gönüle devam ediyor.

Hiç şüphesiz… Dede Korkut'u iyi okuduğunuz zaman, oradaki Türk psikolojisini görürüz. Şu da var elbette: Türkler bozkır kültürüne sahip oldukları için, mekânı terk edince mekânla ilgili anılarını sadece zaman üzerinden, dolayısıyla hâfıza üzerinden muhafaza edebiliyorlar. Çünkü göç etmişsiniz. Mekânı, Türkistan'ı bırakmışsınız Anadolu'ya gelmişsiniz. Artık mekânla doğrudan bir irtibat kuramıyorsunuz. Zihindeki anılar mekân boyutunu kaybedince, süreç içinde, efsanelere dönüşüyor. Bu da gayet doğal bir sonuç. Silik dahi olsa bu izleri, mesela Yunus Emre'nin şiirlerinde, genelde de tasavvuf geleneklerinde çok ciddi bir şekilde görürüz. Demek ki, gönülden gönüle devam ediyor.

Benzer devamlılığı siyâsî düşünce tarihinde de görüyoruz.

Devlet geleneğinde zaten, kanaatimce büyük oranda bir süreklilik var. Çok iyi hatırlamıyorum ancak bir kronikte Ebû Fîdâ'ya atıfla Tuğrul Bey'in bir konuşmasını okumuştum. Kendisini Hunlar'a atıf yaparak tanımlıyor. Tuğrul Bey 1040'larda Hunlar'ı nereden biliyor? Böyle psikolojik sözlü bir gelenek var tabii. Mesela, biz çok barbar gibi görürüz ama Cengiz Han devleti kurduğu zaman Göktürk Kağanlığı'na atıf yapıyor. Dolayısıyla gelenekler, özellikle siyâsî gelenek devam ediyor. Çünkü siyâsî iddialarınıza ilişkin meşruiyetinizin ana kaynağıdır. Ve o meşruiyetin kaynağını hanedanlar hiçbir zaman unutmazlar.

Osmanlı'da çok güçlü Oğuz-Kayı vurgusu.

Elbette. Oğuz-Kayı efsanelerinin yeniden üretilmesi, dolaşıma sokulması, Fatih ve sonrasıyla alakalıdır. O dönemde bazı konulara ilişkin meşruiyetle alakalı. Meşruiyet çok ciddi bir meseledir siyâsî erkler için.

İslâmî dönemde Türk düşünce tarihinin temel harcı hangi tarihlerde yoğruluyor?

Türkler ve İslâm ilişkisi çok karmaşık bir ilişki. Tolunoğulları, İhşidîler de denilen

Akşitler; İdil Bulgarları, Karahanlılar, hangisinden başlayacaksınız? Ancak bugün, şu anda içinde soluklandığımız devlet geleneğini esas alırsak bu devletin kuruluşu 1040 Dandanakan. Şahsî tercihle, rahmetli Erol Güngör hocayı takip ederek Türk devletinin yani bizim şu anda Türkiye Cumhuriyeti dediğimiz devletin kuruluşunu 1040'tan başlatıyorum. Bunun için de felsefe-bilim tarihi açısından bir örnek veriyorum. Diyorum ki, bana bir Türk bilginin yazdığı matematik kitabını, cebir kitabını, astronomi kitabını, optik kitabını vb. mesela Cemâleddin Türkistânî'nin *el-Risâle el-Alâiyye fî İlm el-Hisâb* adlı eserini ne kadar geri taşıyabiliyorsak Türk tarihinde o kadar önceye gidebiliriz. Yani 960'tan, Cend'den önceye gidebiliyorsak hiç bir sıkıntı yok. Ancak günümüze gelen, Türk bilginlerinin yazdığı ya da Türk siyâsî örgütleri içinde kaleme alınan eserlere baktığımızda 960'tan önceye gitmiyor. Çünkü 960'ta biliyorsunuz Cend'e iniyor Türkler. Oğuzlar... Orada süreç içerisinde Müslümanlaşıyorlar. Dandanakan Savaşı'yla birlikte İslam dünyasında siyâsî hakimiyet kuruyorlar ve bahsettiğimiz o süreç başlıyor: Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti. Bu arada Arap milliyetçileri genelde Türklere karşı olumsuz bakarken Selçukluya ayrı muamele ederler. Hatta meşhur İslam Tarihi'nin yazarı Hasan İbrahim Hasan Selçuklu kısmında der ki, "Eğer Selçuklular olmasaydı bugün İslam, Arap yarımadasına sıkıştırılmış bir kültür olarak kalırdı." Bunu söyleyen Mısırlı bir tarihçi.

İmdi, Türkler, Selçuklu Türkleri İslâm dünyasına girdiği zaman İslâm dünyasının bir manzarası var. Hem politik hem ekonomik hem de entellektüel bir manzarası var. Akıl parçalanmış, vicdan parçalanmış, devlet parçalanmış. Onlarca akâid fırkası, yüzlerce fıkıh mezhebi var. Böyle bir parçalanmışlığı "merkez-çevre" modeli etrafında düzenliyorlar.

Siz Selçuklu'dan başlatıyorsunuz.

Evet! Bir şartla… Şu anda içinde yaşadığımız kültürün kavram ve yargılarının organik bütünlüğü ne kadar geriye doğru gidiyorsa oraya kadar gidiyorum. 960'a kadar gidiyor büyük oranda. Siyâsî, kültürel bazı unsurlar 960'tan önceye gitmekle birlikte. Selçuklular, biraz önce dediğim gibi, İslam dünyasına geldiğinde bir manzarayla karşılaşıyorlar ve bunu hızlı bir şekilde ele alıyorlar. Bu çerçevede üç büyük hareket başlatıyorlar. Birincisi *tahkik*; ikincisi *tahrîr*; üçüncüsü de *ta'lîm* hareketi. Tahkîk şudur: Tüm Akdeniz coğrafyasında felsefî bilimlere -ki, o zaman tüm bilimleri içeren bir çatı kavramdır felsefe- ilişkin tüm metinlerin yeniden gözden geçirilip belirli bir kritikle neşredilmesi.

Buna ne zaman başlıyorlar?

Bu süreç içerisinde başlıyor ama büyük oranda Melikşah ve özellikle Sultan Sencer döneminde. Bu süreç Gazzâlî ile başlamakla birlikte en zirve ismi de Fahreddin Râzî. Harizmşahlar döneminde.

Selçuklular, aslında büyük bir devlet olarak değil, daha çok bir boy olarak ortaya çıkan, süreç içinde

Müslümanlaşan ve hızla siyâsî örgüte yani devlete dönüşen bir yapı olmasına rağmen bu kültürel hamleyi başlatmaları çok manidar.

Ama bu bölge 400 yıllık İslâm coğrafyası. Çünkü Türkler Müslüman olunca -Selçukluları kastediyorum- İslam 400 yaşında bir medeniyet. İbn Sina 1037'de ölmüş. İbn Heysem 1040'da...

Altyapı hazır…

Elbette. Turan ve İran'da, Karahanlıların, Samanilerin ve Gaznelilerin kurduğu bir yapı var. Bîrûnî yaşıyor mesela. Bu bölgeler felsefe-bilim açsından sıfır bir coğrafya değil. Yeri gelmişken söyleyeyim bu nokta çok önemli. Yani coğrafyanın tabiatı, kültür, nüfusun homojenliği... Öte yandan Türklerin çevreden faydalanmak, insanlığın ortak hafızasından pay almak konusunda ket vurucu bir psikolojileri yok. Bunu en iyi Osmanlı matematik kitaplarında görürüz. Afrika'yı fethediyorlar, bir bakıyorsunuz matematik kitabında darb-ı Zencî; yani Sudan'daki bir çarpmayı koymuş hemen. Çünkü pratik, çok işe yarıyor. Bir çekincesi yok yani. Bunu evlilik meselesinde de görürsünüz. Türkler gittikleri coğrafyadaki hanımlarla evlenirler; yasak değildir. Moğollarda, Makedonlarda, Perslerde yasaktır. Bizim böyle bir derdimiz yok. Gittiğimiz yerde yerleşme; oradaki toplumla kaynaşma konusunda da çok becerikliyiz.

Bu kadar coğrafyayı gezmemize rağmen kimliğimizi önemli ölçüde korumuşuz.

İşte bunu Anadolu Selçukluları ve Osmanlı koruyor. Mesela, Arap dünyasında pek korunamadı.

Bir de şu var, hep batıya doğru yürümüşüz değil mi? Nasıl ki, bir kaz yavrusu doğduğunda denize yürür, biz hep batıya doğru hiç dönüp de arkaya doğuya bakmamışız.

Batı'ya değil de medeniyet merkezlerine yürünüyor hocam. Akdeniz dünyası medeniyetin merkezidir. Bu nedenle herkes oraya gelmek istiyor. Türkler de.

Nereye yöneleceğini biliyorlar. Tahkik demiştik.

Bir de tahrîr var. Tahrir de Akdeniz dünyasında bu tarihe kadar üretilmiş matematik metinlerinin derlenip toparlanıp gözden geçirilmesi, yeniden yazılması ve ilim kamuoyuna sunulmasıdır. Mevcut matematik kitaplarındaki yanlışları düzeltmek, eski ispatları daha sağlam hale getirmek, yeni ispatlar vermek vb. Bu özellikleri ile tahrir, basit anlamıyla yazmak değil, matematik bilimlerde uygulanan özel bir yazma yöntemi demek. Tahrîr de daha sonra gelişmeye devam ediyor ve Nasîruddin Tûsî eliyle zirveye çıkıyor. Daha sonra hem tahkîk hem de tahrîr ettikleri eserleri, ders kitaplarına dönüştürerek medreselerde okutmaya başlıyorlar ki, buna da ta'lîm hareketi diyoruz. Hiç şüphesiz tarihte eğitim her zaman oldu. Ancak ilk defa Selçuklularda; özellikle Sencer ve Harizmşahlar döneminde mevcut tüm bilgiyi eğitim programına dahil edecek bir müfredat oluşturuldu. Ve bu müfredata uygun ders kitapları yazmaya başladılar. Daha önce böyle bir ders kitabı yazma anlayışı da yok. Matematikte, cebirde, geometride, tıpta ve diğer bilimlerde. Bu eserler medreselerde okutulmaya başlanıyor.

İlim kelimesi artık şu disiplin veya şu ekol ya da şu mezhep değil, bilgi dediğimiz, özellikle teorik, nazarî bilgiyi içinde tutan genel bir çatı-kavrama dönüşüyor. Diyelim ki, medreselere baktığınız zaman İbn Sinacılık da okutuluyor. Kelam da matematik de okutuluyor. Mantık da dil bilimleri de okutuluyor. Fıkıh da. Kısaca, medreselerin, kuruldukları ilk dönemdeki fıkıh ağırlıklı yapıları değişiyor. Bunu da özellikle Harizmşahlar yapıyorlar. Daha sonra Moğolların önünden kaçan insanlar, özellikle âlimler bu birikimi ve tecrübeyi önce İran'a sonra Anadolu'ya taşıyorlar. Osmanlı medrese sistemi bir tür Büyük Selçuklu, Harizmşahlar modelinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

Medrese deyince bu muhtevanın yanında medresenin kurumsallaşmasında da Selçukluların, özellikle Nizâmülmülk'ün bir belirleyici rolü olduğu biliniyor.

Devlet kurumu olması anlamında. Medreseler, Karahanlılar döneminden beri var. Büyük oranda da Budist tapınak okulları taklit edilerek kuruluyor. İslâm'ı Budistlere karşı korumak için üretilen bir kurum ve daha ulema âileleri tarafından kuruluyorlar. Nitekim 20. yüzyıla değin Hint alt kıtasındaki medreseleri hep âile medreseleridir. O geleneğin devamı yani.

Nizamiye'den önce var…

Hiç şüphesiz. Hem de 160 yıl önce. Ama devlet kurumu haline gelmesi Büyük Selçuklularla birlikte.

Ve bir hedefe yönelik eğitim…

Evet ama bu kurumsallaşma ulema tarafından pek hoş karşılanmıyor. İbn Ekfânî *İrşâd el-kâsıd* adlı eserinde ulemanın matem yürüyüşü yaptığını; bu yürüyüşte tabuta kağıt, mürekkep, hokka vb. koyduğunu ve tabutun üstüne, ilmin öldüğünü telmih edercesine, *"her nefis ölümü tadacaktır"* âyetini yazdıklarını söyler. Çünkü onlara göre siyaset işin içine dahil olunca, ilim ehil olmayan insanların eline düşer. Devlet de bu sorunu şöyle çözdü: Medreselere tüzel kişilik verdi yani vakıf kurumları haline getirdi. Bu da onlara mâlî bir özerklik kazandırdı. Ayrıca ta'lîm için kaleme aldıkları ders kitaplarında yeni bir dil üretti alimler. Arapçayı

kullandılar ama yarı sembolik formel bir dile dönüştürdüler. O kadar ki, ancak konuyu iyi bilen bir âlimin çözebileceği *zipli dosyalar* gibi metinler üretmeye başladılar. Bu metinler üç şeyi sağladı: Bir, kamusal tartışmaları bitirdi. Çünkü sembolik dilleri dolayısıyla o metinleri anlamak için ciddi bir eğitime ihtiyaç var. İkincisi ise siyâset ilme müdahil olamadı; çünkü metinlerde ne dendiğini açık bir şekilde anlamıyor. Üçüncüsü de ulema kendi sınıfsal mevcudiyetini yirminci yüzyıla kadar sürdürmeyi garanti altına aldı. Bu yazım tekniği İbn Haldun tarafından şiddetle eleştirilir. Çünkü hoca olmadan okunacak metinler değil bunlar. Onun için şerh-hâşiye gibi yazım teknikleri geliştirildi. Dönemin ruhu, siyâsî tutumları açısından bunları çok ciddî bir şekilde çözümlemek gerekiyor.

Bu yazım tekniği çok bilinçli olarak mı geliştirildi?

Bilinçli olarak geliştirildi. Örnek vereyim. Fahreddin Râzî'nin eserleri Suriye, Irak, Mısır civarına geldiği zaman ulema anlamıyor. "Bu adam ne anlatıyor?" diyorlar. Dönemin en büyük âlimlerinden Kemâleddin b. Yunus'a gidiyorlar. Diyorlar ki: "Üstad! Bu adam ne diyor? "Eserlerini bana verin diyor". Alıyor ve sabaha kadar çalışıyor eserler üzerine; sabahleyin tüm âlimleri çağırıyor ve diyor ki. "Burada yeni bir şey yok; yeni bir dil var. Bu dili çözerseniz konuyu da anlarsınız." Bu cümleleri, bizzat İbn Yunus'un talebesi İbn Hallikân, *Vefayât el-a'yân* adlı eserinde kullanıyor. Benim yorumum değil yani. Dolayısıyla bu yeni dilin bilinçli bir tercih olduğunu bizzat Kemaleddin İbn Yunus söylüyor. İşte bu dille yazılmış metinler medreselere hakim oluyor. Hem medreseler kurum olarak varlığını sürdürüyorlar hem ulema bir sınıf olarak varlığını devam ettiriyor hem de dikkat edelim, Selçuklulardan sonra fıkhî, kelâmî büyük kavgalar, tartışmalar olmuyor. Daha çok tasavvufî tartışmalar, kavgalar mevcut. Çünkü tasavvuf, "ümmî" bir kültürün temsilî olduğundan nazarî bakış ile bazen uyum sağlayamıyor.

İbn Haldun…

Şöyle; İbn Haldun yirmi yaşında tüm hocaları kaybediyor veba salgınından. Eğitimi yarım kalıyor. Dolayısıyla kitaplardan ilerlemeye çalışıyor. Tek başına okuyup anlayamıyor kitapları. Onun için bundan şikayet ediyor. Nitekim, ben değil öğrencisi İbn Hacer Askalânî diyor ki: "Üstat az bilirdi ama ayrıntılı ve uzun konuşurdu". Çünkü eğitimi tamamlayamadı İbn Haldun. Hocası Muhammed Âbilî ile 19 yaşında yaptığı tırnak içinde doktora tezi diyebileceğimiz eser ki Râzî'nin *Muhassal*'ına Tûsî'nin yazdığı eleştirel *Telhîs*'i birlikte *Lubâb* adıyla hulâsa etmek. Yani, aslında kendi de eleştirdiğine benzer bir eser yazıyor. O da çok sıkı, demir leblebi bir eser. Ama hocalar ölünce tarz devam etmiyor. Dalgıç yok, deryaya nasıl dalacaksınız ki; rehber yok çölde nasıl yol alacaksınız ki? Onun için dikkat edelim Osmanlı ilmiye sistemi niye çok önemlidir? Çünkü o eserlere başka türlü nüfuz edilemez. Bugün bile o tarz bir eseri okuduğumuz zaman metni anlamakta çok zorlanıyoruz. Şerhlerini arıyoruz. Hâşiyelerine bakmaya çalışıyoruz. Onlar da yetmeyince bu işi bilen biri var mı diye bakıyoruz, bize yol göstersin diye.

Bu sadece medrese için değil. Mesela devlet teşkilatında bir divan dili var. Divanda kullanılan dil, apayrı. Osmanlı bunu meydana getirmiş.

Bir de kağıt az. Pahalı. Onun için çok verimli kullanmak zorundasınız. Şimdi bu tür konularda biz maddî kültürü de pek dikkate almıyoruz. Mesela şunu sormuyoruz: Bilgiyi taşıyan araçlar nelerdir? Kağıt nasıl üretiliyor, ne kadara mal oluyor? Geçen bir yazma kaydı paylaşmıştı bir genç arkadaş. Sadece bir felsefe metninin hâşiyesine elli altın mı ne veriyor ulema. Kitap çok pahalı. Kolay bir iş değil bu. Bilgi nasıl üretiliyor? Kimler üretiyor? Niçin üretiliyor? Kimler için üretiliyor? Kimler tüketiyor? Bilgi nasıl dolaşıma giriyor? Ne tür malzemeler kullanılıyor? Bu sorularla ilgili genel bir resim verecek çalışmaları bile henüz yapmadık. Yalnızca metinlerin içeriği üzerinden teorik mülahazalarla o kültürü anlayamayız. Kısaca felsefe-bilim faaliyetleri spor olsun diye yapılan bir şey değil.

Selçuklu döneminin bu sözünü ettiğiniz üç ana unsur dışında, düşünce ve bilim tarihimizdeki yerine gelirsek…

Bildiğimiz hemen tüm büyük isimler, Gazzalî, Ömer Hayyâm, Hâzinî, Harakî, İsfizârî, Sâvî, Nîsâbûrî vb. bu dönemde yetişti. İsimler ve eserlerden daha çok zihniyet konusu önemli. Selçuklular döneminde tahkik ve tahrir hareketleri ile bilgi tarihselleştirildi. Felsefe, normatif ve doktriner sistemden bir perspektife dönüştü. Elbette bunlar çok teknik konular. Doktriner felsefe anlayışı Selçuklulardan sonra yavaş yavaş ortadan kalkıyor. Biz bunu *İslam Düşünce Atlası*'nda "Yenilenme Dönemi" diye adlandırdık Yenilenme Dönemi'nin 1200 ile 1400 arasını "Yöntemlerin İnkişâfı" olarak isimlendirdik. Yani Meşşâî, Kelâmî, İşrâkî, Ekberî, Talîmî yöntemlerden her biri kendini elden geldiğince geliştiriyor. 1400'den itibaren de bu yöntemler birleşmeye başlıyor ve 1600'e kadar devam ediyor. Bu sürece "Yöntemlerin Bütünleşmesi" diyoruz. Tüm bu süreç Selçuklularla başlıyor. Ayrıca şöyle bir şey de söylenebilir: Selçukluların belki de daha sonraki döneme en büyük etkisi, İbn Heysemci perspektifin merkezi bir karakter kazanmasına olan katkılarıdır. Nedir İbn Heysem'in yöntemi? Doğanın matematik yoluyla idrak edilmesine alan açması ve kelimenin hakikî anlamıyla "tasarlanmış ve yönlendirilmiş deney" fikrini çalışmalarında uygulamasıdır. İbn Heysem'in çalışmaları ve eserleri, İbn Sinacı felsefenin ve kelamcı perspektifin yanında, matematik bilimlerinin önünü açıyor. Gazzâlî de buna meşruiyet sağlıyor. Bu da daha sonraki süreci etkiliyor. Merağa matematik-astronomi okulu, Tebriz matematik-astronomi okulu, Semerkant matematik-astronomi okulu, İstanbul matematik-astronomi okulu ve dahi Endülüs matematik-astronomi okulu. Tüm bu süreç, hem adedî hem de hendesî sayılar teorisi, hesâb, cebir, hendese, misâha, menâzır, trigonometri, mekanik, geometri vb. matematik bilimleri besliyor. Elbette bu çerçevede hem nazarî hem de amelî astronomi gelişiyor. Zihniyetteki bu yenilenme bilim alanlarında da yeni gelişmelere neden oluyor. İsfizârî gibi bir mühendis, Hâzinî gibi büyük bir matematiksel fizikçi ve diğer pek çok isim yetişiyor.

İhsan Fazlıoğlu ile Türk Düşünce ve Bilim Tarihi

Merak ettiğim şu; Selçuklular dönemindeki matematik, astronomi ve cebir. Zikrettiğiniz isimler, kaynaklar, eserler ve teorileri dünya bilim tarihinde nasıl konumlandırabiliriz?

Dünya'daki bilim tarihi çalışmalarını kast ediyorsanız tüm bu süreçleri tarihî kabul edip çalışmaya başlayan İslâm Bilim Tarihi çalışmalarını modern anlamda Fransızlar başlatıyor, sonra Almanlar bu işi ele alıyorlar.

Aynı dönemde dünyadaki manzara ne?

Bu dünya ile mukâyese edilecek oranda yok ki bir şey. Şimdi, elbette dünya deyince bizim insanımızın zihninde Avrupa var. Kimse Çin'e bakmaz. Hatta espriyle şunu söylerim; Çin, dünyaya hâkim olsun; yazacağımız ilk kitabın ismi "Çin Medeniyeti'nin Yükselişinde İslâm'ın Yeri-Etkisi". Uzaydan dahi gelseler, uzaylıların yükselişinde İslâm'ın rolünü yazarız. Böyle bir psikolojimiz var maalesef. Çünkü yenilmişiz. O psikolojiyle hareket ediyoruz. Sorunuzda kastedilen Avrupa ise şöyle cevap verebilirim. Avrupalıların yaklaşık olarak 1500'lere kadar İslâm dünyasıyla mukâyese edilecek oranda bir şeyi yok. Hatta 1100'lerde tercüme hareketlerine başlıyorlar. Büyük oranda teolojik nedenlerle. Çünkü onların da kendilerine göre öncelikleri var. Elbette Avrupa'da güçlü bir kültür var; 1100'de başlayıp devam eden. Özellikle 1250'den sonra Yüksek Skolastisizm gelişiyor. Bu hafif bir kültür değil. Öyle karanlık falan değil, ciddi kültürel çalışmalar yapıyorlar. Özellikle de İslam'dan esinlenerek. 1100'lerde tercüme ediyorlar ama bu eserlerden daha çok kendi teolojik problemleri çerçevesinde faydalanıyorlar. Matematik bilimlerine ait eserleri, bahusus astronomi eserlerini 1400'lere kadar anlamıyorlar. Aradan üç yüz yıl, dört yüz yıl geçiyor layıkıyla nüfuz edemiyorlar. Ne zaman başlıyorlar? 1400'den itibaren Plethon, Amirutzes, Trabzonlu George, Scholarius vb. Doğu Romalı âlimler, yani doğrudan konuyu bilen âlimler bizzat İtalya'ya giderek ders verince. Elbette bu sürecin arkaplanı da var. Mesela, 1244'lerde Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Frederick'in Sicilya'daki sarayında kim var? Dönüşünde Konya kadısı olacak Sirâceddin Urmevî... Çünkü II. Frederick kitap tercüme ettiriyor; İslâm dünyasına sorular gönderiyor, cevapla geliyor. Ancak bu şekilde verimli olmadığını görünce Eyyûbî Sultanı el-Melik el-Kâmil'e bir mektup göndererek hemen her konuda uzman bir allâme rica ediyor. Dönemin en büyük âlimlerinden birini yani Urmevî'yi gönderiyorlar Antakyalı Theodore ile birlikte. Her ikisi de biraz önce zikrettiğim Kemaleddin b. Yunus'un talebeleri. Urmevî yaklaşık dört yıl sarayda Avrupalı âlimlere ders veriyor Sicilya'da.

Urmevî ?

Sirâceddin Urmevî, iki tane de kitap yazıyor Frederick için. Biri kognitif psikolojiyle; biri de mantıkla alakalı. Okuttuğu konular da mantık, fizik (doğa felsefesi), metafizik ve kognitif psikoloji. Büyük ihtimalle bu ortamda Skolastisizmin en önemli filozofu Thomas Aquinas da bulunmuş olabilir. Gerçi o sıralarda 11-12 yaşlarında. Ayrıntıları bilmiyoruz. Akademik anlamda yeni araştırılıyor bu konular. Kısaca Batı'da bu

süreç yavaş gelişiyor. 1470'lerde eserler yazılmaya başlıyor. John Müller diye de bilinen Regiomantanus'un eserleri gibi. Erken ticârî kapitalizm, coğrafî istilalar ve reform hareketleri içinde kurulan İtalya'daki Bologna Matematik Okulu. 1540-60'larda yoğun üretim yapmaya başlıyor. Daha önce çok ciddi bir şey yok. Ama sorunu belirli bir psikolojik tavrı ifşa ettiği için önemli: Bir yerde konuşma yapıyorum. XVI. yüzyılda Osmanlı optiğiyle ilgili olarak "İbn Heysem-Kemâleddin Fârisî çizgisini devam ettiriyorlar büyük oranda" dedim. Bir tane akademisyen hocamız -fen bilimci- "Niye Avrupa'dan hiçbir şey yok?" diye serzeniş edercesine sordu. "Çünkü orada yok!" dedim. O dönemde Avrupa'daki optik büyük oranda İbn Heysem çizgisinde; Kemaleddin Fârisî'nin katkılarını belki bilmiyorlar bile. Bu psikolojik saiklerle haritayı önümüze koyduğumuz zaman okuma becerisi gösteremiyoruz. Şimdi bahsettiğimiz yıllar ise 1040'tan sonra kurulan Büyük Selçuklular. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer. Akabinde Harizmşahlar dönemindeki ulema, dünya ölçeğinde yalnızca bu coğrafyada mevcut. İsfizârî gibi bir mühendis, Hâzinî gibi bir fizikçi, Ömer Hayyam gibi bir matematikçi, Râzî gibi bir filozof ne Çin'de var ne Hint'te ne de başka bir yerde. Felsefe-bilim sahasını dünya ölçeğinde bin yıl biz belirliyoruz zaten. Her alan, tıp, müzik, askerî teknoloji, iktisat vb.

Harizmşahlar'a gelirsek.

Harizmşahlar yeni bir şey yapmıyorlar. Büyük Selçuklu'yu devam ettiriyorlar. İlme ve âlimlere müthiş değer veren insanlar. Kısaca gelenek devam ediyor. Belki onlar başlatmıyorlar ama kısmî olarak gelişmelere son halini veriyorlar. Köprülü'nün bir iddiası var: "Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Harizmşahlar'ın askerî katkısı mevcut. Ben de bu iddianın içeriğini genişletiyorum ve diyorum ki, eğitim hayatımız, bilim anlayışımız da o geleneğin devamı. Çünkü tüm büyük bilim adamları bu coğrafyadan yavaş yavaş geliyorlar. 1220'lerden başlıyor. Moğolların önünden kaçıyorlar. Önce İran ve Irak'a; bir kısmı daha sonra Anadolu'ya; bir kısmı ise ve Suriye-Mısır'a geliyorlar. Böylece Anadolu'da büyük bir entellektüel yapı kuruluyor. Bu büyük yapı daha sonra Osmanlı'ya aktarılıyor. Sıfırdan bir şey olmuyor neticede...

Söylediklerinizden hareketle samimiyetle bir şey söyleyeceğim. Aslında sözünü ettiğiniz Selçuklu, Harizmşahlar, Osmanlı bağı, arada böyle bir devletin varlığı, emin olun ortalama insanımızın değil, pek çok entelektüelin, hatta tarihle ilgilenenlerin bir kısmının bile zihninde mevcut değil.

Bu bağ ve süreklilik var. Bunu eserlere baktığımız zaman görebiliriz. Bir örnek vereyim: Bahâuddin Harakî, Merv'de astronomi alanında önce *Muntehâ el-idrâk fî tekâsîm el-eflâk* adlı teknik bir astronomi kitabı kaleme alıyor; akabinde bunu *et-Tebsıra fî 'ilm el-hey'e* ismiyle ders kitabı olarak yeniden düzenliyor. Soru şu: Bu eserlerin İslâm dünyasındaki yayılım hızı nedir? Bunu Avrupalı ve Amerikalı bilim tarihçileri çalışıyor. Bir bakıyorsunuz yirmi yıl geçmeden Latinceye ve İbraniceye tercüme edilmiş kitap; ayrıca üzerine İbranice şerhler

yazılmış. Yemen'de hem de. İslâm dünyasında bir kitabın Endülüs'ten Bağdat'a gelmesi 3 aydan fazla almaz. O da en fazla. İşte zaten olağanüstülük de burada. "Yazma kültürü ile iş gören bir entellektüel ortamda *sürekliliği* bu kadar nasıl sağlamışlar?" Bu sorunun üzerine araştırma yapmak gerek.

Ulemanın seyahatleri önemli

Seyahatler. Özellikle Mekke ve Medine'ye seyahatler. Çünkü, Hicâz, İslâm dünyasının *hard-disk*idir. Tüm âlimler oraya geliyor. Gelmese bile eserlerini gönderiyorlar. İki, üç yıl kalan var. Burada eserler, fikirler değiş tokuş ediliyor. Bir kısmı geldiği yere dönmüyor; İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine gidiyor. Mesela, Erzurumlu İsmaîl Hakkı'nın oğlu İsmaîl Fehim hacdan Osmanlı'ya dönmüyor; Hindistan'a gidiyor. Oraya yerleşiyor ve orada ölüyor. Yusûf el-Kırşehrî kalkıyor Endülüs'e gidiyor, orada ölüyor. Biz sadece İbn Arabî, Anadolu'ya geldi zannediyoruz. Bizden gidenler? Ulemanın kafasında İslam dünyası tek bir coğrafya. Senin benim gibi bakmıyor ki. Pasaporta da ihtiyacı yok. Moğollar büyük bir yıkım getiriyorlar ama Moğolların bu Yam teşkilatının bilginin dolaşımının hızını nasıl arttırdığını iyi çözümlememiz lazım. Yani Moğollardan önce İslam dünyasında bir kitap on günde gidiyorsa Moğollar döneminde üç güne düşüyor.

Neden?

Çünkü o Yam teşkilatı, bir posta teşkilatıdır; büyük ve küçük garnizonlardan oluşur; atın en üst derecede verimli kullanımına dayanır. Siz, Pekin'den bir kitabı ya da bir insanı Konya'ya en hızlı şekilde nasıl ulaştırabilirsiniz? İşte bu sistemi kumuşlar ve bu sistemde hata ölümle cezalandırılıyor. O kadar sert. Dikkat ediniz; 1240'tan sonra İslam dünyasındaki ulemanın, entellektüel insanların ya da kitapların, bilginin dolaşım hızı inanılmaz artar. Kutbuddin Şîrâzî bir orada bir buradadır. Herkes her yerde dolaşıyor. Çünkü güvenlik var. Tek bir devlet. Sıkı bir sistem. Cengiz Han bile ulemaya karşı çok dikkatlidir. O kadar ki, bir şehri kuşattığı zaman içerde çok meşhur bir âlim varsa çıkmasına izin veriyor. Hatta rica ediyor buyurun siz çıkın diye.

Bunu bir hürmet kastıyla mı yapıyor. Yoksa psikolojik harp aracı olarak mı?

Elbette hayır! Bilgi, aynı zamanda belirsiz olduğu için korkutucudur yöneticiler için. Çünkü bilginin astroloji tarafı var, kozmoloji tarafı var, simya tarafı var. "Bu âlimlerin sağı solu belli olmaz" diye aynı zamanda ürküyorlar; korkuyorlar ve saygı duyuyorlar; hepsi birlikte kısaca. Bu hareketlilik ulema biyografilerinden de çıkarılabilir. Ayrıca yazma eserlerin ve yazarlarının dolaşımına da bakılabilir. Esiruddin Ebherî mesela, Türkistanlı. Konya'da baş-astronom; Suriye'de ölüyor. Elbette gittiği her yere birikimini de taşıyor. Herhangi biri değil; dönemin en önemli isimlerinden. Ya da Hubeyş et-Tiflîsî; Harizmşâhlar döneminde Merv'de Harzimşahlar döneminde Anadolu'ya, Konya'ya geliyor. Sultan Alaeddin Keykubâd'a Farsça eserler sunuyor. Pek çok isim var böyle. Sadreddin

Konevî, Malatya'dan geliyor. Sadece alimler birbirine saygı göstermiyor. Bazen okurken psikolojik sıkıntı yaşıyorum. O dönemde devletin ulemaya gösterdiği saygı şaşırtıcı... Yalnızca birinci sınıf âlimlere değil, ikincil, üçüncül derecedeki âlimlere de saygı gösteriyorlar. Sarayda toplantı yapıyorlar; ulemayı davet ediyorlar. Yerel ulemayla onları tanıştırıyorlar. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini İngilizceye tercüme eden Franz Rosenthal, Bilginin Zaferi adıyla Türkçe'ye çevrilen kitabında diyor ya -ki bunu çok tekrar ederim-: *İslâm* kelimesini tarihten silsek; *ilim* kelimesi kaldığı sürece İslâm tarihten silinmez. Bilgiye bu kadar değer veren bir kültürden bahsediyoruz. Mesela Maverdî'nin *Edeb el-dunyâ ve el-dîn* adlı eserini açıyorsunuz; Dünya ve Âhiret'in âdâbı yani Dünya ve Âhiret'te insanca yaşamak için sahip olmamız gereken asgarî bilgi, donanım üzerine. Birinci bölüm, *akıl*; ikinci bölüm, *bilgi*; üçüncü bölüm, *dünya*; dördüncü bölüm, âhiret. Beşinci bölüm ise çok önemli; *kendilik*. Çünkü kendi hakkında kanaati olmayan insan kendi-olmayan hakkında hiç bir bilgi tahsil edemez.

Bir daha tekrarlar mısınız bu hiyerarşiyi.

Birincisi, *akıl*. Çünkü akıl, usûl-i fıkha göre Tanrı'nın sizi muhatap almasının illetidir. İkincisi, aklın ürünü *bilgi*. Burada bilgi, her çeşidiyle. Şiir de matematik de. Her türlü bilgi. Üçüncüsü, *dünya*. Dünya ihmâl edilerek âhiret inşâ edilemez. Dördüncüsü, *âhiret*. Beşincisi, çok önemli ve kitabın neredeyse üçte birinden fazlası: *Kendilik idrâki*. Kişinin kendi hakkında bir kanaati, bir fikri olmalı. Çünkü kendini idrâk edemezsen aklını dahi kullanamazsın. O *farkındalık* dediğimiz *bilinç* durumu yani. Nerede bunlar? Bunların günlük kültürümüzde ne karşılığı var? Aklı eleştirmeyi marifet sayıyor bazıları. Sormak lâzım hangi akıl diye?

Sürekliliğe gelirsek, Selçuklular dedik, Harizmşahlar dedik; Osmanlı'ya doğru gelirsek.

Evet! Anadolu Selçuklularının, bizim tarihimiz açısından, ilim ve düşünce bakımında çok önemli bir yerleri var. Anadolu tarih boyunca bir sığınma yeri olmuş. O dönemde de öyle. Herkes Konya'ya gelmiş, hatta sığınmış. Ve bu şehirde yeni bir şey olmuş. Herkes doğal çevresini bırakıp geldiği için yeni bir İslâm anlayışı teşekkül etmiş Anadolu'da.

Anadolu'nun tabii merkezi neresidir?

Konya'dır. Onun etrafında, Sivas'ı, Kayseri'yi, Tokat'ı sayarsın, Kastamonu'yu, Malatya'yı sayabilirsin. Ancak merkez Konya'dır. *Türk İslâm*'ı -pojeratif anlamlarını bir kenara bırakarak söylüyorum- Anadolu'da, Konya'da inşa edilmiştir. Bu İslâm'ın çok yumuşak bir özelliği var; çünkü hem fıkhı, hem kelâmı hem de tasavvufu bir arada tutan bir anlayıştır bu. Sadreddin Konevî, Celâleddin Rûmî, Sirâceddin Urmevî, Kutbuddin Şîrâzî, Ekmeleddin Nahcuvânî vb. o dönemin devleri bunlar. Bu âlimlerin hepsi farklı yerlerden geliyor. Farklı kültür havzalarından geliyorlar ama burada yeni bir dil oluşturuyorlar. Bu dil Osmanlı'yı kuran dildir işte. Bu dili, Yunus Emre, Hacı Bektaş, Aşık Paşa, vb. isimler Türkçe ifade ediyorlar. Bu dil, muhâkemât projesi neticesinde nazarî

formuna Fâtih Sultan Mehmed döneminde kavuşuyor. Bilindiği üzere Fâtih, savaşa gittiğinde bile yanında bir mecmua taşıyor. İnce, cönk dediğimiz sığır dili şeklinde. Çünkü cepkene sokulması lazım. Şimdi bu mecmua Nuruosmaniye'de. Mecmuanın birinci kitabı, İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve el-tenbîhât*'ı ki, meşşâî felsefesinin en önemli metnidir. İkinci kitap bunun eleştirisi, Gazzâlî'nin *Tehâfut el-felâsife*'si. Üçüncü kitap Suhreverdî'nin *Hikmet el-işrâkiyye*'si ki İşrâkî felsefenin en önemli metni kabul edilir. Dördüncü kitap ise Sadreddin Konevî'nin *Miftâh el-Gayb*'ı ki irfan geleneğinin en önemli kitabı olarak görülür. Bu dört kitabı, demek ki savaşta bile yanında taşımış. Yani bu tavır olumlu mudur değil midir? Daha sonraki yansımaları dikkate alarak tartışılabilir. Ancak şimdilik fotoğrafı çekmek bakımından söylüyorum. Neticede, nihayetinde bir tercihleri olsa da yöntemleri bütünleştiren bir yaklaşımları var Osmanlı entelektüellerin. Bunun, kanaatimce bazı olumsuz sonuçları da oluyor. Çünkü çatışmayı ortadan kaldırıyor, gerginliği gideriyor. Çünkü her yöntemi kullanabiliyorsun belirli oranlarda. Dediğim gibi bu ayrı bir tartışma konusu. Yine de Osmanlılarda gördüğümüz bu yönelim köklerini Selçuklularda buluyor. Selçuklular yalnızca Anadolu'yu belirlemiyorlar. Özelikle 1250-1450 tarihleri arasında, iki yüz yıllık dönemde, Konya merkezli âlimlerin Suriye-Mısır etkisini de ciddi bir şekilde incelemek lazım. Mesela Alâeddin Konevî adlı âlim. Bu Alâeddin Konevî, İbn Haldûn'un hocasının hocasıdır; İmameyn denilen kardeşler. "İki imam" diye biliniyorlar Mağrib'te. Mısır'a ve Suriye'ye geldikleri zaman okudukları kişi Konevî. Bunlara Fahreddin Râzî'nin kelamını ve felsefesini okutuyor. Onun için İbn Haldun, otobiyografisinde şöyle der: Hocam Muhammed Âbilî, bize Tebrîz ile delil getirirdi (yedullunî bi't-Tebrîz). Tebrîz yani Tebrîz matematik astronomi okulu; Kutbuddin Şîrâzî'nin başında bulunduğu kurum. Kısaca, bu coğrafyada çok yoğun bir etkisi var Konyalı âlimlerin.

Bir dönemlendirmeniz oldu. O benim çok dikkatimi çekti. 1200-1450'li yıllar

Evet! 1250-1450. O iki yüz yıllık dönem içinde.

İki yüz yıllık dönem. Konya merkezli bir yayılım.

Elbette! Özelde Konya'da, genelde Anadolu'da yetişen âlimlerin, fakihlerin o dönemdeki İslam coğrafyasına ciddi etkileri var.

Halbuki tersi bir anlayış var. Mesela Osmanlı coğrafyasında eğitim, bilim, medrese anlatılırken işte Kahire merkezli, Bağdat merkezli tanımlamalar yapılıyor.

Doğru! Belli bir döneme kadar öyle.

Hatta Türkistan coğrafyası çok daha az zikredilir değil mi?

Maalesef. Bu biraz da doğal. Mısır'ın merkez olması da Moğollar sayesinde. Çünkü ele geçirilemeyen tek güvenli yer orası ve alimler oraya sığınıyor. Bu Mısır'ın tek başına kendi icadı değil. Şemseddin İsfehânî de geliyor. Türkistan'dan İran'dan o kadar çok alim

geliyor ki, burayı zenginleştiriyorlar. Bu tarihlerde ilginçtir Mağrib'ten de gelenler var. Bunda Memlukların özel siyaseti de etkili. Bilindiği üzere Memluk dönemi İslam dünyasında en hacimli eserlerin yazıldığı dönemdir.72 cilt hayvan ve bitki ansiklopedisi var. Feyzullah Efendi'de. Değişik alanlarda 30'ar, 40'ar cilt kitaplar yazılmış.

Tabakat kitapları var.

Doğru, tarih, tabakat, hadis... Şimdi bunun için ne kadar kağıda ihtiyaç var hesapladık mı? Bu işler için hiç maddî kültürü dikkate almıyoruz. Niçin? Çünkü Memlükler Kıpçak, Çerkez, kısaca Kafkas menşeli insanlar; devleti yönetiyorlar. Araplar işsiz kalıyor. İbn Haldun *Mukaddime*'de diyor ki: "İslâm'ın ilk devirlerinde Araplardan âlim yetişmez; çünkü devleti yönetiyorlar. Devleti yönetmekten ilme vakit ayıramadılar." Gayet doğal. Türkler de öyle. Kişisel kanaatim Türklerin en büyük sorunu sürekli imparatorluk kurmaları. Çünkü imparatorluk çok insan tüketiyor. Şöyle düşünelim: Türkiye'de 90 bin cami var. Asgarî 90 bin imam ve 90 bin müezzine ihtiyacı var demektir. Bir de okulları düşünürsek kaç milyon öğretmene ihtiyaç var Türkiye'de? Yetişmiş insan ihtiyacı üstelik. Şimdi koca bir imparatorluk kuruyorsun. Devlet mekanizmaları, yüksek bürokratlar az olmakla birlikte, pek çok ehil insan istiyor; imam, müezzin vb. Memluklar, iktidarı ele geçirince âlimlere bir alan ayırmak zorundalar. Medreseler, rıbatlar vb. kuruyorlar. Diyorlar ki, "siz ilimle uğraşın". Bunu mâlî açıdan finanse ediyorlar. İlim de patlama yapıyor. Ne zaman ki, Türkler üçüncü nesilde âlim yetiştirmeye başlıyor Araplar diyorlar ki, "Bari şu ilmi bize bırakın". Tîmûrtaş, İbn Tağriberdî vb. meşhur fakihler yazmaya başlayınca. Yani siyaset sizin elinizde; bazı şeyleri de bize bırakın. Kısaca dönemin maddî kültürünü, toplumsal ilişkilerini, tabakalarını çok ciddi çözümlemek gerekiyor. Memluk döneminin başarısı bu.

Osmanlı'yı konuşalım biraz da. Osmanlı'yı nasıl incelenmeli?

Osmanlı'yı dediğim gibi parça parça incelemek lazım. Yani felsefe-bilim tarihi açısından Osmanlı'nın beylik dönemi ayrıdır. Sultanlık dönemi ayrı. İmparatorluk dönemi apayrı... Fâzıl Ahmet Paşa dönemini ve sonrası başka. Fazıl Ahmet Paşa'ya ayrı bir başlık açmak lazım. Kültür, bilim tarihi, düşünce tarihi açısından… Fâzıl, profesör demek o tarihlerde. Çünkü kendisi on yıl müderrislik yapmış. Sadrazam olur olmaz -çok atladım ama- konağında büyük bir toplantı yapıyor. 1661-1663 arası. Avrupa'da neler oluyor? Daha Newton yok hayatta. Newton daha ana eserini, *Principia*'yı yayımlamamış. 1687'de yayınlanacak. Böyle bir ortamda Avrupa'da neler oluyor toplantısı yapılıyor. Oradaki kararlar neticesinde tercüme hareketleri başlıyor bizde. Tezkireci Köse İbrahim Efendi ki Fazıl Ahmet Paşa'nın yakın bürokratıdır. İlk modern zîc çevirisini yapıyor. Astronomi kitapları, tıp kitapları, pek çok eser tercüme ediliyor. Müneccimbaşı Ahmed Dede mesela. Ebû Behrâm el-Dımaşkî vb. âlimlerin tercümeleri bu çizginin devamıdır. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın yaptığı bunun devamıdır. İlk defa "*Nizâm-ı Cedîd*"

İhsan Fazlıoğlu ile Türk Düşünce ve Bilim Tarihi

tabirini kullanan da Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'dır. O da profesör yani fâzıl. Babası onu, Süleyman Fâzıl Efendi ile birlikte Suriye, Mısır ve Hicaz'a gönderiyor. Oralardaki ulemadan okuyup icazet alıyorlar; bir tür yoklamada bulunuyorlar. Fâzıl Ahmed Paşa bir şey daha yapıyor. İslam dünyasında, Hicaz bölgesindeki ulemayla irtibat kurup bir tecdîd hareketi başlatıyor. O meşhur tecdîd hareketini başlatan, daha iddiasız bir deyişle destekleyen be büyümesine neden olan da Fazıl Ahmed Paşa'dır. Bu konuda pek çok kitap yazıldı. Ancak Osmanlı bağlantısı, siyâsî ve zihnî anlamda pek kurulmuyor.

Niye?

Ya bilmiyorlar ya da bilerek yapıyorlar. Çünkü o hareketin en büyük ismi Süleyman Rûdânî, bir yıla yakın Fâzıl Ahmed Paşa'yla İstanbul'da kalıp müzakere yapıyor. Daha sonra büyük bir malî kaynak ve siyâsî bir güçle dönüp oradaki Hicaz'daki tecdîd hareketini örgütlüyorlar. Bu tecdîd hareketi çok önemlidir. Çünkü bir yüz yıl sonra kolonyalist-emperyalistlere karşı İslâm dünyasındaki tüm direnişleri örgütleyen âlimler bu hareketin içinde yetişiyor. Osmanlı, bu destekle, İslâm dünyasının geleceğini de tayin ediyor. Yani Endonezya'daki, Çin'deki, Hindistan'daki, Afrika'daki isyan hareketleri... Portekizlilere, Hollandalılara, İngilizlere, Fransızlara isyan edenleri örgütleyen, işte, Hicaz'daki âlimlerin yetiştirdiği insanlar. En önemli isim, meşhur Kürd kökenli âlim İbrahim Kurânî'dir. Hâlâ bugün Endonezya'da İbrahim Kûrânî Okulu var!

Bunlar yetiştirilirken aynı zamanda siyâsî şuur veriliyor.

Siyâsî şuur veriliyor. Osmanlı siyasetinin ufku onlara aktarılıyor. Mesela İbrahim Kurânî aynı zamanda Safevî ideolojisine karşı da Osmanlı'yı savunuyor. Osmanlı'yı parça parça işlemek lazım onun için. Her dönem kendine ait özellikleri haiz. Yani tek bir Osmanlı yok tarihte; Osmanlılar var. Diyelim ki Sultan Yıldırım Bâyezîd'e kadar nüfus mütecanis değil; Türkçe yerleşmemiş. Osmanlı ordusu 1502'ye kadar bütünüyle Türkçe konuşmuyor ki. Osmanlı'nın Türkçe konuşması için nüfus lazım size. Yeşerdiğiniz coğrafya Türk nüfusunun yoğun olduğu bir coğrafya değil. Yavaş yavaş oluyor bunlar. Nitekim ilginçtir, 1480'lerden sonra -ki 1482'dir Aşıkpaşazade'nin Osmanlı tarihi- birden

Osmanlılarda ilginç bir anlayış ortaya çıkıyor. Klasik literatürü Türkçeleştirmek. Matematik, astronomi, müzik eserleri, mantık eserleri vb.

Neden?

Çünkü artık devlet bürokrasisi Türkçe konuşuyor. Ordu, Türkçe konuşmaya başlamış.

Sultan II. Murad'ın tabi çok büyük rolü var.

Hocam! Bu Muradlar ilginç. Sultan I. Murat da, Sultan II. Murad da; Sultan III. Murad da. Türkçeciler. Evet! Bakıyorsunuz mesela ilk mantık kitabı yazılıyor Oğuz Türkçesiyle, Ladikli Mehmet Efendi tarafından. İlk Türkçe nazarî astronomi kitabı yazılıyor Seydî Ali Reis'in eliyle. İlm-i mîkât ve astronomi âletleri alanında Türkçe eserler sökün ediyor: Muhammed Konevi, Mustafa b. Ali el-Muvakkıt. Coğrafya eserleri, tıp eserleri, amelî hikmet eserleri, gittikçe çoğalıyor.

Yalnız, şu genellemeyi yapabiliriz. Osmanlı'nın Türkçe'ye verdiği değer ve hizmet her asırda takdire şayandır.

Yok ki öncesi. Yani Büyük Selçuklular, devleti seçkinleri belki Türkçe konuşuyor ama devletin resmî dili Farsça.

Memluklulara gidiyorsun her şey Arapça. Babürlüye **gidiyorsun Farsça.**

Hanedanın dilinden daha çok bürokrasinin dili çok önemli bu işlerde.

Bürokrasi ve diplomasi.

Ve ordunun dili. Osmanlılar'da ilk Türkçe muhasebe matematiği kitabı 1461'de Kalkandelen'de yazılıyor; Balkanlarda. Sonra Hacı Atmaca. Hatta önce Farsça ufak bir direniyor ama...

İlhanlılardan gelen bir şey.

Doğru! Türkçe konuşan bürokratlar kabul etmiyor ve Hoca Hayreddin'in Farsça kitabını derhal Türkçeye tercüme ediyorlar. Muhasebe dili, hatta kalemin dili Türkçe oluyor. Akabinde ordunun dili de. Artık Türkçe merkezi bir yer ediniyor. Bunun Fatih'in siyasetiyle ciddi bir ilişkisi var. Yunus Emre, Aşık Paşa, gibi pek çok şairimiz var ancak bizzat Fatih'in kendisi Türkçe şiir yazıyor. Oğlu Cem Sultan, veziri Ahmed Paşa şiirlerini Türkçe kaleme alıyor. Dîvan edebiyatı denilen akımın ilk ismi Necâtî bu yüzyıla ait. En önemlisi de hocası Fatih'in hocası Sinan Paşa'nın Türkçeyi nesir dili olarak kurması. Nitekim Cemil Meriç "üslupta ceddimdir" diyor. Düşünün ki, 1400'lerin sonunda ölmüş Sinan Paşa'ya 20. yüzyılda yaşamış, hakikaten üslup sahibi bir yazar, Cemil Meriç, "ceddim" diyor. Bu vesilelerle Türkçe dediğimiz Batı Oğuz Türkçesi de yavaş yavaş kuruluyor. Zaten Yunus Emre'den öncesi yok gibi. Fatih, eski Türk tarihine de çok önem veriyor. Torununun adı Oğuz. Oğuz destanlarını ihya ediyor. *Kutadgu Bilig*'i okuyan nadir Türklerden. Tüm bu örnekler gösteriyor ki, çok bilinçli bir siyaset sahibi bu tür konularda.

Şimdi tabi Osmanlı dönemi uzun bir dönem. Dönemler halinde ele alınması lazım. Siyâsî tarihle bağları var.

Elbette! Her şeyin her şeyle alakası var; siyaset, ticaret, iktisat, vb. Şöyle hızlıca özetlemeye çalışayım: Kuruluştan Sultan Yıldırım Bâyezîd dönemine "*teşekkül dönemi*" diyoruz derslerde. Bu dönemde daha çok pratik bilimler, acil ihtiyaçlar, Arap dili ve edebiyatının öğretilmesi, uygulamalı geometri, uygulamalı astronomi gibi konulara ağırlık veriliyor. Sultan Yıldırım Bâyezîd sultanlığa geçiş yapmak istiyor İslâm dünyasında yer edinmek için. Molla Fenârî'yi davet ediyor. İlmiye teşkilatı yeniden örgütleniyor. Bu sefer mantık, usûl dersleri; usûl-i fıkıh, usûl-i din yani kelam müfredata giriyor. İran'dan Abdulvâcid Hemedânî'yi getirtiyorlar; Kütahya'ya yerleşiyor. Astronomi eğitimi başlıyor. Fenârî ekibi İstanbul'un fethini mümkün kılıyor. Molla Fenârî, Aydınlı Hacı Paşa, Şeyh Bedreddin, Ahmed-i Dâî; sonra hu neslin yetiştirdikleri, Muhammed Şah Fenârî, Molla Yegan, Hızır Bey vb. Bunlar öyle az-buz adam değiller. Fatih Sultan Mehmed devrinde, fetihle birlikte *imparatorluk* ufkuyla yeniden bir örgütlenme yapılıyor ve 1475 ile 1600 arası Osmanlı, İslam dünyasının merkezine dönüşüyor. Her açıdan ancak entelektüel olarak da. O zamana kadar takip ediyor; öğrenci gönderiyor; hoca getirtiyor. Bu tarihten sonra Osmanlı belirlemeye başlıyor; sorularıyla, yazdıklarıyla. Yani diyelim ki, Hocazâde, İbn Kemal, Taşköprülüzâde, Muhammed Berdâî, Kınalızâde, Filibeli Alâaddin Ali Çelebî, Piri Reis, Muhammed Konevî, vb. tarafından yazılan eserler sadece Osmanlı kültürü için değil tüm İslam medeniyeti için önemli. Tüm ilmî disiplinlerde bu böyle. Dil ilimleri, dinî ilimler, tıp, matematik bilimler vb. Diyelim ki Takiyuddin Râsıd İslâm dünyasının yetişmiş belki son büyük optikçisi, astronomu, mekanikçisi, matematikçisi. Sonra İbn Hamza var; Takiyüddin'den sonra. O da Oğuz Türkçesiyle yazılan en önemli matematik kitabını yazıyor. Sultan III. Murat'a sunuyor.

Bundan sonra ortaya çıkan ciddi krizler var. Biz o dönemi "*muhâsebe dönemi*" olarak adlandırıyoruz. Yeni bir arayış, toparlanma. Onlara girmeye gerek yok ama biraz önce dillendirdiği gibi 17. yüzyılın ikinci yarısında Fazıl Ahmet Paşa'nın da desteğiyle bir *tecdîd hareketi* başlıyor. Bu tecdîd hareketi gittikçe farklılaşarak, Batı'dan gelen bilgi birikimiyle bütünleşip bildiğimiz o Nizâm-ı Cedîd hareketiyle Sultan III. Selim döneminde daha köktenci bir yenileşmeye dönüşüyor.

Osmanlı'nın Batıyla ilişkileri her zaman var. Sultan II. Bâyezid döneminde bile tercümeler var. Cerrahnâme tercüme ediyorlar mesela. Frengi hastalığı bizde bilinmiyor bu tercümelerden öğreniliyor. Kısaca, kendi ihtiyaçlarına uygun ve gerek duyduklarında faydalanmaktan çekinmiyorlar. Elbette bu uzun bir konu.

Ama 18. yüzyılın başlarından itibaren biraz hesaplaşma…

Evet! Çünkü Osmanlı kendi kültüründen şüphe duymuyor. Toderini, İtalyan Venedik elçiliğine gelen ve beş yıllık görevi yapan entellektüel bir papaz. *Türklerin Yazılı Kültürü* adlı küçük boy 3 ciltlik bir eser yazdı. 1. cilt, eğitim sistemi; 2. cilt, kitap ve kütüphane 3. cilt: ise matbaayla alakalı. Emin olun şu

anda Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan bizlerden daha sağlıklı bakıyor. Bir tespiti var ki, tespit benimkiyle aynı. Dediği şu: Müthiş bir tekebbür var Osmanlı'da. Yani kendi kültüründen yani *tarz-ı Osmânî*'den hiçbir zaman şüphe duymuyor. Bu bir taraftan gayet doğal. Diyor ki, Toderini: "Bazı konularda Avrupalıların kendilerini geçtiğini bilmelerine rağmen kendi edebiyatlarına, kendi kültürlerine o kadar güveniyorlar ki". Elbette adamlar bir Pigme kabilesi değil; "biz Osmanlıyız" diyorlar.Kendilerine özel bakıyorlar. Buna rağmen yine de kendi içlerine kapalı değiller. Batı'dan gelen bilgi miktarı arttıkça, gelen bilgiyi anladıkça ve elbette gerek duydukça bilgiye sağır değiller. Bir de şunu hiç unutmamak lazım: Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve gelişen yeni bir yöntem, yeni bir bilme biçimi. Klasik yöntemlerden herhangi biri değil. Bu nedenle anlamak ve kabul etmek göründüğü kadar basit değil. Nitekim Fransızlar da çok rahat anlamıyorlar. Modern bilimin Fransa'da tam kabul edilmesi 1744'tür. Hem de Fransız kralının fermanıyla. Oraya girmeyelim, konu dağılabilir. Çalışırken Batı'yı da iyi anlamak lazım ki, mukayese yapılabilsin. Çünkü orada da işler kolay gitmiyor; yani Newton bir şey yazdı; herkes sıraya girdi. Tersine Newton'un yazdıklarını kendi görevli olduğu üniversitedeki asistanı bile bilmiyor. 1800'e kadar çünkü batıda üniversiteler kilisenin kontrolünde. Yani biz batıdaki ilmî, entelektüel hayatı böyle basit bir hadise olarak görmeyelim. Çok yeni bir *yöntemsel* değişiklik var. Bu yöntemsel değişikliği anlamak öyle kolay değil. Bu değişikliği Batı Avrupa'daki kültürler de hemen anlamıyor. Zamanla, bazen de savaş meydanlarındaki yenilgilerle dikkat artıyor, anlama başlıyor.

Osmanlı'yı parça parça incelemek lazım. Yani felsefe-bilim tarihi açısından Osmanlı'nın beylik dönemi ayrıdır; Sultanlık dönemi ayrı. İmparatorluk dönemi apayrı... Fâzıl Ahmet Paşa dönemini ve sonrası başka. Fazıl Ahmet Paşa'ya ayrı bir başlık açmak lazım. Kültür, bilim tarihi, düşünce tarihi açısından…

Ayrıca, Batı Avrupa'dakiler de bir şekilde konuşmaya başladıkları ve geliştirdikleri dilin gramerini, daha sonra yaptıklarını fark edince sorgulamaya kalkışıyorlar. *Bilim Devrimi* kavramını biz 1937'de icat ettik. Yani Newton bilim devrimi yaptığını düşünmüyordu. En fazla yeni (nova) bir şey yaptığının bilincindeydi. Rönesans kavramını daha keza. Elbette yeni bir şey yapıyorlar. Bir gelişme olduğunun farkındalar. Ancak bunun maddî, ekonomik, teolojik koşulları var; ayrıca zihniyet koşulları. Bir örnek vereyim: Abbas Vesîm Efendi, klasik bir astronomdur, matematikçidir. Önemli eserleri mevcut. Aynı zamanda bir tıp kitabı var. *Dustûr el-Vesîm fî tıbb el-cedîd ve el-kadîm*. İlk defa o söylemiyor tabi ki, ama Osmanlı alimleri kendi entellektüel birikimlerine "kadîm" demekten çekinmiyorlar. Batıdan gelene de "cedîd" demekten kaçınmıyorlar. Bu eserde bir

soru var; sanal bir soru. Batıdan gelen tabibler İstanbul'da muayenehaneler açıyor ve hasta kabul ediyorlar. Bir tartışma çıkıyor. "Biz, bu muayenelere gidebilir miyiz?" diye sorarsan; "elbette gidebilirsin." Tekrar soruluyor: "Ama bu Frenkler, bize düşmanlar; kötülük yapabilirler; yanlış ilaç verebilir." Yazar cevap veriyor: "Hayır! Çünkü tıp biliminde bir ilke var. Muayenede hastanın ırkına, dinine, cinsiyetine vb. bakılmaz." Şu soru, bana kalırsa, daha önemli: "Siz demiyor muydunuz ki, İslâm ülkelerinde üretilen bilim tıp her açıdan gelişmiştir; Frenklerinkinden üstündür. Madem böyledir; öyleyse niçin Frenk hekimlerine gidiyoruz ki; onların tıbbına niçin ihtiyaç duyuyoruz?" Şimdi bir bu soru karşısında bir Osmanlı âliminin, hekiminin cevabı ilginçtir; diyor ki: "Evet! zahiren yani lafzen böyledir. Ancak hakikatte onların tıbbı bizden ileride" Peki ne yapacağız? "Alacağız" diyor. Zihniyet bu. Yani, gelinen noktayı bir âlim son derece doğal görüyor. Almada da ciddi bir sıkıntı yok. Yüzlerce örnek verilebilir; tıptan, astronomiden, matematikten, vb. astronomide. Pek çoğunun en azından girişini okuduğum için haberdarım. Üzerine konuşulan psikoloji, büyük oranda 1860'lardan sonra ortaya çıkıyor. Nedeni de kolonyalist ideolojinin başlattığı İslam ile bilim ve teknoloji tartışmaları. Renan ve benzerlerinin olumsuz tavırları. Ayrıca unutulmasın ki yeni kurulan mühendishanelerin ilk hocaları kimler? Gelenbevî İsmail Efendi, Hüseyin Rıfkı Tamânî, Palabıyık Mustafa Efendi vb.

O da ilginç. Birçok medresedeki başarılı hocayı mühendishaneye aktarıyorlar değil mi? Talebeyi de öyle. Medresenin öne çıkan talebelerini mühendishaneler alıyorlar.

Öyle elbette. O konuda bir sıkıntı yok. Türk devlet geleneği. Dedik ya Türkistan'dan beri devam eden bir gelenek. Bir kere bizde devlet bir şey isteyecek hem de bu istek devletin bekası için olacak. Ulema da buna itiraz edecek. Bu mümkün mü? Bizim için devlet her şeyden önce gelir. "Din ü Devlet". Türkistan'dan bizde kalan en önemli haslet bu. Dolayısıyla...

Devlet ebed müddet diyoruz ya.

Evet! Şimdi Şeyhülislam'a devlet erkânı diyecek ki, "bu millet için devlet için faydalı." Şeyhülislam da itiraz edecek öyle mi? Yok öyle bir şey. Tam tersine fetva veriyorlar; destek çıkıyorlar.

Sultan II. Mahmut'un, düşünün, o gerçekten kabul edilmesi zor inkılaplarına bile dört elle sarılıyorlar.

Mesele devletin bekası. Herkes elini taşın altına koymuş. Tek tek sayabilirim hangi alim ne yapmış bu dönemde. Ama 1860'tan sonra iş ideolojik zihniyet eleştirisine, hatta saldırganlığa dönüştüğünde herkes bir tutum alıyor ve o tutumu savunmaya başlıyor. Daha önce böyle bir şey yok.

Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa bile, "Nizâm-ı Cedîd" adını verdiği yeniliklere başlarken, tüm bürokratları toplayıp şer'i şerife bağlı kalacaklarına dair yemin alıyor. Bilinen bir olay bu. Meseleleri incelerken biraz uzaktan bakıyoruz. Halbuki metinlere girmek,

ara sokaklarda dolaşmak, o insanların psikolojisini hissetmek gerekiyor. Kolay bir iş yapmıyorlar. Bir Pigme kabilesi değil bu insanlar; süregelen bir kimlikleri ve konumları var. Sabahtan akşama değiştiremezler. Bir de temsil sorunu var. Kendilerini büyük bir medeniyeti mümessilleri olarak görüyorlar.

Görmüş geçirmiş, neler yaşamış…

Elbette! Zor bir psikoloji. Osmanlı seçkinlerini biraz anlamak lazım bu konuda. Kabul etmek zor. Yani sen daha padişahınla eşit görmüyorsun onun devlet başkanını. Vezirle eşit tutuyorsun. Birden antlaşma maddesine diyorsun ki "Rus Çarı ile Osmanlı Sultanı eşittir". Bu psikolojiyi bizim anlamamız biraz zor. Çünkü kaybedeli çok oldu. Ama Osmanlı bürokrasisi, Osmanlı entellektüeli bunun içinde doğmuş büyümüş, anlamakta zorlanıyor.

Bütün antlaşmalara rağmen her devirde de bir takım yollarla hala üstünlük tartışması oluyor. 1661'de Avusturya imparatoruna bir mektup yazılıyor. Biz de Osmanlı padişahı o sırada Sultan IV. Mehmed. Öbür tarafta da "Avusturya kralı" diye hitap ediliyor. Naima bunu etraflıca anlatır. Tam sınıra geliyorlar. Avusturya elçisi bakıyor ki, kendi imparatorundan kral diye bahsediliyor. "Mümkün değil" diyor; "Ya bunu değiştirirsiniz yoksa ben dönüyorum". Orada bir söz sarf ediliyor. Dîvân-ı Hümâyun'da. Artık devir mudârâ devridir. Bunu değiştireceğiz diyorlar. Değiştirip ona da "Avusturya padişahı" diyorlar. Bizimki de padişah.

Aynı şey Babürlülerde de vuku buluyor. Babürlülere mektup yazıyor Osmanlı sultanı. Mektupta *halife* kelimesi geçtiği için itiraz ediyor Babürlü sultanı. Hatta Ankara Savaşı'nı hatırlatıyor. Biraz önce dile getirdim. Toderini'nin şahitliği gösteriyor ki, geç dönemde bile benzer bir psikoloji var. Tekebbür kendinden menkul değil, üstünlüğünü hayat üslubunda görüyor Osmanlı.

İslam düşünce tarihinde Osmanlı'nın bu dönemi yok gibi. Sanki özgün eser üretmeyen, sanki değil, hadi daha rahat söyleyeyim, genel kabul itibariyle Osmanlı ve özgün bir düşünce eseri, özgün bir bilim tarihi, özgün bir felsefe yok gibi bir algı var.

Niye? 17. yüzyıldaki Katip Çelebi'yi ne yapacağız? Bir tarafıyla diyorlar ki özgün -ne demekse? - değil diğer taraftan diyorlar ki *Keşfu'z-zunûn* olmadan bir şey yapamayız. *Cihân-nümâ* önemli.. Bu hastalıklı bakışın çeşitli nedenleri var: Birincisi; bütüncül bir perspektif yok. İkincisi; çağdaş soruları geçmişe taşıyoruz. Onların olmayan dertleri. Bu şuna benziyor: Trabzon'dan bir babanın oğlu gidiyor Amerika'da yaşamaya başlıyor. Yeni bir dünyayla tanışıyor. O dünyadaki nesneleri dert edinip "Babam niye bunu yapmadı niçin bunu almadı?" diye sorup duruyor. Trabzon'da ona ihtiyaç yok da ondan. Osmanlı bir medeniyet; kadim bir medeniyetin son halkası. Elbette Batı'da yeni şeyler oluyor; kimse onu inkar etmiyor zaten. Osmanlı'nın da kendine göre bir sorun alanı var. Kendince dertleri mevcut. Osmanlı'da ne var ne yok diye bakmak doğru değil? Osmanlı nasıl soru soruyordu? Ne tür yöntemler

kullanıyordu? Ne tür kavramlar icat ediyordu? vb. bunlara bakılmalı. Elbette her şeyden önce bir anlatımız olmalı. Yoksa bu tür mukayeseler doğru değil. Kaldı ki 17. yüzyılda yaşamış isimleri saymak zor değil. Mesela Müneccimbaşı Ahmet Dede, 16. yüzyılın ikinci yarısının adamıdır. Birçok felsefî metni var. Size şöyle bir iddiada bulunayım: Dönemindeki Batı Avrupa'daki gelişmelerle etkileşimini bir kenara koyalım, klasik felsefe-bilim tarihi açısından bile 18. yüzyıl İslam tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Mesela mantık. Yabancı dilde birkaç çalışma yayınlandı bu konuda. Bu alanda kırka yakın önemli isim var o dönemde. En son isim de İsmail Gelenbevî Efendi. Mantık, felsefe, matematik birçok çalışma yapıyor. Elbette klasik gelenek çerçevesi içinde. Modern arayışlar var. Hatta klasikten kalkarak yeni bir şey üretebilir miyiz arayışı bile var. Çok dinamik kısaca. Bu tarihlerdeki üretimi bilmeyince, yazma eserleri incelemeyince bu tür çıkarımlar kolayca yapılıyor. Bakınız, yapılan bir araştırmaya göre, 1600-1700 tarihleri arasında, sırf Tefsir alanında, tüm İslam dünyası ölçeğinde, Endonezya, Çin, Hindistan, Arap dünyası vb. İslam dünyasında üretilen tefsir eserlerinin yüzde altmış-yetmişi Anadolu ve Balkanlar'da üretiliyor. Sadece Tefsir'de. Tefsir de entellektüel bir üretim efendim, benim geleneğimin bir parçası.

Böyle bir zihniyetimiz var maalesef. Kültür dediğimiz hadise sadece nazarî bilgi değildir ki. Şiire, musikiye, mimariye vb. bakacaksın. Bütüncül bakmak gerekiyor. Mesele yalnızca istidlâlî, rasyonel bilgi değil sadece doğa felsefesi değil. Bilgi çok çeşitlidir. Pek çok açıdan bakmamız gerekiyor. Tüm bunları bir bütün olarak değerlendirir; sonra da "şu konuda fazla üretim yapılmadı" dersin. Elbette onun da kendine göre nedenleri vardır. O da ayrı bir araştırma konusudur. Biraz ağır bir örnek olacak ama durum şuna benziyor: "Bir kişiye deniliyor ki, "senin anan kötü bir kadındı." Kişi de bir süre sonra buna inanıyor." Daha sonra biri çıkıp diyor ki, "yok yahu; ben araştırdım, senin ana iyi kadındı." Kişi buna şöyle cevap veriyor: "İyi de, Avrupalılar senin bu tespitine katılıyor mu?" Kimse kusura bakmasın ama bizim durumumuz biraz buna benziyor. Kendi anamızı kendi babamızı kendi dedemizi kendimiz tanımıyoruz; başkalarının bize tanıtmasıyla yetiniyoruz ve bir süre sonra da onu kanıksıyoruz. Hatta, o kadar ki, son bazı örnekler gösteriyor ki, Avrupalılar bile olumlu bir şey söylese bu psikolojideki kişiler onlara bile itiraz ediyor. Bu hastalıklı bir tavır. Kendine karşı bastırılmış bir nefretin izdüşümleri bunlar. Bakınız, elbette, "varı, yok; yoğu da var gösterelim, sonra da tarihimizle övünüp duralım demiyorum. Önce olanın bir fotoğrafını çekelim, kafamıza göre resmini yapmayalım. Bir de çok anokranik ya da whiggist tarzda okumayalım geçmişi. Takiyuddin niçin böyle yapmadı? Çünkü onun derdi değildi de ondan; senin derdinin cevabı onda değil. Bu tür sorular "Osmanlılar bilgisayarı niçin icat etmediler?" sorusu ne kadar saçmaysa o kadar saçmadır. Mesela, Frege'nin sayı tanımını alıyorsun; sonra o tanımı tarihte arıyorsun; bulmayınca da suçlayıcı tonda "niçin yoktu?" diye soruyorsun, hatta vahlanıyorsun. Frege'nin sayı tanımını esas alırsan o tanım Aristoteles'te de yok Batlamyus'ta da, Harizmî'de de. Ne olacak şimdi? Bir konuda belli bir tanımı alıp onu geçmişte aramanın bir anlamı yok? Önemli olan, incelediğiniz dönemdeki insanlar ne

yapmışlar buna bakmak. Nasıl soru sormuşlar nasıl cevap vermişler.

Kadimi idrak nedir ve kadimi idrakte ilkeler neler olmalıdır? Bunu özetlemenizi isteyeceğim. Bir de kısmen temas ettiniz ama genel zihniyet düzeyinde nazarî yaklaşım ve uygulamalı yaklaşım nasıl olmalıdır?

Babanzâde'ye atfedilen bir cümle var: "Vaz-ı cedîd değil, keşf-i kadîm yapmak lazım". Bu cümleye şunu ekliyorum: "Keşf-i kadîm yapabilmek için vaz-ı cedîd yapmanız gerek". Bunlar diyalektik olarak birbirini besler. Şimdi siz, günümüzde bir dil felsefesi, bir tarih felsefesi çalışması yapıyorsanız geçmişteki dil felsefesi ve tarih felsefesi çalışmaları size konuşur. Yapmıyorsanız ya akademik bir gevezeliğe dönüşür ya da övgü-sövgünün nesnesi olurlar. Bizim geçmişi anlamlandırabilmemiz için geleceğe adım atmamız lazım. Geleceğe adım atmadığımız müddetçe, geleceğe yönelik bir projeksiyonumuz, bir planımız, bir programımız bulunmadıkça geçmiş, tarihe dönüşmez. Geçmişimizle, gelecekte karşılaşırsak o geçmiş tarihe dönüşür. Bu da geleceğe yönelik iş yapmak demektir. Başka bir deyişle, Anadolu'da yaşayan Türkler olarak gelecekte ne yapmayı düşünüyoruz? Bizim geçmişimizle problemimiz yok aslında. Gelecekle ilgili problemimiz var. Gelecekle ilgili bir vizyonumuz, bir misyonumuz; bir niyetimiz, bir amacımız, bir gayemiz yoksa! Masa başında olabilir ama onların gereğini yapma irademiz ve kudretimiz olacak tam da o noktada diyeceğiz ki "atalarımız bu işleri nasıl yaptı? Nasıl yaptı? Niçin yaptı?" Bir araştıralım, inceleyelim. Yoksa durup dururken, hakikaten 16. yüzyıldaki entellektüel çalışmaların bugün için tarihsel olma dışında hiçbir anlamı yok. Gizli, çağını aşan formüller yok orada. Kendi dönemlerinin sorularını cevaplamaya ve sorunları çözmeye çalıştı insanlar. Dolayısıyla geçmişi idrak etmenin tek bir yolu var: Geleceği idrak etmek. Şöyle bir cümle kuruyorum: Geçmişimizi bilmek, şimdimizi anlamak ve geleceğimizi öngörmek. Bu üçünün bir arada olması lazım.

Özellikle 2010'dan sonra, Türkiye'de yeni yetişen nesil, hakikaten çok ufuk açıcı işler yapıyor. En zor mantık kitabını tersinden okutacak gençlerimiz var şükür. Pek çok konuda böyle. Eskiden bulamıyorduk. Mesela, İlmu'l-vaz'. Mefhumu ve misdakıyla okutacak kimse yoktu. Lafzî anlatım şüphesiz vardı ama bir şey hâsıl olmuyordu.

Hocam bu gelişmeyi nasıl buluyorsunuz?

Hocam yola çıkmak lazım. Hiçbir şey yapmamaktansa bir şey yapmak evladır. Yanlış yaparsanız da düzeltme imkanınız var. Bir iş yapalım. Bunun için bir kullanım kılavuzu yok ki. Yani "*medeniyet kurma kılavuzu*" yok. Dolayısıyla önce yanlış yapmayı göze alacağız. Gerekirse duvara toslamayı da. Ama yüzleşip kendimizi eleştirmeyi de becereceğiz. Ben o açıdan ümitvarım. Gençler geliyor.

Güzel bir müjde, sevindirici bir tespit. Çok teşekkür ederiz.

Rica ederim, ben teşekkür ediyorum.

İsmail Kara

Türkiye'de Laiklik:

Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

Doğrudan Hıristiyanlıkla (hatta Katoliklikle) alakalı bir inanç-kültür-siyaset zemininde vücut bulan laiklik İslâmiyetle, İslâm dünyasıyla, Türkiye ile ilişkilendirilebilir mi? İlişkilendirilebilirse eğer bu nasıl ve hangi düzeyde bir irtibatlandırma olacaktır? Türkiye'de, modernleşme dönemi Osmanlı tecrübesinden başlayarak laiklik nasıl anlaşılmıştır? 1922/1924/1926/1928/1937 sonrası Türkiyesi'nde laiklik esas itibariyle neye tekabül eder; (âdeta bir edebiyata dönüşen) din ve vicdan özgürlüğüne mi yoksa dinin ve dindarların baskı altına alınmasına, dinî bilgi-kültür-yaşama alanlarının aşağıya çekilerek biçimsizleştirilmesine, esas itibariyle birleştirici çatı olan dinin ayrıştırıcı bir alan haline getirilmesi mi? Bütün Cumhuriyet tarihi boyunca en geniş mânasıyla dinle alakalı bütün alanlar ve meseleler niçin ısrarla muğlak ve müphem bırakılmıştır, bugün de bırakılmaktadır?... Niçin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İlahiyat Fakültelerinin, İmam Hatip Okullarının (hatta camilerin!!!) "dinî" kurumlar mı laik kurumlar mı olduğu tam belli değil?

Felsefî, hukukî ve kültürel olarak tartışılması gereken bu ciddi ve mühim problemler ve sorular bugüne kadar Türkiye'nin ilim, fikir ve siyaset alanlarından sürekli uzak tutulmuştur. Olan zayıf metinler ve nutuklarla yahut kutuplaşmış ama birbirini besleyen iki çevrenin meselenin esasından ve Türkiye'den uzak olarak, Türkiye'yi taşıma kapasitesi düşük bir bilgianlayış-yorum seviyesinde, aktüel ve ideolojik unsurlara mahkum bir dil ve anlatımla sınırlı kalmaktadır.

Niçin?

Halbuki insanlık tarihinin ve ilim, din ve kültür tarihinin en mühim ve sarsıcı, dönüştürücü hadiselerinden biri laiklik/dindışılık süreçleridir. En geniş mânasıyla din merkezli bir dünya tasavvuru altüst

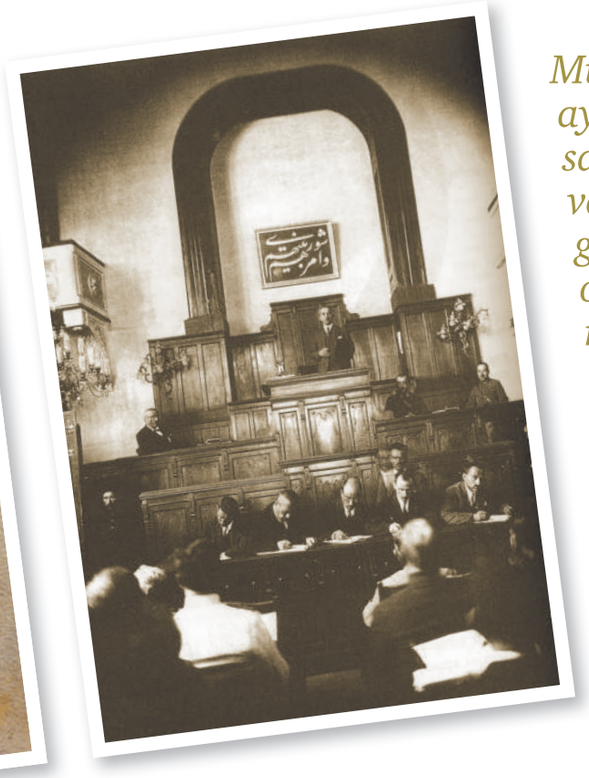

Müslüman muhafazakâr aydınların, edebiyatçıların sayıları çok az olan dergiler ve kitaplar üzerinden bir grup, bir çevre olarak ortaya çıkmaya başlaması, muhatap bulması/muhatap kitle doğurması, bir tarafı Cumhuriyet ideolojisine ve dünyanın gidişatına, diğer tarafı Müslümanlığın mevcut durumuna karşı bir tenkit fikri geliştirmeye koyulması da eşzamanlı/yakınzamanlı olarak vücut buldu.

olmakta, anlamını ve değerini dinden alan bir kültürel manzumenin, varlıkların ve eşyanın anlam katmanlarının bütün unsurları değişmekte, insanüstüyle, maneviyatla, metafizikle ve öte dünya fikriyle irtibatlı bir insan hafızası dindışılığa doğru çekilmekte, insan(lık) âdeta azmanlaştırılarak küçültülmekte ve daraltılmaktadır.

Laiklik süreçleri felsefe ve düşence tarihi açısından reform hareketleriyle, aydınlanma felsefesiyle, bilim devrimiyle, kapitalist dünya görüşüyle, eşitlik fikriyle, demokrasiyle doğrudan alakalıdır. Din-devlet ayrılığı bunun çok sınırlı bir parçasıdır. İktidarın gökten yere inişi (demokrasi, milli egemenlik), gücün Tanrı'dan insana intikali (hümanizm), ortaçağın/karanlık çağın bitişi (aydınlanma), aklın ve bireyin keşfi (rasyonalizm ve cemaattan kurtuluş), insanlığın kölelikten âzat oluşu (özgürlük) gibi uyarılmış, sembolik ve güçlü ifadeler bu uzun hikâyeyi anlatmak için kurulmuş/kurgulanmıştır.

Türkiye'nin laiklik-laikleşme tarihi hem mevzuat ve yorum hem de uygulama itibariyle derinlikten, vüsatten, hak-hukuktan hâlâ yoksundur ama bu anlamsız olduğu mânasına gelmez.
Zayıf, biçimsiz ama anlamlı bu durumu/durumumuzu anlamak için belki yaklaşık bir asır içinde bu vadide değişen ve değişmeyen bazı hatlara, unsurlara bakmak faydalı olabilir ve dahası bundan sonrası için yeni bir başlangıç noktası bulmak adına bir fonksiyon icra edebilir.

Laikliğin "Değişen" Yüzü: Dönemler ve Küçük Tadiller

Ana çizgi olarak Türkiye'nin bir asırdır değişmeyen hayli problemli bir laiklik

politikası ve mevzuatının olduğu söylenebilir. Bununla beraber akışı görmek için kısmen değişen ve toplumsal karşılık bulan yan ve tâli unsurlar üzerinden bir dönemlendirme yaparak ve bunun üzerinden bazı meseleleri anlatarak başlanabilir.

1. 1919-1924 tarihleri arasındaki dönem (erken Cumhuriyet dönemi): Milli Mücadele ile başlayıp Lozan Antlaşması'yla ve onun laiklikle doğrudan alakalı radikal uzantılarıyla biten bu dönem dinî sahanın unsurları (dinî kurumlar, din eğitimi, dinî yayıncılık, dinî ifade biçimleri ve semboller, dinî hayatın canlılığı, hocaların, şeyhlerin, medrese ve tekkelerin fonksiyonları…) açısından Osmanlı modernleşmesinin beklenebilir bir devamı, hatta bazı bakımlardan ondan daha dinî görünümlü bir karaktere sahiptir. Meselâ Ankara'daki Meclis bir Cuma günü hatim ve dualarla, kurbanlarla açılmıştır, başkanlık kürsüsünün, Meclis'in en merkezî yerinin arkasında şûra âyeti yazılıdır, dış duvarda sancak-ı şerif asılıdır, medrese ve tekke mensupları en kalabalık milletvekili grubunu meydana getirmektedir, Şeyhulislâmlığın Ankara'daki izdüşümü olan Şer'iye ve Evkaf vekili mebustur, kanunların şeriata uygunluğu Şeriye Encümeni tarafından denetlenmektedir, hilafetçi ve ittihad-ı İslâmcı (panislamist) bir politika ve söylem hakimdir ve Mustafa Kemal Paşa "Âlem-i İslâma Beyanname" yayınlamaktadır vs.

Milli Mücadele devam ederken Şubat-Mart 1921'de kaleme alınan ve Meclis tarafından kabul edilen İstiklâl Marşı'nın dili, muhtevası ve ana kavramları da bunlara işaret eder[1].

2. İkinci dönem Lozan süreci hesaba katılarak 3 Mart 1924 tarihiyle başlatılabilir. Bu tarihte laiklik politikalarıyla ve Cumhuriyet ideolojisinin din anlayışıyla doğrudan alakalı üç önemli kanun Meclis'ten ivedilikle görüşülüp geçmiştir. Bunlar halifeliğin ilgası (Türkiye'nin İslâm dünyasıyla irtibatlarının zayıflaması/kesilmesi ve rejim-siyaset düşüncesinin, kurumlarının köklü şekilde değişmesi), medreselerin kapatılmasıyla neticelenecek Tevhid-i Tedrisat Kanunu ("din eğitimi"nin bitişi ve ilim anlayışının tektipleşmesi) ve din-diyanet işleriyle ilgili kurumsal yapıyı bakanlık düzeyinden çıkarıp Başbakanlık'a bağlı bir daire, Diyanet İşleri Başkanlığı haline getiren mevzuat (dinî kurumsallaşmanın hem fikir hem de yapı olarak alt düzeye indirilerek bütünüyle hakim siyasete bağlı hale getirilmesi).

Bu radikal ve beklenmedik düzenleme ve yönelişlerle başlatılabilecek katı laiklik politikalarının tekpartili dönemi, özellikle ilk onbeş yılı dinî alanın daraltılması, aşağıya çekilmesi, marjinalleştirilmesi, biçimsizleştirilmesi ve dinî hayatın cendereye alınması, mütedeyyin insanların baskılarla mağdur edilmesi açısından en sıkıntılı ve problemli yıllardır.

Bu dönemde ve daha sonraki dönemlerde dinî alanın daraltılması meselesinde Cumhuriyet ideolojisine yakın bir hukukçunun laiklik merkezli olarak yaptığı değerlendirmeye bakabiliriz:

> "Birinci Cumhuriyetteki laiklik batıdaki klasik 'din-devlet ayrılığı' ve 'dinsel özgürlük' şemasından farklı bir karakter taşımıştır. Din özerkleşme hakkından yoksun bırakılmış, devlet

1 Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Aralık 1921 tarihli Meclis konuşmasında yer alan ifadeler zikre değer: "(…) Meclis ve hükümeti, temsil ettiği millet namına çok mütevazıdır (...) Biz panislâmizm yapmadık belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da 'yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!' dediler. Panturanizm yapmadık, 'yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik, yine 'öldürelim' dediler. Bütün dava bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyîd etmekten [baskıları artırmaktan] ise hadd-i tabiîye, hadd-i meşrûa rücû edelim [tabiî ve meşru sınırlara dönelim]. Haddimizi bilelim".

denetimi ve hatta yönetimi altında (Diyanet İşleri Başkanlığı) tutulmuştur. Asıl önemlisi din-devlet ayrılığından çok daha kapsamlı ve radikal olan bir *din-dünya işleri ayrılığı* ilkesi temel alınmıştır. Böylece din bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü sadece '*bireyselleştirilmiş dini*' ve ibadetleri koruyordu. Bunun ötesinde dinin yalnız siyasal alana değil her türlü toplumsal faaliyet ve ilişkiye müdahalesi de önlenecekti. Amaç yalnız devletin ya da 'siyasal'ın değil aynı zamanda toplumun ve 'toplumsal'ın da laikleştirilmesiydi. Laik devlet toplumun ve bireyin de laikleştirilmesi konusunda bir '*militan görev*' yükleniyordu"[2].

Bu dönemde yapılan ve inkılap/devrim kanunları, Atatürk ilke ve inkılapları diye adlandırılan düzenlemelerin tamamı doğrudan veya dolaylı bir şekilde dinle, Müslümanlıkla alakalı konulardır. Alan çok geniştir: Hıyanet-i Vataniye ve Takrir-i Sükun kanunları ve her yere bulaşan irtica-gerilicilik edebiyatı, Medeni Kanun, Türkçe ibadet, neredeyse bütünüyle ortadan kaldırılan dinî eğitim, tarikatların, dinî grupların yasaklanması, camilerin ve tekkelerin harabiyete sürüklenmesi, dinî-hayrî vakıfların yağmalanması, yasak, sansür ve toplatma kararlarıyla dinî yayınların hem sayı hem muhteva olarak aşağıya çekilmesi, giyim-kuşam müdahaleleri, Ayasofya Camisi'nin müze yapılması, klasik Türk müziğinin yasaklanması, dilin ve kültürün İslâmdan uzaklaştırılması…

Tekpartili yılların genel laiklik politikaları ve uygulamaları her mânasıyla daraltıcı ve geriletici bir çerçeve içerisinde cereyan ederken bazı istisnai gelişmeler de olmuştur. Bunlardan muhtemelen en önemlisi Meclis-Hükümet-Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden Elmalılı Hamdi Efendi'ye yazdırılan ve 1935-1939 yılları arasında 9 cilt halinde basılan *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiriyle yine aynı programın bir parçası olarak Babanzâde Ahmet Naim'le Kâmil Miras'a hazırlattırılan ve 1928-1949 yılları arasında 12 cilt halinde basılan *Tecrid-i Sarih Tercüme ve* Şerhi başlıklı hadis külliyatıdır. Bu hacimlerde olmasa da benzer birkaç örnek daha var.

Her bakımdan zorluklarla dolu ikinci dönem çokpartili hayata geçişle, II. Dünya Savaşı sonrası şartlarda 1946 veya 1950 yılıyla nihayete erdirilebilir. Bunanla beraber bazı ön(cü) teşebbüsler sözkonusudur: İlk fasikülü 1940 Kasımında devletin üst eğitim birimi, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan İslâm Ansiklopedisi neşriyatı, aynı yıl bu ansiklopedi yayınına tepki olarak ortaya çıkan İslâm-Türk Ansiklopedisi yayını, 1925 yılından itibaren büyük ölçüde daraltılan dinî yayıncılık ve dergiciliğin hareketlenmeye başlaması, yine MEB tarafından Şark-İslâm klasiklerinin neşri, 1939 Şubatında ilk sayısı çıkan Nurettin Topçu idaresindeki *Hareket* dergisi bu kronoloji içinde istisnai bir yerde duruyor.

3. 1946 veya 1950 yılında başlayıp 1960 darbesiyle son bulacak üçüncü dönem II. Dünya Savaşı sonrası şartlarda oluşmuş ve gelişmiş bir süreçtir. Siyasî merkezin, CHP'nin 1946-1950 yılları arasında, hem laiklik ilkesini ve Cumhuriyet rejimini "korumak" ve çokpartili hayat ortamında kendi iktidarını ve çizgisini sürdürmek, yeni uluslararası şartlara uyum sağlamak hem de halkın din merkezli taleplerine bir şekilde karşılık vermek, daha sonra bu alanda yapılabilecek değişikliklere, ortaya çıkabilecek "sapma"lara rejimin ana mantığına uygun istikametler çizmek için harekete geçtiğini görüyoruz.

1947 CHP Kurultayı'nda laiklik meselesinin

2 Bülent Tanör, "İslâm ve demokrasi üzerine", *11. Tez*, sayı: 6, Haziran 1987, s. 182.

Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

Ankara'daki Birinci Meclis'in en kalabalık grubunu medreseliler ve tarikat mensupları, şeyhler meydana getiriyordu. Lozan sonrası süreçte âlimlerin ve şeyhlerin sarıkları irtica yılan ve ejdarhalarına dönüştü.

yer yer sert tartışmalarla ele alınma biçimi bu bakımdan önemlidir. Laiklik politikalarının tadil edilmesi ve dinî alanın genişletilmesinin iki önemli gerekçesi dile getirilmiştir; biri komünizm tehlikesi diğeri ahlâkî çöküntüdür[3]. Bu süreçte alınan yeni kararlar ve uygulamalar[4], DP iktidarları ve sonrasında, ana mantığı ve istikametleri fazla değiştirilmeden sürdürülen, geliştirilip genişletilen kararlardır ve yeni "dinî canlanma" olarak yorumlanacak gelişmeler de halkın, mütedeyyin kişi ve grupların aktif bir unsur olarak devreye girmesiyle bu genişleyen-daralan çizgi üzerinde vücut bulacaktır.

Yaygın bilgilerin aksine bu karar ve icraatların hepsi DP iktidara gelmeden önce CHP yönetiminin son dönemlerinde oldu. Bir bakıma laiklik alanında yeni açılım çizgileri belirlendi, yeni sınırlar kondu. 14 Mayıs 1950 seçimleri ve DP'nin iktidara gelmesi üzerine kısmi normalleşme diyebileceğimiz süreçler arttı, çeşitlendi, yaygınlaştı, psikolojik olarak beslendi, toplumsal karşılıkları genişledi.

3 1947 CHP Kurultayı'nda laiklikle ilgili uzun tartışmaların tamamı için bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2, İstanbul*, Dergâh Yay., 2016, s. 298-328. Bu tarihten sonra CHP, MSP, Ak Parti dahil hiçbir siyasî parti laiklik meselesini bu düzeyde tartışmayı göze alamamış veya ihtiyaç hissetmemiştir.

4 DP iktidarı öncesinde laiklik politikalarındaki tadil ve tashihlerin bellibaşlılarını tarihleriyle zikretmekte fayda var. Bu tablo aynı zamanda tekpartili yılların ne kadar geniş bir dinî alanda katı laiklik politikalarına sahne olduğunu da tersten gösteriyor:
- 1944-1947. İlk cami yaptırma derneklerinden kuruluşu (Ankara Kocatepe Camisi, Şişli Camisi dernekleri).
- 1947 (24 Nisan): İslâmcılık akımının önde gelen isimlerinden Ahmet Hamdi Akseki Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirildi. 1947 Temmuzunda halkın yükselen dinî taleplerini de karşılayacak şekilde okulların dışında fakat Milli Eğitim'in denetimi altında hususi din eğitimi programı (Din Bilgileri Dershaneleri) kabul edildi. 1947: Yıllardır (muhtemelen 1924 yılından itibaren) döviz kıtlığı, yol emniyeti, bulaşıcı hastalık, "Araplara para yedirmek" gibi gerekçelerle yasaklanan hacca gitme serbest bırakıldı.
-1949 (15 Ocak): Eski İslâmcılardan Molla lakaplı Şemsettin Günaltay CHP iktidarının başbakanlığı makamına getirildi. 1949 (16 Şubat): 20 küsur yıl sonra ilkokulların 4 ve 5. sınıflarına seçmeli ve velilerin isteğine bağlı olarak din dersleri okutulmaya başlandı. 1949 (15 Ocak): İmam Hatip Kursları tedrisata başladı. 1949 (21 Kasım): Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açıldı. 1949: Bakanlar Kurulu kararlarıyla Kur'an kurslarının açılmasına izin verildi.
- 1950 (24 Mart): 1925'ten beri kapalı olan türbelerden 19 tanesinin ziyarete açılmasına müsaade edildi. 1950: 28 Mayıs 1927 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bilcümle Mebânî-i Resmiye ve Milliye Üzerindeki Tuğra ve Medhiyelerin Kaldırılması Hakkındaki Kanun"la devlet dairesi olarak kullanılan eski binalardaki, bir kısmı örtülmüş, bir kısmı badana-boya ile kapatılmış Arap harfli hatlar açılmaya başlandı.

Muhtemelen en önemlisi dinî alanda psikolojik olarak meşruiyet ortamının ve hareket alanının genişlemesi idi. 16 Haziran 1950'de Meclis kararıyla Ezanın Arapça okunma yasağının kaldırılması sembolik değeri itibariyle başlıbaşına anlamlıydı ve CHP milletvekillerinin de çoğunun desteğini almıştı. Bunu 5 Temmuz 1950'de radyoda dinî program yasağının kaldırılması kararı ve Kandil gecelerinde Mevlit, Cuma sabahlarında Kur'an okunması takip etti, bu da laikliğe aykırılık üzerinden tenkitlere uğrasa da millet nezdinde büyük bir hüsnükabul gördü, önemli bir açılım kabul edildi.[5]

İmam Hatip Kurslarının 7 yıllık orta-lise tedrisatına dönüştürülmesi, din derslerinin orta ve liselere yaygınlaştırılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe ve personel imkânlarının artırılması, eski camilerin tamirlerinin artması, yeni camilerin yapılması, yeni Kur'an Kurslarının açılması, Kur'an baskılarının ve dinî yayınların artışı başta olmak üzere dinî muhtevalı dergilerin canlanması, hac ibadeti şartlarının iyileştirilmesi, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nün açılması gibi gelişmeler yeni dönemin belirtileri idi.[6]

Bu dönemde Müslüman halkın, tarikat ve cemaatların, İslâmî endişe sahiplerinin bu gelişmelere katılma teknikleri, arzusu ve üslubu da takip edilmeye değer özellikler taşır. Buna, karşı tarafın/yan tarafın laikliği görme, anlama biçimi, mesafeleri ve muhalefet tarzı olarak da bakılabilir. Siyasî merkezle din etrafında doğrudan tartışmaya girmeyi tercih etmeyen, dinî alanın siyasî bir çatışma ve mücadele alanı olmasını benimsemeyen ve pasif fakat ısrarlı muhalefet biçimlerine sığınarak çözümler arayan bu farklı topluluklar kapılar aralandıktan sonra aktif ve talepkâr bir hale gelecek, nerede ise her imkânı ve fırsatı kullanarak normalleşmeyi ve her kademede dinîleşmeyi takip ve tahrik edecek, destekleyecek, hatta daha ihtiyatlı davranmayı tercih eden âlimleri, hocaları, cami görevlilerini heveslendirecek, harekete geçirecek, dernekleşme faaliyetlerini destekleyecektir.

Müslüman muhafazakâr aydınların, edebiyatçıların sayıları çok az olan dergiler ve kitaplar üzerinden bir grup, bir çevre olarak ortaya çıkmaya başlaması, muhatap bulması/muhatap kitle doğurması, bir tarafı Cumhuriyet ideolojisine ve dünyanın gidişatına, diğer tarafı Müslümanlığın mevcut durumuna karşı bir tenkit fikri geliştirmeye koyulması da eşzamanlı/yakınzamanlı olarak vücut buldu. Bir sonraki aşamada görmeye başlayacağımız muhafazakâr sağcılık ve milliyetçiliğin ırkçılıktan ve resmi milliyetçilikten ayrışan dindarmuhafazakâr versiyonu (mukaddesatçı milliyetçilik), nihayet yeni İslâmcılık buralardan çıkacaktır[7].

5 Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılması ve orada şehit olanlar için büyük kalabalıkların katıldığı Mevlit merasimlerinin yapılması, bunların radyodan verilmesi ve gazetelerle duyurulması Mevlit yayınlarını kısa zamanda meşru hale getirdi. Bu konudaki tartışmalara dair eşzamanlı bir metin için bk. Ali Rıza Sağman, *Hz. Kur'an Radyoda Okunabilir mi?,* İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1950.
Çok az evde radyonun olduğu 50'li, 60'li yıllarda radyoda Mevlit okunduğu zaman bütün kahveler dolar, birçok yerde de dinleyiciler dışarıya, sokaklara taşardı. Cuma sabahlarında Kur'an dinlemek için de radyolu evlere, köylerde ve kasabalarda resmi dairelere, dükkânlara gidenler olurdu. Köy ve mahallelerde cami cemaatının oturduğu dershanelere radyo alınmasının gerekçelerinden biri de budur. Anlatımlardan biri için bk. *Kutuz Hoca'nın Hatıraları-Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, genişletilmiş 4. bs., İstanbul,* Dergâh Yay., 2015, s. 220.
6 Dindar, muhafazakâr çevreye mensup bir hukukçu akademisyen olarak Ali Fuat Başgil'in laiklik meselesini ele alan, elbette tekpartili yılların laiklik anlayışı ve uygulamalarını doğrudan veya dolaylı olarak tenkit eden, yeni tekliflerde bulunan, sahasında ilk, fikirleri itibariyle öncü ve "batı tipi laiklik araması" gibi bazı tezleri itibariyle ise problemli bir kitap yayınlaması da bu yeni süreçlerin bir parçasıdır. *Din ve Laikli*k kitabının ilk baskısı 1954 yılında yapılmış olmakla beraber esere kaynaklık eden fikir ve metinler önce 28 Nisan ve 5 Mayıs 1950 tarihlerinde (yani 14 Mayıs seçimlerinden önce) üniversite gençlerine verilen konferanslarla teşekkül etmeye başlamıştır.
7 Oryantalist çalışmaların, 40'lı yılların sonları, 50'li yılların başlarında yaptıkları çalışmalardan sonra yoğun olarak çağdaş Türk düşüncesine tekrar dönmesi ve özellikle din ve laiklik sahasındaki gelişmeleri yeni bir çalışma alanı olarak belirlemesi de en azından kronolojik olarak bu gelişmelerle çok yakından alakalı gözükmektedir.

Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

4. 27 Mayıs 1960 darbesi ile başlayan, ardısıra gelen darbe ve müdahalelerle kısmen yenikonjonktürel ögeler edinen ve anahatları itibariyle günümüze kadar devam eden dördüncü dönem, laiklik politikaları ve uygulamaları açısından olduğu kadar dindar çevrelerin, İslâmî endişe sahiplerinin, cemaat ve tarikatların, İslâmcıların, mukaddesatçı milliyetçilerin tutum ve davranışları açısından da hem devam eden unsurlara hem de değişikliğe uğrayan bölgelere kuvvetle işaret eder.

Bu dönemlerin konumuz itibariyle iki ana çizgi üzerinde yürüdüğü söylenebilir: a) Askerî darbeler ve müdahaleler bir taraftan her kademesinde dinî alanı yeniden değerlendirme, tanımlama, yönlendirme ve sisteme kazandırma fikri ve bu istikamette dayanıklı politikalar geliştirme arayışındadır. Dinle bir şekilde alakalı her şeyin içine dahil edildiği irtica/gericilik edebiyatı, dinin istismarı söylemleri ve bunlarla irtibatlı olarak Atatürk ilke ve inkılaplarına (katı laikliğe) dönüş çağrıları bu çizginin dışa vuran, darbe beyannamelerinde açıkça yer alan hakim karakteridir. Bu hattın bozucu ve daraltıcı bir hat olduğu açıktır. b) Diğer taraftan (aktivist sol ve milliyetçi oluşumlara benzer şekilde) aktivist, radikal ve entelektüalist İslâmcı hareketlerin canlanması, din-maneviyat merkezli siyasî taleplerin yükselişi ve partileşme teşebbüslerinin güçlenmesi, yaygın ve örgün din eğitimi isteklerinin artması, tarikat ve cemaatların, dinî hareketlerin ve akımların kuvvetlenmesi ve sayısal olarak, maddî imkânları itibariyle yükselişe geçmesi, iktisadî hayata hevesle katılması, muhafazakâr aile kızlarının eğitimin her kademesine katılma talepleri, başörtüsü meseleleri… gibi tezahürler ve arayışlar askerî darbelerin hemen akabinde tekrar ve artarak müşahede edilen vâkıalardır. Hiç değilse bu mânada askerî ihtilallerle dinî hareketlerin yükselişi, canlanması, mesafe kat etmesi arasında sanılanın aksine- doğru ve "müsbet" bir ilişki vardır.

1960'tan bugüne uzattığımız 4. dönemin bazı alt ayırımlarından, belki alt dönemlendirmelerinden ve belirleyici olaylardan bir miktar bahsetmek gerekecektir.

a) Dinî muhtevalı tercüme hareketlerinin canlanması, özellikle yeni İslâmcılık hareketlerini besleyen, dinî-siyasî muhalefet damarı kuvvetli metinlerin Türkçeye aktarılması hadisesi ile 1960 ve 1980 darbeleri arasındaki kronolojik ilişki dikkatli bir takibi hak edecek özelliklere sahiptir. 60'lı ve 70'li yıllarda Müslüman Kardeşler'den ve Cemaat-i İslâmî'den yapılan tercümeler ağırlıkta iken 1980'li yıllarda İran Devrimi'nin uzantıları olarak İranlı ve Şiî âlimlerin, aydınların kitapları ile kısmen Tradisyonalist/Gelenekçi akıma mensup batılı Müslüman yazarların eserleri öne geçecektir[8].

b) MNP-MSP-Erbakan hareketinin, Türkiye'de Müslümanların bir kanadının milliyetçisağcı kesimden, Adalet Partisi'nden koparak müstakil bir siyasî çatı oluşturma teşebbüslerinin 60'lı yılların son senelerinde gerçekleşmesi önemli bir hadisedir. Bu çizgi her askerî müdahalede hırpalanmasına rağmen demokratik mekanizmalar işlemeye başladığında kendisini yenileyerek, sisteme entegrasyonunu artırarak (değiştirici ve dönüştürücü özellikleri itibariyle RP-Adil Düzen projesi bu çerçevede önemlidir) daha da güçlenecektir. Bu çizginin farklı bir devamı olan Ak Parti'nin, Refah Partisi'ni

8 Bu konuda bk. "Müslüman Kardeşler Türkçeye tercüme edildi mi?", *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, s. 501-45.

iktidardan eden 28 Şubat müdahalesi sürecinden sonra ortaya çıktığını ve katıldığı ilk seçimde tek başına iktidar olduğunu, peşisıra en uzun süre iktidarda kalma başarısı gösteren parti olduğunu da hatırlamak lazım.

Bu çizginin laiklik politikaları açısından iki hususiyetine işaret etmek gerekir. Biri çokpartili hayatla birlikte başlayan normalleşme ve yumuşamaları doğrudan veya dolaylı yollarla artırması, çeşitlendirmesi ve geliştirmesidir. İkinci nokta, bu çizgi üzerinden laiklik merkezli tartışmaların ve katılaşmaların artması, siyasî mücadelelerin ve "devrimler elden gidiyor" edebiyatının da etkisiyle zaten zayıf olan müzakere imkânlarının büyük ölçüde tıkanması, nihayet karşıtlık/kutuplaşma üzerinden kurulan tartışma (aslında suçlama) mantığının ve sloganlarının yarılmayı artırarak meselenin ciddi problemlerini görünmez hale getirmesidir.

c) 12 Eylül darbesinin, 27 Mayıs darbesi ve 12 Mart muhtırasının birçok unsurunu hatırlatıp canlandırmasının yanısıra dünya şartları ve İran İnkılabı dolayısıyla farklı bir dönemin başlangıcı olduğu da söylenebilir. Bu dönemin taşıyıcı siyasî figür olarak Turgut Özal'ı, yani Süleyman Demirel'e göre daha dindar bir görüntüye sahip, MSP çevrelerine yakın olmuş, tarikat mensubu olduğu yolunda rivayetler olan bir kişiyi tercih etmiş olması anlamlıdır. Bunun açık mânası (ve neticesi) mütedeyyin çevrelerin -dindarlaşmayı ve dindar nüfusu artıran göçler ve yeni şehirleşmelerin de etkisiyle- daha fazla sisteme dahil olacağı, siyasî ve sosyal olarak daha talepkâr davranacağı, aynı zamanda laikliğin, sekülarizmin de bunlar üzerinden tahkim edileceği, "aşırı" dindarlık arayışlarının törpüleneceğidir. Başörtüsü meselesinin canlanması, zenginleşme temayüllerinin artışı ve "faizsiz" finans kurumlarının Türkiye'ye girişinin bu dönemde olması tesadüfi değildir.

d) Laiklik politikaları açısından Soğuk Savaş sonrası dönemi de alt bir ayırım içinde mütalaa etmek doğru olur. Çünkü hem problemin ele alınışını ciddi ölçüde değiştirecek hem de kimlik ve azınlık meseleleri başta olmak üzere ana başlığın yanına başka başlıklar da yerleştirecektir. Bu dönemin hakim ideolojisi küreselleşmenin sacayaklarından biri olarak liberalizm ortak paydası üzerinden yürüyen değişme ve yumuşama, "laiklik-laikçilik" (laisitelaisizm) ayırımına dayalı bir meşruluk ve uygunluk zemini de arayacaktır. Laikliğin bütün felsefî ve pratik problemlerini, Türkiye'de aynı zamanda şaibeli tarihinin karaltılarını laikçiliğe yükleyerek laikliği bir tür "temize çıkarmak", tadil etmek istikametinde işleyen bu naif çıkış etkileri ve neticeleri itibariyle karşılık bulmuş gözüküyor. Konjonktürel olarak uyarılmış ve itibarlı kılınmış, bu yüzden anlamlı olan bu çizginin ana taşıyıcıları ve savunucuları arasında eski solcuların çıkardığı *Birikim*, eski milliyetçi-ülkücülerin çıkardığı *Türkiye Günlüğü* ve eski İslâmcı-şeriatçıların çıkardığı *Bilgi ve Hikmet* ile *Yeni Zemin* dergilerinin olması da birçok bakımdan üzerinde durulmayı hak ediyor. Yine bu dönemde MSP-Erbakan çizgisinin RP ile kuruluş projesi Milli Görüş'ten vaz geçerek laik, çokhukuklu, birarada yaşamacı Adil Düzen projesine intikal etmesi, bir grubun da kültürel/ılımlı İslâm projesi etrafında dinlerarası diyalog ve uzlaşmacılık üzerinden laik-liberal bir dil ve ilişkiler ağı kurmaya çalışması benzer ve birbiriyle ilişkili hadiselerdir.

Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

1930'lu yılların başlarındayız. Türkçe Kur'an, Türkçe ibadet, Türk müslümanlığı tartışmalarını Ankara yönlendiriyor. Aynı yıllarda Sultanahmet Camii'nde "Para Biriktir" ve "Yerli Malı Al" mahyaları kuruluyor. Dini alana müdahalenin birçok yolu, sekülerleşmenin birçok yeri var ama aynı zamanda dinle alakalı meseleler ve semboller de öne çıkıyor, tartışılıyor; hem de minarelerde ve Ramazan-oruç günlerinde. Türk tipi laikliğin iki yönü.

Her Türk Okusun

MİLLİ DİN DUYGUSU
ve
ÖZ TÜRK DİNİ

Yazan
A. İbrahim

Türkiye Matbaası
1934

Türk Laikliğinin Değişmeyen Dayanıklı Unsurları

Türk laikliğinin uzun sayılabilecek bir tarih, neredeyse bir asır içinde değişmeyen, zamana dayanıklı bazı ana fikirlerinden, yönelişlerinden ve tutumlarından bahsetmek değişme hattındaki hareketleri de daha anlaşılır hale getireceği için önemli olmalıdır.

1. Değişmeyen ana fikirler ve istikametler arasında ilk sırada dinle doğrudan veya dolaylı irtibatlı konuların, kurumların ısrarla *muğlak* ve *müphem* bırakılmasıdır. Bu müphemlik ve muğlaklığın, tabiatı icabı sarih ve net olması gereken kanunlara, mevzuata kadar uzanmış olması daha da ciddi ve düşündürücüdür.

Hilafeti ilga eden kanunda "Hilafet hükümet ve cumhuriyetin mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan" ibaresinin yer alması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun medreseleri re'sen kapatmak yerine "medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devir ve raptedilmiştir" ibaresi ile kapatmayı kanun mevzuu değil, bakanlığın kararı ve icraatı seviyesine düşürmesi ilk akla gelecek örneklerdir. Aynı muğlaklık ve siyaset ezanın Türkçe okunmasını düzenleyen kanunda, imamlık kadrosunu ibka ederek Ayasofya Camisi'ni müze haline getiren resmi yazışmalarda da vardır. (1934 yılından itibaren resmi olarak Ayasofya Camisi adıyla bir kurum olmamakla beraber Ayasofya Camisi imamı kadrosu ve bu kadronun görevlisi fiilen

hep olagelmiştir). Meşhur 163. madde öyle düzenlenmiştir ki gerektiğinde bu maddeden tutuklanamayacak hiçbir dindar insan yoktur[9]. Başörtüsü problemiyle ilgili mevzuat da böyledir.

Bugün için de geçerli başka muğlak ve müphem sorular da var: Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Okulları, İlahiyat Fakülteleri dinî kurumlar mı laik kurumlar mı? Cemaat ve tarikatların, dinî grupların "sivil toplum" kuruluşları dindar mı laik mi? Türkiye'de teknik mânada din eğitimi var mı? Okullardaki, mecburiliği devamlı tartışma konusu olan Din Dersleri gerçekten dinî dersler mi yoksa laik din kültürü dersleri mi? Mevzuat itibariyle ve hukuken laik oldukları söylense bile bu her şeyi ifade eder mi?

Bu muğlaklık için yapılan yaygın yorumlar siyasî merkezin hedef küçülttüğü, muhalefeti harekete geçirmekten çekindiği, kademeli mesafe almayı tercih ettiği, zaman kazanmak istediği… istikametindedir. Bunlar muhtemelen ve kısmen doğrudur fakat yeterli yorumlar oldukları hayli şüphelidir.

9 Süleyman Demirel'in bir muhalefet döneminde söyledikleri devleti idare edenlerin meselenin esasını bildiğini göstermektedir: "Şu laikliği bir tarif etmek lazım. Anayasanın hiçbir yerinde tarif edilmiyor. Laiklik sadece Ceza Kanunu'nun 163. Maddesinde bir cümle ile geçiyor. Laikliğe aykırı hareket edenler, dinî esaslara dayalı devlet kurmak isteyenler… Her askerî müdahale öncesinde irtica ile laiklik çiğneniyor gerekçesi vardır. 1980 dahil. 6 Eylûl 1980 tarihinde yapılan Konya mitinginde suç bulunmadığına göre doğru mu yapılıyor? (…) Mahkemeler(…)de 163. Maddeden veya laikliğe aykırı maddelerden mahkeme edilmiş [çok insan olmasına rağmen], ceza görmüş bir avuç insan olamaz". "Süleyman Demirel: Laikliği tarif etmek lazım", *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1987 (haz. Yalçın Doğan).
Aynı Demirel cumhurbaşkanı iken "başı bağlı okumak isteyen Suudi Arabistan'a gitsin" diyebilecektir.

Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

Ahmet Hamdi Altıntepe (1910-1991) bir imam ve hafızlık hocası. Yıllarca Antalya Elmalı'da görev yapmış. 40'lı yılların ikinci yarısı veya 50'lerin ilk seneleri olmalı, kız talebelerinden birinin hafızlık töreninde talebeleriyle birlikte görülüyor. Kendisi sarıklı ama takım elbiseli ve kıravatlı. Erkek hafızlık talebeleri de ceketli ve dahası şapkalı. Niçin acaba? Erkek hafızların içinde daha sonra İslâm Felsefesi profesörü ve Uludağ İlahiyat Fakültesi dekanı olacak bir felsefeci de var; Hüseyin Aydın.

2. Ankara'nın tarihinin hiçbir döneminde dinle devleti bütünüyle birbirinden ayıran bir laiklik anlayışı ve buna bağlı olarak din politikaları peşinde olmaması bir diğer müphem ve değişmeyen alana işaret etmektedir. Bu anlayış ve yaklaşım bir tarafıyla dini kontrol ve baskı altına almayı, dönüştürmeyi ifade ederken, diğer taraftan kendi anladığı şekliyle ve sınırlılığında dini (Müslümanlığı, belki Sünniliği) yaymayı ve kendine uygun-kendisi için tehlike teşkil etmeyen bir tür dindarlaşmayı teşvik etmeyi, bunun üzerinden siyasî ve kültürel bir homojenleşme sağlamayı devletin adeta bir görevi, garantisi haline getirmektedir. Buna göre yeni laik Türk vatandaşı tipi modern Müslüman olacaktır ve bu tip esas itibariyle "din eğitimi" kurumları ve Diyanet dahil ona yardımcı kurumlar ve araçlar üzerinden sağlanacaktır.

633 sayılı Diyanet teşkilat kanununun laiklik ilkesine aykırı olduğu iddiasıyla Birlik Partisi tarafından açılan iptal davası için Anayasa Mahkemesi'nin verdiği kararın gerekçesinde yer alan değerlendirmeler, laikliğin yorumlaması ve muğlaklık bakımından önemlidir:

> "Diyanet İşleri Başkanlığı, *dinî bir teşkilat değil*, (…) genel idare içinde yer almış *idari bir teşkilat* durumundadır. (...) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, (...) *birçok tarihî nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu* olduğunda kuşku yoktur. (...) Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla *dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi* gibi nedenlere dayan[maktadır]. (...) Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır" (vurgular bizim) [10].

Türkiye'de din işlerinin niçin müstakil hale gelemediği ve batı tipi laikliği zedeleyecek şekilde devletin çatısı altında kaldığı meselesine "Türkiye'nin şartları" üzerinden cevap veren yazarlar ve akademisyenler de olmuştur[11]. Bizce esas sebep laikliğin İslâm ve Türk kültürü içinde gerçek ve sürdürülebilir bir karşılık bulmasının çok zor olduğu gerçeğinin bilinmesidir. Bir şekilde farkedilen bu hususun müsbet değil de menfi yönde işletilmesi dinî düşünce ve hayatı kısmen bürokratikleştirerek dinî alanın baskı altına alınması, deformasyonun en uygun çözüm olarak görülmesi neticelerini verecektir.

3. Dinî grupları, cemaat ve tarikat yapılarını, İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri çevresinde oluşan yahut dernek, vakıf ve siyaset ağırlıklı odaklarda filizlenen birikimleri farklı usullerle sistemin içine çekmek yahut radikalleştirerek, marjinalleştirerek kontrollü bir muhalefete itmek ve dindar halktan kısmen de olsa koparmak, özellikle çokpartili dönemde daha fazla geliştirilerek sürdürülen bir politikadır.

4. Dayanıklı laiklik mekanizmalarının tek taraflı işlediğini düşünmek yanlış olur. Bu politikalara muhatap olan kişi ve grupların da siyasî merkeze doğru hareket etmek, ordu dahil devletin bölünmüş olan farklı odaklarına, bürokrasiye yaklaşmak ve iktidar enstrümanlarına dahil olmak konusunda arzulu ve talepkâr olduğunu da bir vâkıadır. Bu durum büyük ölçüde Türkiye'deki din-din ilişkilerinin kültürel karakteriyle alakalıdır.

Çift taraflı işleyen bu mekanizma Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden örneklendirilerek anlatılabilir: Başkanlık aslında cemaat ve tarikat yapılarının, dinî grupların din anlayışlarından, ana kabullerinden memnun değildir ve vazifelerinden biri olarak onları dönüştürmek ister.

Fakat aynı zamanda bunların kendi bünyesi içinde, kendi himayesi altında bulunmasını, camilerde, mihraplarda, vaaz kürsülerinde, merkez teşkilatında olmasını ister. Dinî gruplar, cemaatlar ve tarikatlar da din anlayışından hiçbir zaman memnun olmamakla beraber Diyanet (devlet) çatısı altında yer almak, faaliyetlerini Diyanet'e bağlı camilerde, Kur'an Kurslarında yürütmek arzusundadır. Diyanet'e halk katmanlarında yaygın bir meşruiyet sağlayan kaynaklardan biri de budur.

5. Buradan Cumhuriyet tarihi boyunca değişmeyen bir başka unsura intikal edebiliriz. Siyasî merkez "dışarı" ile irtibatlı dinî kurum, grup ve kişilere, fikirlere karşı hassastır. Bu

10 Esas 1970 / 53, Karar: 1971 / 76 ve 15 Haziran 1972 tarihli *Resmi Gazete*.
11 Meselâ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ve Bülent Daver'in yorumları için bk. B. Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1955, s. 83, 89.

Türkiye'de Laiklik: Hem Dindar Hem Seküler Olunabilir mi!?

Tereddüdüm geçti devlet laik olmalı!

RUŞEN ÇAKIR'a konuşan Başbakan

VATAN

ÜLKENİN EN İYİ GAZETESİ

2 AĞUSTOS 2006 ÇARŞAMBA | BAĞIMSIZ GÜNLÜK GAZETE | FİYATI 35 YKr

Dindarları biz laikleştirdik

Bakan Şahin: Artık halkımızın başta laiklik olmak üzere Cumhuriyet'in temel ilkeleriyle hiçbir sorunu yoktur

LAİKLİĞE SAHİP ÇIKTIK

HERKES BİRBİRİNİ KESER

Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı Mehmet Ali Şahin, arkadaşımız Ruşen Çakır'ın "Büyükanıt'ın atanması", "Cumhurbaşkanı seçimi" ve "laiklik" konularındaki sorularına ilginç cevaplar verdi.

ŞAHİN "Sizden ürkeci kesimlerin korkularını yendiniz mi?" sorusunu şöyle yanıtladı: Bazı hafızalarda hâlâ tereddütler olabilir. Ancak laikliğin gerekliliği ve onu sahip çıkma konusunda hükümet ve parti olarak kamuoyuna gerekli mesajları veriyoruz.

"DÜN de bu görüşte miydiniz" sorusuna ise şu yanıtı veriyor: "Devletin laik olması gerektiği sonucuna deneme-yanılma yoluyla ulaştım. Şimdi buna itiraz edene 'Senin söylediğin tipte bir toplumda herkes din adına birbirini keser' derim." ▶ 19'DA

AK Parti kurucularından, İmam Hatip Okulu mezunu Mehmet Ali Şahin 2006 yılında başbakan yardımcısı koltuğunda otururken Ruşen Çakır'a verdiği röportajda rahatlıkla şunları söylüyor: "Dindarları biz laikleştirtik", "Tereddüdüm geçti, devlet laik olmalı", "Artık halkımızın laiklik başta olmak üzere Cumhuriyetin temel değerleriyle hiçbir sorunu yoktur" (Vatan, 2 Ağustos 2006). Laiklik mi herkesi kuşatıyor yoksa birileri laikliği mi kuşatıyor acaba? Muhtemelen her ikisi oluyor; laiklikle dindarlık sarmaşdolaş!

yabancılığı dışlar, söylem olarak "irtica"ya mahkum eder, fiilen müdahale ve baskı için bir araç düzeyinde yahut içine çekmek için bir gerekçe gibi kullanmak ister. (Aslında bu hassasiyet Osmanlılarla, özellikle İngiltere desteğindeki Vehhabi isyanıyla kuvvetlenen din anlayışına karşı başlamış, yine İngilizlerin doğrudan veya dolaylı desteğiyle Mısır'da ve Hindistan'da vücut bulmuş modernist İslâmcı düşüncelere karşı devam etmiştir). Bununla birlikte 27 Mayıs sonrasındaki radikal İslâmcı hareketler ve İran Devrimi akabinde gelişen olaylar karşısında siyasî merkezin tavırları tektip olmamıştır.

*

İslâm dünyasında laiklik meselesinin başından itibaren en önemli ve derin problemi Hıristiyanlıkla (*judéo-chrétien* dünyayla) alakalı olarak ortaya çıkmış bir düşünce, bir siyasîhukukî çözüm ve uygulama biçiminin İslâmla, İslâm tarih tecrübesiyle nasıl ilişkilendirileceği, daha önemlisi nasıl meşru bir anlayış ve sistem olarak Müslüman halka anlatılacağı ve kabul ettirileceğidir. Bu soruyu ve eklerini Türkiye için sorduğumuzda problemin genişliği ve derinliği hiçbir şekilde küçülmez aksine büyür, yoğunlaşır. Problemin cesameti ve kesifliğini artıran şey başta büyük ve geniş tarihî tecrübe, Anadolu'daki İslâmiyetin/Müslümanlığın tabiatı, nihayet 1924 sonrası itibariyle Türkiye'nin İslâm dünyasındaki istisnailiğidir. İtiraf etmek lazım gelir ki din-laiklik ilişkilerinde mutlak red veya mutlak kabulcülerin dışında kalanlar için bu zor bir meseledir.

Osmanlı modernleşmesinin büyük değişim noktalarında laikliğe, sekülarizme doğru akan fikirler ve uygulamalar İslâmla irtibatlandırılarak, bir şekilde İslâmın, İslâm tarihinin içinde meşru gösterilerek yol alabildi. Bu yüzden laiklik istikametinde giden unsurlar bir taraftan dinî alanı törpüleyip dönüştürürken diğer taraftan yeni yorumlarla dinî sahayı farklı bir karakterde canlandırdı, tahkim etti, katılaştırdı; dayanıklı ve kırılgan hale getirdi. Bütün İslâm dünyasında ve 1924 yılına kadar Türkiye'de ortaya çıkan bütün siyasî-fikrî akımların, ideolojilerin (bizde diyelim ki İslâmcıların, Milliyetçi-Türkçülerin, batıcıların, sosyalistlerin…) mutlaka bir İslâm anlayışı ve projesi vardı.

Çünkü modernleşme ve laikleşme süreçlerinin neredeyse bütün yönleri bir şekilde İslâmla irtibatlı olarak düşünülüyor, tartışılıyordu. Devleti kurtarmakla dini kurtarmak içiçe idi. Türkiye'de büyük kopuşun tarihi uluslararası planda Lozan'la, içerde ise 3 Mart 1924 tarihinde başlayan mevzuat, uygulama ve fikirlerle başladı denebilir.

Laiklik politikalarının sahasının siyasetle, hukukla sınırlı olmadığına, bir şekilde mütedeyyinlerin, laiklik karşıtlarının da hem fikren hem fiilen içeriye çekildiğine tekrar işaret etmek gerekecek. Fakat geniş mânasıyla laikliğin Türkiye'de sosyal bilimler başta olmak üzere ilmî çalışmaları, fikrî-kültürel tartışmaları, sanatları; kurum olarak üniversiteleri, İlahiyat Fakültelerini, Diyanet'i olumsuz olarak etkilediğini, seviye olarak aşağıya çektiğini mühim bir mesele olarak görmek gerekir. Bu yetersizliğin ve kapasite düşüklüğünün vardığı/varacağı yer Türkiye'nin bugünkü şartlarda kendisini ve dünyada olup biten şeyleri anlama, kavrama konusunda zafiyet içine düşmesidir. Cumhuriyet ideolojisinin de büyük ölçüde yaslandığı ve bütün XIX. yüzyıla hakim olan dinlerin gerileyeceği, laisizmin, rasyonalizmin, pozitivizmin kuvvetlenerek hakim düşünce haline geleceği fikrinin bugün için büyük ölçüde geçersiz, en azından hayli gerilemiş ve şüpheli hale gelmesi de problemin cesametini artırmaktadır. Batıda bile 1960'ların sonlarından itibaren sekülarizmin en azından paradigmatik olarak çöküşünden veya dinin geri dönüşünden (*desecularization*) bahsedenlerin sayısı artıyor.

Bu kadar zaman geçtikten, bazılarına göre bu kadar zaman kazandıktan, bazılarına göre ise bu kadar zaman kaybettikten sonra Türk usulü laiklik (ve demokrasi) için şimdi ne diyeceğiz?

Laiklik Türkiye'ye (bazı kişilere ve zümrelere değil Türkiye'ye) ne kazandırdı ve devam ettiğinde elimize kaç kıratlık bir değer, bir fayda geçecek, faraza ortadan kalkar yahut daha çok zaafa düşerse neyi kaybedeceğiz?

Bunlar mühim sorular…[12].

27 Mayıs askerî darbesinden hemen sonra 1962 yılındayız. Ziraat Bankası'nın reklamında ilk cümle "İsraf Haramdır" şeklinde kurulmuş. Banka (kapitalist faiz sistemi) ile yahut 12 Eylül askerî darbesinden sonra kurulan faizsiz bankacılıkla haramlık müsbet mânada nasıl yanyana getiriliyor acaba?
Şimdi de tamirde olan Eminönü Yeni Cami'nin inşaat perdelerinde Vakıfbank'ın Vakıf Katılım versiyonunun devasa boyutlarda bir reklamı var. Camide banka reklamı!

12 Türkiye'de laiklikle alakalı konularda daha geniş okuma yapmak isteyenler "Türk usulü laiklik yahut haddini bilmek" başlıklı metne bakabilirler; *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2* içinde, s. 11-203.

Betül Çağlar

Çocuk Edebiyatı Sorunları Çözer mi?

Çocuk edebiyatı eserlerinde ele alınan meseleler gün geçtikçe genişliyor. Bu çeşitlilik "hassas", "zor" konuların ele alındığı eserlerin de artmasına sebep oluyor. Çocuk edebiyatı ve gerçek hayat arasındaki ilişki bireysel ve toplumsal problemlerin çözümünde çocuk edebiyatı eserlerinin ebeveynler ve eğitimciler tarafından bir başvuru alanı olarak kabul edilmesini beraberinde getiriyor. Modernleşme ile çocuğun etkin konuma gelmesi ve çocuğa gösterdiğimiz önemin artması gibi etmenler de çocukları toplumsal hayatın gerçeklerinden haberdar etmemizi gerekli kılıyor. Çocukların hayatın gerçekleriyle karşılaşmasının, anlamakta zorlanacağı savaş, ölüm, göç, boşanma, akran zorbalığı, şiddet gibi özel konular hakkında bilgi sahibi olmasının oldukça erken yaşlarda gerçekleştiği bu dönemde çocuk edebiyatı eserlerini de bilgi veya deneyim kaynağı olarak görebiliyoruz. Sorun odaklı çocuk edebiyatı eserleri olarak adlandırılan bu metinler pek çok özel mesele hakkında çocukları haberdar etme ve çocukların sorularına cevap verme amacı taşıyor.

Çocuk edebiyatında konu seçimine dair görüşler ise biraz daha karmaşık. Klasik olarak adlandırabileceğimiz görüş yalnızca iyilik, sevgi, dostluk gibi konuların çocuklara anlatılmasını "makbul" görürken gittikçe artan bir çoğunluk ise her meselenin çocuklara uygun bir dil ve sunuş şekli ile anlatılabileceği görüşünde.

Hassas, zor, sorun odaklı olarak farklı şekillerde adlandırılan ve özel konulara temas eden eserler beraberinde birtakım soruları da getiriyor. Bu meselelerin kim tarafından sorun olarak nitelendirildiği tartışılsa da anlatılmadığı ya da ifade edilmediği takdirde çocukların zihninde bir soru yahut soruna yol açabilecek meseleleri "sorun odaklı" başlığı altında ele alabiliriz. Örneğin boşanmayı bir sorun olarak görmesek de boşanma gerçekliğiyle

Çocuk edebiyatı eserlerinde ele alınan her konu ve hitap edilen yaş beraberinde farklı estetik ölçütleri getirir. Ayrıca ölüm, hastalık gibi durumlarla çocukların kurduğu ilişkiler de göz önüne alınması gereken meselelerdendir. Çocuklar anne babasını, dedesini, evcil hayvanını kaybetmek gibi zor durumlar yaşayabilir ve her çocuk bu olaya farklı bir şekilde tepki verebilir.

karşılaşmış bir çocuğun zihnindeki sorulara cevap arayan eserleri sorun odaklı eserler olarak adlandırabiliriz.

Sorun odaklı temalara okuma listesi içerisinde yer vermemeyi tercih eden ebeveynler de var elbette fakat sınıfta arkadaşlarıyla oynarken yahut televizyonda, yolda bir şekilde savaştan, boşanmadan, tacizden haberdar olacak çocukları bir "akvaryum" içerisinde büyütebilir miyiz, tartışmalıyız. Bu düşünce doğrultusunda belirlediğimiz, çocukların konuya yönelik duygu durumunu göz önüne alarak birlikte okuduğumuz eserlerin onlara yaşamlarında bir rehberlik sağlayacağı muhakkak. Bu rehberlikte edebiyatın görevi ise gerçekliği olduğu gibi anlatmak olmamalı elbette. Edebi eserde yazardan gerçek hayattan aldığı malzemeyi yeniden inşa ederek bize sunmasını bekleriz. Bu durumu edebiyat eserindeki anlamın bir bildirme değil de duygu uyandırma işlevi taşıması ile ilişkilendirebiliriz.

Edebi eserler yaşamdaki olaylara farklı açıdan bakması, bize üst bir bilinç sağlaması sebebiyle bizi güçlenmiş hissettirir. Edebî eserler başkalarının deneyimini sunması, olayları yaşama, görme, hissetme duygusu sağlaması ile öne çıkarken kimi zaman bir arınma duygusu da yaşatır. "Katharsis" kavramını da bu durum üzerinden açıklayabiliriz. İnsana dair çeşitli tespitlerin eserler üzerinden okunması kişide başka dünyaları ve düşünceleri çağırır. Bu sebeple sorun odaklı eserler özelinde düşünüldüğünde edebi-estetik açıdan olumlu nitelikler barındırmayan eserlerin zor konuları çocuklara aktarma, empati kurmasını sağlama ve benzer duyguları uyandırma açısından başarılı olmayacağını söyleyebiliriz.

Ayrıca bu eserleri çocuk gerçekliğini ortaya koyması ve oluşturulan kimlikler üzerinden bir inşa unsuru taşıması sebebiyle de değerlendirebiliriz. Çocukluk her dönemde o günün politik ve sosyal koşullarına göre inşa edilmiştir. Bu sebeple güncel çocuk edebiyatı

Çocuk Edebiyatı Sorunları Çözer mi?

eserleri de bugünün çocuklarına seslenmesi, çocukların orada kendilerinden bir şeyler bularak empati kurmasını sağlaması açısından değerlendirilebilir ve bir inşa unsuru taşır.

Bu eserlerin ortaya çıkış amaçlarına baktığımızda ise sosyolojik, ideolojik ve toplumsal açıdan pek çok malzemeyle karşılaşırız. Bugün sıklıkla dile getirilen, çocukluk döneminin psikolojimizde oluşturduğu temele yönelik düşünceleri de sorun odaklı eserlerin ortaya çıkış sebeplerinden biri olarak görebiliriz. Çocukluktaki ilişki kurma biçimleri ve deneyimlerin, travmatik yahut zorlayıcı olayların etkisinin yetişkinlikte de devam edeceği düşüncesine bugün neredeyse hepimiz inanıyoruz. Ebeveynler açısından düşündüğümüzde bu ve benzeri sebeplerle çocukları hayatın zorluklarına karşı hazırlamak bir sorumluluk olarak görülüyor. Bu sorumluluğu yerine getirmek isteyen ebeveyn bilgiyi, olayı deneyimleyerek değil de ekranlardan gören, savaşın yahut zor durumların birincil tanığı olmasa da bir şekilde haberdar olan ve sorgulayan çocuğuna sorun odaklı eserler aracılığıyla ulaşarak destek olmayı amaçlıyor. Üstelik bu eserlerin pedagog/psikolog denetiminde yazılıyor olması o eseri ebeveyn gözünde kusursuz kılıyor. Fakat bu konuda tek yönlü bir bakış açısı pek de doğru değil.

Sorun odaklı eserlerde sorunun öncelenmesi metinlerin edebi-estetik yönden istenilen seviyeye ulaşmasında bir engel haline geliyor. Empati kurma,

deneyim kazandırma, duygusal olarak güçlendirme, çevresinde olan bitenden haberdar etme gibi pek çok başlığı sorun odaklı eserlerin amaçları arasında görüyoruz. Her çocuğa seslenebilecek yahut olayı tüm boyutlarıyla aktaracak hale getiren eserler edebîliği ikinci plana atarken öznel bir deneyim sunan metinler ebeveyn ya da öğretmenler tarafından sık tercih edilmese de edebi nitelik açısından olumlu yönler barındırabiliyor. Örneğin anne ve babasını canavar olarak gören bir çocuğun dilinden boşanma sürecinin anlatıldığı *Ufaklık ve Canavar*[1] adlı eser edebi açıdan benzer konuyu ele alan metinlere göre iyi bir konumda olsa da çocuğa çok fazla sorumluluk yüklediği için eğitimciler tarafından eleştirilirken[2] ebeveynler eseri kendi hislerine çok benzer bir yerden baktığı için sahiplenebiliyor.

Çocuk edebiyatı eserlerinde ele alınan her konu ve hitap edilen yaş beraberinde farklı estetik ölçütleri getirir. Ayrıca ölüm, hastalık gibi durumlarla çocukların kurduğu ilişkiler de göz önüne alınması gereken meselelerdendir. Çocuklar anne babasını, dedesini, evcil hayvanını kaybetmek gibi zor durumlar yaşayabilir ve her çocuk bu olaya farklı bir şekilde tepki verebilir. Bu sebeple her deneyim "biricik"tir fakat zor temaları belirli reçeteye bağlı kalarak anlatmak, çocuklara düz, basit bir anlatı sunmak bu farklılığa ve çocukların dünyalarına zarar verir. Ölümün yolculuk metaforu üzerinden aktarıldığı *Nar Kızı*[3] adlı eserde yolculuk ve ölüm benzetmesini tartışsak da kahramanımızın babaannesinin odasında bırakarak gittiği baston olmadan nasıl yürüyeceğini sorgulamasını çocukların tepkilerini yansıtması açısından önemli görebiliriz.

Çocukların hayatın gerçekleriyle karşılaşmasının, anlamakta zorlanacağı savaş, ölüm, göç, boşanma, akran zorbalığı, şiddet gibi özel konular hakkında bilgi sahibi olmasının oldukça erken yaşlarda gerçekleştiği bu dönemde çocuk edebiyatı eserlerini de bilgi veya deneyim kaynağı olarak görebiliyoruz.

Özel konuların aktarıldığı örneklerde kişi, zaman, mekân ve olay açısından tek boyutlu bir şekilde kurgulanan metinlerin sorunları öncelerken edebî açıdan çocukların okuma deneyimlerinde başka sorunlara yol açtığını da görebiliriz. "Çocuğa göre"lik ilkesi gözetilerek çocuk edebiyatında kimi sorunlara yer verilmesi bir imkân olsa da çocuk edebiyatına haddinden fazla yüklenilmesi yine çocuklara zarar verecektir. Bu sebeple yazarlar, ebeveynler yahut eğitimciler tarafından çocuk edebiyatı aracılığıyla sorunlara çözüm beklenmesinin yanlış olduğu ifade edilebilir. Bu eserlerin çocukların bu sorunları anlama ve algılamasında yardımcı bir araç olarak kullanılabileceği düşüncesini savunabiliriz. Yalnızca pragmatist bir tavırla zor konuları ele almak yerine yazarın ilhamını ve yeteneğini öne çıkarırken sorunlara da temas ettiği eserlerin bu imkana sahip olacağı görüşündeyim.

1 Sauermann, Marcus, *Ufaklık ve Canavar, Uçanbalık Yayınları,* İstanbul 2016.
2 Tunay, Merve Dünya, Ufaklık ve Canavar'da Çocuk-Ebeveyn İlişkilerinin Ters Yüz Edilişi, Çocuk Yazını (Erişim Tarihi 14.11. 2022).
3 Mohammadi, Hadi, Nar Kızı, İstanbul 2021.

Mustafa Göleç

Yüzyılın Üç Zamanı

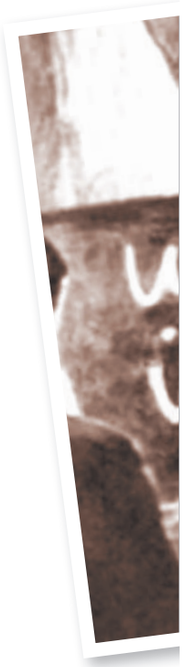

Muhasebe eyleminde muhasebesi yapılan şeye bir tarihsellik atfı içkindir. Zamandan münezzeh olanın tarihi olmaz. Zaman makinesi hiç eskimediğinden kendisi değil ama bilgisi tarihsel olabilir, değişebilir, olgunlaşabilir hatta çürüyebilir, yani muhasebe konusu olabilir.

Türkiye'nin son iki yüzyılı her şeyden evvel bir güç arayışı tarihidir. Askeri güç arayışı iktisadi, toplumsal ve kültürel güç arayışını da doğurdu. Daha güçlü olmak daha başka olmayı gerektiriyordu. Değişim artık sihirli bir sözcüktü.

Tarih bir bakıma zaman içinde değişimin bilgisidir. Değişim yoksa tarih de yoktur. İnsanın olduğu yerde hareket elbette vardır ama yok sayılması, yok sayılacak kadar önemsiz olması pekala mümkündür. Modernleşme öykücüleri öykülerini sözde zamanın durduğu yerlerde başlatmayı severler, kahramanlarımız bir şeyleri değiştirmeye karar verir ve orada tarihin tekeri dönmeye başlar. Teker alegorisi tarihin pürüzsüz bir yolculuk olduğunu düşündürebilir ama aslında başat problemi sürtünmedir.

Türkiye Cumhuriyeti bir açıdan zaman üzerine bir sürtüşmenin çocuğudur. Şarklının şarkla sürtüşmesinin. Öte taraftan bakınca şark "ebedi meskenet"tir. Kablumbağa terbiyecisidir. Daracık sokaklarda yahut geniş sofalarda rahat minderler üstünde siftinen miskin kedilerdir. Batı ise harekettir. Makinedir. Hızdır. Modernlik saat saat bölümleyerek, dakika dakika dilimleyerek zaman üzerinde kurulan bir egemenliktir.

Bu yazıda kabaca üç kuşak/dönem ve tema üzerinden cumhuriyetin zaman algısının "modernleşmesi" üzerinde durulmaktadır. Erken cumhuriyet kuşağının zaman algısını dönüştüren Batılılaşma ideolojisi

Erken Cumhuriyet dönemi reformlarının fârik vasfı sekülerleştirici reformlar olmalarıdır. Bunların Tanzimat reformlarının üçüncü bir halkası olduğu düşünülür. Aslında 19. yüzyılın bütün reformcu hareketleri ilhamını Fransız İhtilal-i Kebirinden almıştır. Bir önceki dönemin siyasi ve toplumsal düzeninin köktenci bir biçimde yıkımı, bunların yerlerine yenilerinin ihdası bu "devrimler çağı"nın bir karakteristiğidir.

ve laik reformlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kırsal zaman-kentsel zaman ayrışması dönüşüme sosyolojik bir karakter kazandırdı. İçinde yaşadığımız son çeyrek yüzyılda ise dijital teknolojiler zaman algımızı kültürel ve hatta biyolojik olarak dönüştürdü.

Erken Cumhuriyet: Zaman İnkılabı

Erken Cumhuriyet dönemi reformlarının fârik vasfı sekülerleştirici reformlar olmalarıdır. Bunların Tanzimat reformlarının üçüncü bir halkası olduğu düşünülür. Aslında 19. yüzyılın bütün reformcu hareketleri ilhamını Fransız İhtilal-i Kebirinden almıştır. Bir önceki dönemin siyasi ve toplumsal düzeninin köktenci bir biçimde yıkımı, bunların yerlerine yenilerinin ihdası bu "devrimler çağı"nın bir karakteristiğidir.

Modern zaman devrimlerinin öncüsü ve rol modeli Fransız Devrimi'nin üzerinde gereğince durulmayan önemli sonuçlarından birisi de laik bir takvimdi. Sıfatını hak edecek "yeni" bir rejim ancak zamanın yeni bir biçimde algılanıp adlandırılması ile mümkün olabilirdi. Zamanın işaret taşları hükmündeki gün ve ay adları ile "belirli gün ve haftalar" bireysel ve toplumsal hafızanın kurucu unsurlarıydı. Peygamber, papa ve aziz adları ile müzeyyen eski takvim ihtilalcilerin gadrine uğradı. Fransız takvim devrimi ile yılbaşı, ay adları, gün adları yeniden belirlendi. Artık hafta yoktu, bir ay dört haftadan değil üç adet on günden mürekkepti.

Kemalist reformlar da Fransız selefleri gibi zamanın ve zamanla ilgili kavramların din-dışı, dünyevî tanzim ve tasnifini hedef aldı. Tanzimatın başarısızlığı yeterince radikal olmaması, eskiyi kaldırmaya cesaret edememesi yahut buna güç yetirememesi,

Kırsal hayatta zaman ekim ve hasat döngüleri ile algılanırdı. Köylülerin yılda iki kez, ürünün bollaştığı ihtiyaçların biriktiği güz ve bahar aylarında, düzenlenen panayırları seküler bayramlarıydı.
Büyük göç sonrası bunların yerini kentte haftalık pazarlar ve daimî çarşılar aldı.

eski ile yeninin bir arada olduğu melez ve ikili bir yapı ortaya çıkarmasıydı. Örneğin Rumi takvim uygulamasına geçilmiş ama Hicri takvim de kaldırılmamıştı.

Siyasal reformlar çoğu zaman en erken, en hızlı ve en kolay gerçekleşenlerdir. Ne var ki Braudel'in deyişiyle "kısa zaman en kaprislisidir, sürelerin en aldatıcısıdır." Kültürel reformlar genellikle geç, yavaş ve zor vuku bulur.

Zamanı ölçmek bir iktidar edimi olsa da her şeyden çok ve evvel bir dizi kültürel sembol içerir. İnsanlığın doğum, vaftiz, evlilik, ölüm gibi daimi tekrarlanan gündelik takvimine bir dizi dini pratikler eşlik eder. Milat dini bir kavramdır, Hicret de öyle. Alaturka saat dediğimizde, alafranga saat dediğimizde kültürel kavramlar dile getirmiş oluruz.

1925 senesinde, o vakte kadar ezani saatin ve zevali saatin aynı zamanda kullanıldığı bir toplumda, yani gün batımında okunan akşam ezanı ile yahut güneş en tepedeyken okunan öğle ezanı ile yeni güne geçilen bir kültürde, siyasi otorite yirmi dört saatlik sistemi kabul eden bir kanun çıkardı: "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gün, gece yarısından başlar ve saatler sıfırdan yirmi dörde kadar sayılır."

Bu herhalde merkezi bir devlet, laik bir ulus devlet olma çabalarının bir aşamasıydı. Öte yandan saat sistemindeki çoğulluğa benzer bir çok seslilik takvim sisteminde de mevcuttu. Roma mirası Jülyen takviminin yerini alan Gregoryen takvim bizde Miladi takvim, takvim-i Efrenci, beynelmilel takvim gibi adlarla biliniyordu. Hicri kameri takvim ile güneş esaslı Celali takvimi de bizim kültürümüzün unsurlarıydı. Tanzimat'a kadar Hicri, Tanzimat'tan sonra hem Hicri hem de güneş esaslı Rumi takvim kullandık. Bütün bunların dışında ve üstünde yerel ve sözlü kültürde nesilden nesile aktarılan bir halk takvimi de vardı. Genç ulus devletin amacının bir takvim birliği sağlamak olduğu aşikardı.

Aslında büyük harp senelerinde Hicri takvim kaldırılmaksızın Takvîm-i Garbî kullanılmaya zaten başlanmıştı. 1925 tarihli kanun fiili durumu resmileştirmiş de oldu. İlgili kanunun ilk maddesi "resmî devlet takvimi"nin başlangıcı olarak "beynelmilel takvim başlangıcı"nı tespit ederken, üçüncü maddesi Hicri kamerî takvimin kullanımını "öteden beri olduğu üzere" özel durumlarla sınırlıyordu.

Kanun yapıcıların unuttuğu bir şey vardı. Fiiliyatta bu "özel durum"ları genel duruma dönüştüren bir şey: "Evkat-ı şer'iyeli, hikâyeli, manili, faydalı saatli maarif takvimi." Akşam sofrası kurulurken hane halkına, ezan saatini beklerken cami cemaatine törensel bir ciddiyetle okunan bu halk ansiklopedisinin yaprakları evlerin baş köşesinde hiç değilse bir yarım asır daha

iktidarını sürdü ve zaman inkılabına direndi. Yarım asır içinde hukukun yapamadığını evvela sosyoloji, nihayet teknoloji yapacaktı.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası: Kırsal Zamandan Kentsel Zamana

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda Türkiye tarihte benzeri görülmedik bir sosyolojik değişime sahne oldu. Burası E. J. Hobsbawm'ın deyişiyle söyleyecek olursak 1940'lı yıllara kadar "köylülüğün yıkılmayan kalesi" idi. Bu kadar geç bir zamanda, hâlâ nüfusun yüzde sekseninden fazlası köylerde yaşıyordu. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet münevver ve bürokratlarının başlıca korkusu köylü kitlelerin şehirlere hücumu idi. Bu "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" rüyasını kâbusa çevirecek bir gelişme olurdu. Oldu da. Sonraki elli yılda Türkiye'de köylü ve kentli nüfus oranları yer değiştirdi.

Göç Türkiye'de geniş kitlelerin mevsimlerin değişimine ve gün ışığına endeksli pastoral zaman algısını endüstriyel-mekanik bir zaman algısına dönüştürüp saat kadranı içine sıkıştırdı. Kemalettin Kamu'nun ünlü "Bingöl Çobanları"nda bu pastoral zaman algısı şöyle görünüverir: "Okuma yok, yazma yok, bilmeyiz eski, yeni; / Kuzular bize söyler yılların geçtiğini."

"Anam bir yaz gecesi doğurmuş beni burda," der Kamu. Yaz gecesinden Haziranı da anlayabilirsiniz Ağustosu da. İşin hakikati, bir güz gecesi doğmuştur şair, Eylül ortasında, fark eder mi?

Pastoral zaman yayla zamanıdır, ekin zamanıdır, hasat zamanıdır, harman zamanıdır, göç vaktidir, Hıdırellezdir, Nevruzdur, Zemheridir, kocakarı soğuklarıdır…

Cumhuriyetin zaman inkılabı taşraya nüfuz etmekte tabii olarak gecikti. Bir önceki asrın şehir hayatının hatıralarında kalan zamanın doğal-dinsel kavranışı taşrada varlığını bu asırda da idame ettirdi. Gün hâlâ beş vakte bölünüyordu. Yirmi dört saat yerine beş vakit vardı. Fecir, sabah, kuşluk, öğle, ikindi, akşam, yatsı, sahur vakitleri yalnızca söz dağarcığında değil gündelik pratiklerde de yaşıyordu.

Kırsal hayatta zaman ekim ve hasat döngüleri ile algılanırdı. Köylülerin yılda iki kez, ürünün bollaştığı ihtiyaçların biriktiği güz ve bahar aylarında, düzenlenen panayırları seküler bayramlarıydı. Büyük göç sonrası bunların yerini kentte haftalık pazarlar ve daimî çarşılar aldı. Taşra pazarları kent pazarları gibi tam gün de değildi. Pazarcılar profesyoneller değildi çünkü. Ürününü satıp savıp kendi ihtiyaçlarını görecekti pazara ürününü getiren köylü. Öğle vaktine bir şeyi kalmazdı. Bu kentli bir hız değildi ama, endüstriyel hızdan farklıydı, el emeği göz nurunun seri üretim karşısında aciz kalan hacminin yarattığı bir hızdı bu.

Yeni kentli sınıflar fabrika ve atölyelerde gün ışığından mahrum yahut mevsim döngülerinden müstağniydiler. Onlar için zaman mesai zamanıydı, otobüs yahut dolmuşun duraktan kalktığı zamandı, maaşını aldığı aybaşıydı, ailesiyle olabildiği haftasonu tatiliydi. Elbette zamanın bu biçimde tanziminin kırda olmayan karşılıkları vardı: Düzenli gelir ve boş zaman. Kırsalda bu ikisini birlikte düşünmek zordu. İşinde gücünde olana boş zaman, aylağa tatil yoktu.

Haftada bir gün yılda iki hafta vaadiyle endüstri insanoğlunun binlerce yıllık mevsimsel çalışma döngüsünü ve

gündüzleri çalışma geceleri dinlenme rutinini alt üst etti. Gece vardiyası yeni kentli fabrika işçilerinin, toplumun hiç de azımsanamayacak bir kısmının biyolojik saatini değiştirdi. Toplumun geri kalanı için benzeri bir dönüşüm internet çağında iletişim devrimiyle sözkonusu olacaktı.

1980'ler Sonrası: Dijital Zamanlar

1970'lerde Türkiye içerideki siyasi kriz, ekonomik istikrarsızlık, ideolojik ayrışma ve toplumsal şiddet ile dışarıdaki diplomatik sorunlar yüzünden içe kapandı. 1980'li yıllarda Turgut Özal'ın politikalarıyla piyasa ekonomisine geri dönüldü. Bu aynı zamanda dünyaya ekonomik ve teknolojik olarak entegrasyon vaadiydi. Özal kendi dönemini özetleyen yeni bir zaman "terminoloji"si de üretmişti: Çağ atlamıştık!

Batı karşısında geriliğimiz kronik bir sorundu. 1950'lerde Doğan Avcıoğlu "Bizi hor gören bu pezev***lerin seviyesine nasıl geliriz ve Türkiye'yi nasıl değiştiririz?" diye soruyordu. 1971'de Nihat Erim hükümetinde başbakan yardımcısı olarak görev almak üzere Dünya Bankası'ndan çağrılan Atilla Karaosmanoğlu bu geri kalmışlığımızın hesabını şöyle çıkarmıştı: "AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) düzeyine gelebilmemiz için 2 bin 359 yıl gerekir." Kemalizmin ilerlemeci modeli yarattığı beklentileri tam olarak karşılayamamıştı. Yetişmek için yürümek ya da koşmak yetmezdi, atlamak veya zıplamak zorundaydık.

Serbest piyasa ekonomisi ile 1980'lerde ilk AVM'ler hayatımıza girdi. Bunlar eskinin kapalıçarşılarından farklı olarak haftanın yedi günü sabahın erken saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar açıktılar. AVM'ler kent zamanının hız ve akışını değiştirdiler. Yeni bir yaşam tarzı ve zaman algısı getirdiler. Artık ibibikler öter ötmez oradaydık ve sayelerinde yalnızca uyumak için evimize gitmek zorundaydık. Alışveriş, yemek, eğlence, hatta çocuk bakımı, akla gelebilecek pek çok ihtiyaç bu yeni kapalıçarşıların içinden hiç çıkmadan karşılanabiliyordu. Akmerkez istisna bunların isimleri de bilindik Türkçe isimler değildi. Galeria, Carousel, Capitol, Karum vs. bir kuşağın mekânsal hafızasının köşe taşları oldular.

1990'lı yıllar dünyada bir iletişim devrimine sahne oldu. Dijital teknolojiler sayesinde bilgi ve haber akışı ışığın hızına erişti. Kitlelerin binlerce yıl neredeyse kımıltısız olarak nesilden nesile aktardığı zaman algısı Türkiye'de son elli yıl içerisinde ikinci kez değişmek zorunda kaldı. Yaşadığımız tabiri caizse bir kültürel 'jetlag' idi.

90'lı yıllarda hayatımıza "prime time" kavramı girdi. Sabahın seheri değildi, ikindi gölgesi değildi, akşam alacası bile değildi. Üretken bir vakit değildi ama zamanın yeni sultanı o idi. Herkesin evde, aile üyelerinin bir arada, baş konuğunsa televizyon olduğu bir vakitti. Kavram hayatımızdan neredeyse girdiği hızda çıktı. Ekran tüketimi bireyselleştikçe prime time önce geç saatlere kaydı. 90'ların sonunda gece haberleri akşam ajansından bile popülerdi.

İki binlerin sosyal medyaları ise zaten birlikte tüketilen ürünler olmadığı ve eski "prime time" aile üyelerinin zorunlu rutinler için bir araya gelme anına denk düştüğü için işlevsiz kaldı. Facebook, Twitter, Instagram vs. için herkesin bir köşeye çekildiği saatleri tercih etmek belki nezaket gereğiydi ama zorunluluk da değildi. Bilgi, eğlence ya da sosyalleşme, her ne ise aradığımız, artık

bunların bir saati yoktu. Geceleri uyumamak 1960 sonrası fabrika işçilerinin kaderiydi, 2000'lerde bunların yerini geceleri uyuyamadıklarını (yani çalıştıklarını!) sosyal medyalarından ilan eden öğrenciler, sanatçılar ve aydınlar aldı.

İletişimin hızlanması mesajın ve süresinin küçülmesi ve kısalması ile mümkün oldu. Kısa mesaj servisi (SMS), emojiler, tiktok ve reels videoları bizden giderek daha az vakit talep ederken bilginin kaynağı olarak tecrübe (yaşanmışlık) yüzyıl sonra ikinci defa merdivenden aşağı itildi. Bilgiye erişimi kolaylaştıran kitle okuryazarlığı on dokuzuncu yüzyılda bilge ihtiyarlara karşı jön (genç) hareketleri yükseltmişti. Yeni bilgi teknolojileri kitap yutmuş gibi konuşan "çocuk"lara karşılık sokağından dışarı çıkmamış "dayı"ları ekranlara boca etti. Çocukluk ve yaşlılık uzar ve yakınlaşırken, yetişkinliğin tanımı ve süresini ise devlet ve toplum iki ucundan çekiştirmeye devam ediyor. Dijitalleşme zamanın daha küçük zaman dilimlerine bölünmesini, en küçük zaman dilimlerinin bile içi doldurularak "üretken" kılınmasını mümkün kılarken vaat ettiği kesinlik duygusunu da kalbimizden aldı. Tarihte hiçbir vakit insanlar beyaz ipliğin siyah iplikten ayrıldığı vakti tayin etmekte bugünkü kadar zorlanmadılar.

Sonuç Yerine

Ahmet Haşim, tam yüz bir sene önce kaleme aldığı "Müslüman Saati" başlıklı yazısını artık saatlerimizin başka bir âlemin vakitlerini gösterdiğini söyleyerek "çölde yolunu şaşıranlar gibi zaman içinde kaybolmuş kimseleriz" diye bitirir. Çöl yaban yerdir, mahrumiyettir, hafızadan yoksunluktur, orada bayır ve düz yerli yerinde değildir. Aradan geçen bir asırda yolumuzu bulduğumuzu söyleyebilir miyiz? İyimser olmak vaciptir. Hepsi eşref saat olduğuna ve takvimde belirsiz gün ve hafta kalmadığına göre, artık ormanda yolunu şaşırmışlarız.

Mesut Meyveci

Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı

Üsküdar tarihi zenginliği ve kültürel derinliği ile sahaf ve antika esnafının uğrak bir mekânı olsa da burada özellikle bahsedilmesi gereken bir diğer çalışma da Üsküdar Belediyesi tarafından organize edilen "Antika ve Sahaf" fuarlarıdır.

Şehirlerin kültür hayatında en önemli noktalarından biri meydanlarıdır. Klasik Türk şehir kültüründe cami ve içerisine dâhil olduğu külliyenin eserleri ile bütün halinde kendisini gösteren şehrin kalbi, Batı şehirlerinde heykel formunda sanat eserleri ve çevrelerinde yer alan dini ve idari yapılar topluluğu ile ortaya çıkar.

Günümüz İstanbul'unda şehir meydanlarının gerek oluşumu gerekse de kullanımı son yarım yüzyıldır oldukça sancılı bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. 20. yüzyılın ilk yıllarında başlayan imar fikir ve hareketleri 1950'li yıllarda ete kemiğe bürünerek Beyazıt ve Aksaray başta olmak üzere sancılı ve halen daha üzerine söz edilen alanları oluşturur.

Üsküdar şehri özelinde bir değerlendirme yapılacak olur ise dar bir alan çevresinde oluşan tarihî yapılar ve kentin sosyal dokusunun kültürel değerleri ile uyum sağlayan yerleşim yapısı bir şehir meydanı fonksiyonuna sahip alanların uzunca yıllar öncelik meselesi merhalesinden uzak kalması sonucunu doğurmuştur. Üsküdar'ın dönüşümünde temel rol oynayan Marmaray projesi kapsamında yaşanan

değişim ve Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen'in çabaları ile vücut bulan imar faaliyetleri sonrasında doğan meydan alanları günümüz Üsküdar'ında merkezi konumda yer alan sosyal alanların doğmasını sağlamıştır.

Üsküdar Meydan projesi ile şehrin tam kalbinde ortaya çıkan meydan alanı ve hemen gerisinde yer alan Selman Ağa Camii etrafında oluşan boşluk, Üsküdar'a ilk bakışta ferah bir manzara sağlar. Yüzlerce yıllık işgalden kurtarılarak etrafında yer alan yapıların yıkıldığı ve "Balıkçılar Çarşısı- Gastronomi Sokağı-Üsküdar Meydanı" aksında, Selman Ağa Camii etrafında meydan denilebilecek bir bölgenin oluşturulması, üzerinde uzunca durulması gereken hassas bir yazının bahsidir.

Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı

Herhangi bir şehri ziyaret ettiğimizde pek çoğumuzun ilk durağı şehir meydanı olur. Turlarımızın başlangıçları, buluşma mekânlarımız, sözleştiğimiz alanlar hep şehir meydanlarıdır. Bu noktadan bakıldığında bir şehrin ziyaretçileri için ilgi odağı olmasının yanı sıra turizminin de başlıca önemli meselelerinden biridir şehir meydanları. Şehrin genel durumu ve temsil ettiği değerler açısından önemli bir belge sunan meydanlarda gördüğümüz mağazalar, tarihi eserler ve anıtlar o şehrin gerek halkının gerekse de idarecilerinin şehrin vizyonuna dair çizdikleri yönü de gösterirler. Bu açıdan bakıldığında Üsküdar'a kazandırılan Mimar Sinan Meydanı'nda yer alması gereken ana noktalar büyük önem taşır. Gerek tarihsel misyonu gerek gelecek vizyonu açısından ele alındığında Üsküdar'ın bir meydanı olduğunda o meydanın temel yapı taşı ne olacaktır diye düşünecek olursak herhalde pek çoğumuzun aklına ilk sırada kültürel çalışmalar gelir. Üsküdar'a dair kültürel çalışmaların temeline baktığımızda ise geleceğe özgün bir dille seslenen kadim kültürel mirasımızı görürüz. Oldukça yakın bir zamanda kapılarını açan iki önemli çarşı, şehrin genel görünümündeki kültürel hassasiyeti yansıtmakla kalmıyor, Üsküdar'ın gelecek vizyonunda da adından sıkça söz ettirecek bir kültür vadisinin yolunu bizlere işaret ediyor: Üsküdar Antikacılar Çarşısı ve Üsküdar Sahaflar Çarşısı

Üsküdar'ın henüz güncel bir zamanda Üsküdar Belediye Binası, otopark, han ve kullanım ömrünü tamamlamış alanlarının yeniden ele alınarak günümüz şehrin ihtiyaçları ekseninde bir dönüşümü ile ortaya çıkan Mimar Sinan Meydanı, ortaya çıkış serüveniyle bir imar faaliyeti içerisinde değerlendirilecek olsa da günümüzde kazandığı kurumlar ile bir kültür vadisi vasfını kazanmıştır. Üsküdar Belediye Binası

ve etrafında yer alan işletmelerin yıkılarak modern bir çarşı olarak hayat bulduğu Mimar Sinan Çarşısı, bu kültür vadisinin ilk adımı olan Üsküdar Antikacılar Çarşısı'na da ev sahipliği yapmaktadır.

Tarihi şehirlerin hemen hepsinde yer alan Antika kültürü Üsküdar'ın da kültür hayatında önemli bir yer tutar. Özel bir gereksinime ihtiyaç duyulmasa da Antika Çarşılarının tarihi şehirlerde güçlü bir şekilde varlığı şehirlerin psikolojik etkileri kapsamında ele alınabilir. Üsküdar genelinde geçmişten günümüze irili ufaklı onlarca antika işletmesi varlığını sürdürmektedir. Eski Üsküdar Belediye Binası arkasında yer alan Bulgurlu Mescit ve Evliya Hoca sokakları Üsküdar'da antika işletmelerinin merkezini oluşturmaktaydı. Bölgedeki hanlara dağılmış olan nice işletme, tarihî vasfa sahip eserlerin günümüz hayatında işlevsel ve sanatsal bir vasfa sahip olmasını sağlamaktaydı. Ancak zaman içerisinde gerek kullanılan yapıların ömürlerini tamamlamaları gerekse de bir bütünlük arz etmeyen esnaf topluluğunun beklentileri Üsküdar şehrinde antika meselesinin özel ele alınmasını gerektirmiştir. Bu kapsamda özel bir ilgi ile şehrin kültürel varlıklarının geleceğe aktarımı hususunda çaba gösteren Belediye Başkanı Sayın Hilmi Türkmen'in 2019 yılında gerçekleşen antikacılar buluşmasında "Üsküdar Antikacılar Çarşısı" kurulması yönünde çalışmaların gerçekleştirileceğine dair verdiği beyanat bir çarşı çalışmasının ilk nüvesini oluşturur.

Kentlerin belliğinde yer alan işletmelerin mekânsal ve bölgesel sürekliliklerinin sağlanması şehir kültürü açısından hassas bir noktadır. Kimi zaman tarife ihtiyaç duymaksızın bir odak noktası oluşturan bu mekânsal belleğin bir örneği olan antika

işletmelerinin kendi bölgelerinde kalarak faaliyetlerini sürdürmeleri için de ilk adres Üsküdar Mimar Sinan Çarşısı olur.

Gerek dükkânların büyüklükleri, gerek işletmeler için hayati öneme sahip olan otopark alanı ile kurulabilen rahat irtibat, gerekse de mezat için imkân sağlayan bir bölgenin varlığı Üsküdar Antikacılar Çarşısı'nın adresinin Mimar Sinan Çarşısı'nın alt bölümünde yer almasını doğal bir sonuç haline getirir. Üsküdar

Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı

Belediyesi ve İstanbul Antikacılar Derneği işbirliğinde sürdürülen proje ile Üsküdar'da geçmişten günümüze faaliyet gösteren antikacı esnafı tek bir çatı altına alınarak kurumsal bir çarşıya kavuşturulmuş oldu.

11 Kasım 2022 tarihinde gerçekleştirilen "Üsküdar Antikacılar Çarşısı"nın açılış töreni, misafir ettiği kültür sanat dostları ile adeta antikacılığın ve hep bir arada bulunan meslek erbaplarının oluşturduğu esnaf kültürünün önemini gösterir durumdadır. Saatlerden tablolara, halılardan radyolara varıncaya kadar hayatın izlerini ve dokusunu taşıyan antika eserlerin her biri ziyaretçilerini binlerce yıllık Üsküdar'ın kalbinde yaşam odaklı bir tarihi yolculuğa çağırmaktadır. Bu yolculuğun tutkulu bir çağrısı olduğundan bahseden İlim Yayma Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı Sayın Bilal Erdoğan'ın "Bu işin esnafı da bu işi çok büyük ticaret olduğu için yapmıyor, kendisi de meraklısı olduğu için yapıyor. Asıl mesele bu işin ticaretinden ziyade o işin hastalarının bir dünyası, bir tutkusu." ifadeleri antikacılığın yalnızca eski eserlerin değil kültürel belleğin de yeni yaşamlara aktarılmasında önemli bir yere sahip olduğunu gösterir niteliktedir.

Antika denilince günümüz dünyasında temel bir çağrışım haline gelen mezat kültürünün de Üsküdar Antikacılar Çarşısı'nın ayrılmaz bir öğesi olacağını belirten Üsküdar Belediye Başkanı Sayın Hilmi Türkmen'in "Üsküdar'ın şanına yakışır bir Antikacılar Çarşısı oluşturmak bizim içimizde bir ukde idi. Böylece burası tam bir kültür sanat merkezi haline geldi. Önümüzdeki ay eski Mimar Sinan Çarşısı'nda da Sahaflar Çarşısı'nı açacağız." ifadeleri tarihimizin eşsiz dehası Mimar Sinan'ın ismi ve eserleri ekseninde hayat bulan kültür çalışmalarının bir sonraki adımının da "Üsküdar Sahaflar Çarşısı" olacağını işaret ederek, gözlerin hemen biraz yan tarafta bulunan tarihi Mimar Sinan Hamamı'na çevrilmesini sağlamıştır.

Sultan II. Selim'in eşi ve Sultan III. Murat'ın annesi Nurbânu Valide Sultan tarafından inşa ettirilen Atik Valide Külliyesi'nin bir akarı olan Mimar Sinan Hamamı, Üsküdar'a tutku ile bakan gözler için uzunca bir süredir bağlamından ve ruhundan koparılmış, her an kurtarılmaya hasret bir şekilde beklemekteydi. Evliya Çelebi'nin "Çarşı içinde olan Çarşı Hamamı gayet ferah,

havası hoş, yapısı hoş bir hamamdır. Sevimli, dilber, temiz tellâkları ve mavi peştemalları vardır.” diye bahsettiği; Ayvansarayî Hafız Hüseyin Efendi’nin “Yeşildirekli Hamam” olarak isimlendirdiği Mimar Sinan Hamamı’nın acı kaderi henüz 19.yüzyılın başında başlamış; şahıslara kiralanan hamamın her geçen yıl özgün parçaları birer birer tarih sahnesinden silinmiştir. Uzunca yıllar depo olarak kullanılan yapının hamama gelenlerin kıyafetlerini değiştirdikleri soyunmalık bölümü ise 1959 yılında yol yapım çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır. 1962 yılına gelindiğinde mülkiyeti elinde bulunduran Gümülcine eşrafından Mehmet Bozkurt tarafından cadde kısmı dükkânlara bölünen ve arka tarafı çeşitli işletmeler tarafından kimi zaman sebze meyve pazarı kimi zaman da çantacı olarak kullanılan Mimar Sinan Hamamı, yarım asırdan uzun bir süre tarihi kimliğinden kopuk sürdürdüğü yaşantısından Üsküdar Belediyesi’nin girişimleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün çalışmaları ile kurtulur.

Özel şahıslar elinde bulunan bu nadide vakıf eseri Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından satın alınmış, tekrar asli hüviyetine kavuşturulmak için Vakıf Katılım eliyle restore edilmiştir. Yüzyılların yorgunluğunu üzerinden atmak için uzun süren bir restorasyon çalışması ile canlandırılan yapının Mimar Sinan Meydanı’na bakan, Üsküdar Antikacılar Çarşısı’nın karşısında kalan bölümü şehrin bir kültür odağı haline gelmesi için önemli bir adım olan “Üsküdar Sahaflar Çarşısı” ile taçlanır.

Üsküdar’ın kültürel yaşantısının temel imajlarından biri olan sahaflık mesleği son

Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı

yıllarda şehrin farklı noktalarında yer alan hanlar içerisinde varlığını sürdürmekteydi. Her biri alanında uzman olan sahafların meraklıları için bir buluşma noktası olmasının yanı sıra pek çok kişi için kadim kültürümüz ile buluşma adına ilk adres ve ilk adım olması, Üsküdar için sahaflığın önemini şehirden ayrılmaz bir parça haline getirmektedir. Osmanlıca ile ilk kez karşılaşan genç yüzlerin yanı sıra yazar ve kültür sevdalıları için önemli bir adres olan sahafların tek bir çatı altında toplanma girişimi şehrin kültürel varlıklarını birer odak nokta halinde bir araya getirme çabasında olan Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen için yerine getirilmesi gereken önemli bir vazife olarak sıklıkla zikredilmekteydi.

Uzun bir süre çantacılar tarafından kullanılan 6 adet dükkânın bulunduğu nokta ve üst katında bulunan alan gerek konumu gerekse de mekânın ruhu açısından bir sahaflar çarşısı için oldukça elverişlidir. Bu kapsamda Üsküdar Belediyesi ve Üsküdar Sahaflar Derneği tarafından titizlikle yürütülen çalışmalar bir "Üsküdar Sahaflar Çarşısı" ve "Sahaflar Kahvesi"ne giden süreci doğurur.

Mimar Sinan tarafından inşa edilen ve yılların mahzunluğu içinde her daim korunmaya ihtiyaç duyan tarihi yapı için en doğru adres yine her biri yüzlerce yıllık kitapların hayat bularak günümüz dünyasında bir kültürel varlık olarak yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan sahaflar olur. Her biri alanında uzman sahafların Osmanlıca, birinci baskı eserler ve efemera malzemeler başta olmak üzere ellerindeki kıymetli hazineleri birer birer raflara dizmeleri ile başlayan heyecanlı yolculuk 2 Aralık 2022 günü gerçekleşen "Üsküdar Sahaflar Çarşısı"nın açılışı ile Üsküdar'ın kültür hayatı için yeni bir merhale olarak tarihteki yerini alır.

Bir Kültür Vadisi: Üsküdar Sahaflar Çarşısı & Üsküdar Antikacılar Çarşısı

Kültür dünyamızın yoğun ilgisi ile açılışı gerçekleşen Üsküdar Sahaflar Çarşısı ve Üsküdar Sahaflar Kahvesi; Üsküdar Belediye Başkanı Hilmi Türkmen'in ifade ettiği üzere "Bütün sahafları bir yere toplamak, kitap etrafında bir sinerji, bir topluluk doğsun istedik. Sahaflarımız kitapların da ruhuna, fiziksel yapısına uygun mekânlarda olsunlar; vatandaşlar da bu mekânlara kolay ulaşsınlar istedik." şeklinde belirttiği amaçlarla şehrin kültür yaşamına sunulmuş oldu.

Üsküdar tarihi zenginliği ve kültürel derinliği ile sahaf ve antika esnafının uğrak bir mekânı olsa da burada özellikle bahsedilmesi gereken bir diğer çalışma da Üsküdar Belediyesi tarafından organize edilen "Antika ve Sahaf" fuarlarıdır. Üsküdar Meydanı'nda düzenlenen antika ve sahaf fuarları gerek meslek

Üsküdar tarihi zenginliği ve kültürel derinliği ile sahaf ve antika esnafının uğrak bir mekânı olsa da burada özellikle bahsedilmesi gereken bir diğer çaba ve Üsküdar Belediyesi tarafından organize edilen "Antika ve Sahaf" fuarlarıdır. Üsküdar Meydanı'nda düzenlenen antika ve sahaf fuarları gerek meslek erbaplarının gerekse de ilgililerinin yoğun ilgisi sonucunda belleklerde önemli bir iz bırakmıştır.

erbaplarının gerekse de ilgili ziyaretçilerinin yoğun ilgisi sonucunda belleklerde önemli bir iz bırakmıştır. Bu izin fikri takibi sonrasında Üsküdar'ın kültür hayatında ayrılmaz bir yere sahip olan Antika ve Sahaf esnafının birer çarşının çatısı altında daimi olarak bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.

Üsküdar Sahaflar Çarşısı'nın açılışında Prof. Dr. Uğur Derman Hocanın kıymetli ifadelerinde "Bu mekan yüzyıllardır vücut temizliğimiz için kullanıldı, şimdi de fikir ve gönül temizliği için kullanılacak." şeklinde de belirttiği üzere Üsküdar'da kültürel yaşamın dinamikleri hayatın tam odak noktasında ve şehirde her daim günceli nitelikli bir şekilde, zamana ve mekana uygun bir sunumun gayreti ile çalışmalar yürütülüyor.

Şehre dair atılan tüm adımlara kültürün ve sanatın penceresinden bakan Üsküdar Belediye Başkanı Sayın Hilmi Türkmen'in çabaları ile son yıllarda Nevmekânlar başta olmak üzere pek çok farklı proje ile kitap, sanat ve kültür kelimeleri akla geldiğinde ilk sırada anılan Üsküdar; her biri bir bütünün parçası olarak bir meydanın içerisinde yer alan Antika ve Sahaf Çarşıları ile de gelecek yıllarda pek çok kişinin nitelikli kültürle tanışacağı ilk adres olarak ön plana çıkıyor.

Fatih Özkafa

Vefatının 41. Yılında Hattat Hâmid Aytaç ve Hat Sanatı

Hâmid Bey'in klasik meşk usûlünü takip etmemesine rağmen her yazı çeşidinde ustalıkla bir çok eser verebilmiş olması onun görme ve algılama melekesinin ne kadar kuvvetli olduğunun açık bir göstergesidir. Zaten her sanatta olduğu gibi hat sanatında da doğru görmek ve gördüğünü doğru yapabilmek temel şarttır.

Türk hat sanatının "Hâmid" imzasıyla meşhur olmuş büyük hattatı 1893(?) yılında, eski adı "Amid" olan Diyarbakır'da dünyaya geldi. Doğum yılı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, birçok eserde 1891 olarak zikredilen tarihin (Derman 2009: 304; Derman 2002: 230; Rado: 267), bazı kaynaklarda görülen 1309 yılını (İnal 1955: 119; Yazıcı 2002: 42) hicrî kabul ederek miladî takvime çevirdiğimizde doğru olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bununla birlikte, o tarihlerde kullanılan takvimin Rumi olduğunu düşünürsek, 1309 yılının miladî karşılığı olarak 1893'ü esas alabiliriz.

Asıl adıyla Musa Azmi, üç erkek kardeşin en büyüğüdür. Daha sonra kullandığı Hâmid müstearı ile iştihar ettiği için bu imzayı kullanmıştır. Musa Azmi'nin büyük dedesinin de hattat olduğu bilinmekte olup, Seyyid Ahmed Âmidî ismindeki bu zat hakkında Tuhfe-i Hattatîn'de (s. 110) bilgi mevcuttur.

Küçük Azmi, Ulu Camii yanındaki Sıbyan Mektebi'ne kaydoldu. Bu esnâda Diyarbakır mebusu Hattat Mustafa Akif Tütenk tarafından kabiliyeti keşfedilen Musa Azmi ilk hat meşklerini yazmaya başladı.

Musa Azmi Efendi, Sıbyan Mektebi'ni bitirdikten sonra Askerî Rüşdiye'ye kaydoldu. Burada resim hocası Jandarma Kolağası Ahmed Hilmi Bey'den sülüs, Vahid Efendi'den rık'a yazısı meşk etti, Kavas-ı Sağîr imamı Said Efendi ile İdadi yazı hocası Abdüsselam Efendi'den de yazı yazdı. Rüşdiyedeki tahsili sırasında Ahmed Hilmi Bey ve Vahid Efendi'den ayrıca Latin el yazısı ile Romen ve Gotik yazılarını öğrendi. Ancak bütün mesaisini yazı ve resme hasretmesinden dolayı diğer derslerini ihmal ettiği için babası yazı çalışmasını yasakladı. Buna rağmen yazıyla gizli gizli uğraşmaya devam etti ve II. Abdülhamid'in cülûsu münasebetiyle belediyenin yazdıracağı levhalara padişah tuğraları çektiği için bir altın lira mükâfat kazandı. Bu başarısının neticesinde babası memnuniyet duyarak yemininin kefaretini ödeyerek oğlunun yazı yazmasına müsaade etti.

Askerî Rüşdiye'den mezun olan Musa Azmi, Diyarbakır İdadisi'ne kaydoldu. Ressam Hoca Ali Rıza Bey'in matbu resim mecmuasından istifade ederek

Vefatının 41. Yılında Hattat Hâmid Aytaç ve Hat Sanatı

Hattat Hâmid Bey'in İstanbul'a yerleşme niyetinin temelinde daha iyi yetişebilmek için buradaki meşhur hattatlardan istifade etme düşüncesi yattığı halde Hâmid Bey bir hocanın rahle-i tedrîsine girip uzun yıllar meşk ederek icâzetnâme alma usûlü ile hattat olmamış; daha ziyade kendi kendini yetiştirmiştir. Bununla birlikte birçok büyük hattattan istifade etmiş ve yazının inceliklerini muhtelif üstadlardan öğrenmeye çalışmıştır.

peyzaj çalışmaları yapan Musa Azmi, resimleriyle de takdir topladı. Yine o dönemde Rasim Pamukçu'dan Arapça ve Farsça dersleri aldı.

Sanata olan umumi ilgisi ve çok yönlü kabiliyeti ona hem farklı tasarım ufukları kazandırmış hem de hat sanatına olan rağbetin azaldığı sonraki yıllarda geçimini sağlaması için onun imdadına yetişmiştir. Hâmid Bey, hayatının bu dönemlerinde, matbaa işleri, grafikerlik, kartvizit yapımı gibi mesleklere yönelerek hayatını idame ettirmeye mecbur kalmıştır. Kim bilir, dünya çapındaki bu büyük hattatımız başka alanlarda mesai harcamaya ihtiyaç duymasaydı belki nice hat eserleri daha ortaya çıkaracaktı.

1906 yılında İdadi Mektebi'ni bitirdikten sonra İstanbul'a gelen Musa Azmi Efendi Sanayi-i Nefîse Mektebi'ne kaydolmak istemiş; ancak okulun kayıtları kapandığı için o günkü adıyla Medresetü'l-Kuzat olan Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuştur. Hukuk Fakültesi'ne bir yıl devam ettikten sonra Sanayi-i Nefîse'ye yani Güzel Sanatlar Akademisi'ne kaydını yaptırmıştır. Akademiye devam ettiği günlerde Maarif Nezareti'nin (Mili Eğitim Bakanlığı) açtığı yazı hocalığı imtihanını kazanmasına rağmen memur olmak için o zaman 20 yaşını doldurmuş olma şartı arandığı için 18 yaşındaki Musa Azmi'yi kabul etmek istememişler ve bir tavsiye üzerine Haseki Gülşen-i Maarif Mektebi'ne mürâcaat ederek burada yazı hocası olmuştur. Ancak okul hem öğretmenliğe hem de akademiye devama müsaade etmez. Musa Azmi Efendi ise hayatını kazanmak mecburiyetinde olduğu için okula devam etmez.

Gülşen-i Maarif Mektebi'nde yazı hocalığı yaptığı sıralarda boşalan Rüsûmat (Gümrük) Matbaası Müdürlüğü imtihanını kazanarak müdür tayin edildi. Bir yıl sonra bu görevinden istifa edip Harbiye Matbaası hattatlığına tayin edildi. Mekteb-i Harbiye Matbaası'nda çalışırken Erkân-ı Harbiye Matbaası serhattatı olan hocası Nazif Bey (1846-1913)'in vefatı sebebiyle boşalan vazifeye getirildi. Burada çalışırken, görevli olarak 1914 yılında Kütahya'ya, üç yıl sonra da Almanya'ya gönderildi. 1911 (veya 1912) yılında Fatma Gülter Hanım'la evlendi ve bu izdivaçtan Rezzan isminde bir kızı dünyaya geldi.

Bir yıl kadar Almanya'da vazife yaptıktan sonra İstanbul'a geri döndü. Erkân-ı Harbiye

Matbaası hattatı olarak çalıştığı esnada mesai dışında gayr-i resmi bir dükkân açarak buraya "Hattat Hâmid Yazıevi" adını verdi. Devlet memurlarının ikinci bir işte çalışması yasak olduğu için asıl adını kullanamayan Musa Azmi Efendi bu sebepten dolayı dükkânında kullanmayı tercih ettiği Hâmid müstearı ile tanındığı için bundan sonra yazılarına Hâmid olarak imza attı.

Çok uzun sürmeyen birinci evliliğinden dört beş yıl kadar sonra ikinci evliliğini Adile Hanım ile yaptı. Ancak çok arzu etmesine rağmen düzenli bir hayata alışık olmayan Hâmid Bey bu evliliğini de sonuna kadar götürememiş ve uzun yıllar ayrı kaldığı Adile Hanım'dan 1960 yılında resmen boşanmıştır.

Hattat Hâmid Bey'in İstanbul'a yerleşme niyetinin temelinde daha iyi yetişebilmek için buradaki meşhur hattatlardan istifade etme düşüncesi yattığı halde Hâmid Bey bir hocanın rahle-i tedrîsine girip uzun yıllar meşk ederek icâzetnâme alma usûlü ile hattat olmamış; daha ziyade kendi kendini yetiştirmiştir. Bununla birlikte birçok büyük hattattan istifade etmiş ve yazının inceliklerini muhtelif üstadlardan öğrenmeye çalışmıştır. Bu isimler arasında Reisü'l-Hattatîn Hacı Kâmil Akdik (1861-1941), Erkân-ı Harbiye Matbaası serhattatı Hacı Nazif Bey (1846-1913), Hulûsi Yazgan (1869-1940), Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946), Neyzen Emin Dede (1883-1945) gibi önemli hattatları zikredebiliriz (Rado: 267; Yazıcı 2002: 13-37).

Hayatının son dönemini Cağaloğlu'nda bulunan Reşit Efendi Hanı'ndaki köhne bir odada sürekli yazıyla meşgul olarak geçiren Hâmid Hoca, zor şartlar altında kendisini yıpratırcasına çalışarak ihya ettiği hat sanatının ikbal devrini göremeden 18 Mayıs 1982 günü Haydarpaşa Numûne Hastanesi'nde hayata veda etti. Kaderin garip bir tecellisi olarak ve merhumun vasiyetine binâen cenazesi, hat sanatında Türk şîvesinin şekillendiricisi olan Şeyh Hamdullah'ın Karacaahmet'teki kabri yanına defnedildi.

Hâmid Bey'in klasik meşk usûlünü takip etmemesine rağmen her yazı çeşidinde ustalıkla bir çok eser verebilmiş olması onun görme ve algılama melekesinin ne kadar kuvvetli olduğunun açık bir göstergesidir. Zaten her sanatta olduğu gibi hat sanatında da doğru görmek ve gördüğünü doğru yapabilmek temel şarttır. Ancak bu seviyeye ulaşabilmek için bir üstada da talebe olup yıllarca ders görmek gerekir. Böyle bir usûle başvurmaksızın kendi kendini bu kadar iyi yetiştirmek ancak dehâ seviyesindeki kabiliyetlerin harcıdır. Gerçi Hâmid Bey, başta yukarıda ismi geçen hattatlar olmak üzere birçok üstadla tanışıp onlardan feyz almıştır; ancak onun hat sanatındaki asıl ilerleyişi kabiliyetiyle birleşen şahsi gayretinin neticesidir.

Hat sanatında tarih boyunca genellikle hattatların sadece bir veya iki yazı çeşidinde eser verip muvaffak olduğu bir vâkıa olduğu halde, ancak Hâmid Bey gibi müstesnâ bazı kabiliyetler bütün yazı çeşitlerinde güzel eserler ortaya koyabilmişler ve câmiu'l-hutut (bütün yazı çeşitlerini yazabilen, kendisinde toplayan) unvanını hak etmişlerdir. Bunda hem Hâmid Bey'in asıl adı olan Azmi ismiyle müsemmâ bir azme sahip oluşunun tesiri hem de geçimini temin etmek zarûretinden kaynaklanan hayat şartlarının tesiri vardır. Zira, hayatını sanatıyla kazanma yolunu tercih eden bir hattat, kendisine sipariş edilen çok çeşitli yazı taleplerini karşılamak durumunda kalabilir. Bununla birlikte söz

خطوط المتنوعه
خطوط المتنوعه
بسم الله تيمنا بذكره القديم انه سميع الدعاء
قال رسول الله صلوات الله عليه وسلامه اول ما كتب القلم بسم الله الرحمن الرحيم فاذا كتبتم كتابا فاكتبوه في اوله
رب انزلني منزلا مباركا وانت خير المنزلين
قال ابو المظفر يجب على الاصاغر ان يخدم على الاكابر فعلا لا قولا
اكرموا اولادكم بالكتابة فان الكتابة من اهم الامور واعظم السرور صدق علي ولي
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يخذله ولا يحقره التقوى ههنا ويشير الى صدره ثلاث مرات بحسب
امرئ من الشر ان يحقر اخاه المسلم كل المسلم على المسلم حرام دمه وماله وعرضه ان من احبكم الي احسنكم اخلاقا صدق رسول الله
بسم الله تيمنا بذكره القديم انه سميع الدعاء
قال عليه السلام احب البلاد الى الله مساجدها وابغض البلاد الى الله اسواقها اوصيكم بتقوى الله
في السر والعلانية وبقلة الطعام وقلة المنام وقلة الكلام وهجران المعاصي والانام ومواظبة الصيام ودوام القيام
هو هذا العزيز الغني المغني المعين الفتاح والنجاح فقد سمه السماوه وتناهى نعماؤه وتزاد فيه آلاؤه وتزيد رحمته
رب قد آتيتني من الملك وعلمتني من تأويل الاحاديث فاطر السموات والارض انت ولي في الدنيا والآخرة توفني مسلما والحقني بالصالحين
كتبه الفقير موسى عزمي المعروف بخامد الامدي حامدا لله ومصليا على نبيه محمد وآله اجمعين الطيبين الطاهرين ١٣٧٦
سطر - مدور - اليوم - كوفي - ثلث - نسخ - توقيعي - محقق - ريحاني - ايجازات - تعليق - نستعليق - ديواني - جلي ديواني - رقعه
اولادنا جميعا اون كلي خط بازي موجوده

Hâmid Aytaç'ın herhangi bir üstaddan icâzetli olmadığını gerekçe göstererek sanatkârlığını ciddiye almayanlar, en hafif tabirle humeka ve cühelâ taifesindendirler. Bu zihniyette olanlar ya hayatları boyunca ellerine kamış kalemi hiç almamış olan kimselerdir yahut hat eseri diye ortaya koydukları şeyler, Hâmid Aytaç'ın yazdıklarının çeyreği kadar bile yoktur.

konusu zarûret Türk hat sanatının çok farklı istiflerle ve yazı örnekleriyle daha da zenginleşmesini sağlamıştır.

Yazdığı iki adet Kur'an-ı Kerîm başta olmak üzere, Kırk Hadis, Cevşenü'l-kebîr, Hizbü'l-envâr, elifba cüzleri, kitap kapakları, karvizitler ve levhalar gibi sayısız eser bırakan Hâmid Aytaç'ın mimarîde görülebilecek yazıları şöyle sıralanabilir: Şişli Camii yazıları, Eyüp Camii kubbe yazısı, Söğütlüçeşme Camii yazıları, Sirkeci Hobyar Camii yazıları, Kadıköy Camii yazıları, Paşabahçe Camii yazıları, Kartal Camii kuşak yazısı, Pendik Camii kapı üstü yazıları, Sultanhamamı Camii yazıları, Yeni Postahane arkasındaki mescidin yazıları, Hacı Küçük Camii kuşak yazısı, Fındıklı Camii yazıları, Kasımpaşa Camii dış revak yazıları, Mahmutpaşa Camii kubbe yazısı, Tarabya Camii kubbe yazısı, Moda Camii kuşak yazısı, Ankara Kocatepe Camii yazıları, Çanakkale Çan Camii yazıları, Denizli Tavas Camii yazıları, Mersin Camii kapı yazıları.

Sanat camiasında da en çok dikkat çeken yazıları, aynı zamanda, celî yazıları içinde kendisinin de en çok beğendiği, Şişli Camii'ndeki celî sülüs yazılarıdır. Levhaları arasında ise, Râkım'ı takliden yazdığı sülüs Fatiha Sûresi'ni en çok beğendiğini ve bu levhayı altı ayda tamamlayabildiğini ifade etmiştir (Serin 1999: 197).

İstanbul, Konya, Adana, Erzincan, İran, Bağdat, Musul, Kerkük, Lübnan, Suriye, Cezayir'den, Hâmid Bey'in pek çok talebesi olmuş; bu öğrencileri kendisinden ders ve icâzet aldıklarını daima iftiharla Beyan etmişlerdir. Netice itibariyle, Hâmid Aytaç, XX. yüzyılda hat sanatının İslâm dünyasına yeniden yayılmasına ve Osmanlı tarzının dünya çapında benimsenmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Yaşlılık zamanlarında bile ders ve eser vermekten geri durmamış, hatta İstanbul dışındaki bazı öğrencilerine mektupla bile ders göndermiştir. Bu hususta hocam Hüseyin Öksüz'ün de uzaktan devam eden meşk hatıraları vardır. Kendisi İstanbul'da Eczacılık tahsil ettikten sonra memleketi Konya'ya dönmüştür, ancak talebelik yılları meşklerini tamamlamaya yetmediği için hocasından rica ederek mektupla ders göndermeye devam etmiştir. Bu meşkleri İstanbul'a elden götürüp getiren kişi ise hemşehrisi olan Mimar Hilmi Şenalp'tir. Daha sonra Hüseyin Öksüz de yazdığı bir kıt'a ile Hâmid Aytaç'dan icâzet almaya hak kazanmış ve bu sanatın Konya'da neşv ü nema bulması için büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Hâmid Aytaç'ın sanat hayatı hangi açıdan tetkik edilirse edilsin, o konuda bir hizmetinin olduğu görülecektir. Kendisi; Mushaf-ı Şerîf kitabeti, cami yazıları, âyet, hadis, hilye, kıt'a ve kelam-ı kibar levhaları, kartvizit, logo, afiş, mühür gibi grafik tasarım çalışmaları ve resim kategorilerinde çokça eser vermiştir. Dolayısıyla velût bir sanatkârdır. Çok sayıda talebe yetiştirmiş

Vefatının 41. Yılında Hattat Hâmid Aytaç ve Hat Sanatı

İslâm İşbirliği Teşkilatı'na bağlı bir kuruluş olan IRCICA (Uluslararası İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), ilk olarak 1987'de Hattat Hâmid El-Amidî adına uluslar arası bir hat yarışması düzenlemiş ve daha sonra bunun devamı getirilerek her üç yılda bir çeşitli hattatlar adına yarışmalar yapılmıştır. Sonraki yıllarda resmî veya özel başka kurumlar tarafından da birçok hat yarışması açılmış ve bu sanatın bilhassa genç kuşaklar arasında teşviki için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır. İlk yarışmanın Hâmid Aytaç adına tertip edilmesi adeta bir bereket vesîlesi olarak diğer birçok yarışmanın da nüvesini teşkil etmiştir.

Hâmid Aytaç'ın herhangi bir üstaddan icâzetli olmadığını gerekçe göstererek sanatkârlığını ciddiye almayanlar, en hafif tabirle humeka ve cühelâ taifesindendirler. Bu zihniyette olanlar ya hayatları boyunca ellerine kamış kalemi hiç almamış olan kimselerdir yahut hat eseri diye ortaya koydukları şeyler, Hâmid Aytaç'ın yazdıklarının çeyreği kadar bile yoktur. Kaldı ki, tasavvuf geleneğinde pîr, şeyh, postnişîn, veya mürşid mevkiindeki zat genellikle meşayıh silsilesinin icâzetli bir halkası olup aynı zamanda velî mesabesindedir. Bununla beraber, icâzetli bir şeyh olmayıp da tasavvufî muhitlerde ve halk arasında evliyâdan kabul edilen pek çok zevat-ı kirâm da vardır. Bu kişilere gösterilen hürmet ve muhabbet, icâzetli olan şeyhefendilere

gösterilenden daha az değildir. İşte Hâmid Aytaç da hüsn-i hat tarihimizin icâzeti olmayan pîrlerindendir. Kendisinin icâzeti yoktur ama Osmanlı'nın son devrindeki en büyük hattatlara yetişmiş, onlardan feyz almış, ders almış ve bütün hayatını yazmakla geçirmiş, fenâ fi'l-hatt makamına ulaşmış bir "muvazzaf" hattattır. Günümüzün tanınmış hattatlarının pek çoğu ya bizzat onun rahle-i tedrisinden geçmiş kimselerdir ya da ondan icâzet almış olanların talebeleridir. Bugün Türkiye'de ve İslam dünyasında hat sanatı gelişen bir seyirle ve canlılıkla varlığını sürdürüyorsa bunda Hâmid Aytaç'ın çok büyük bir payı olduğu muhakkaktır.

Vefatından 41 sene sonra bile farklı muhitlerde birden fazla anma merasimi, panel, sempozyum, konferans tertip ediliyorsa, ardından hatm-i şerifler, Fatihalar, dualar okunuyorsa amel defterini açık tutacak hizmetler yaptığındandır. Böyle şahsiyetler hakkında ileri geri konuşup ahkâm kesmek ise bu sanatta arzu ettiği mevkie erişememiş kifayetsiz muhterislerin nasipsizliğindendir.

Hat sanatının Osmanlı devrinden Cumhuriyet Türkiyesi'ne naklinde köprü vazifesi ifa etmiş, pek çok talebe yetiştirmiş ve geride sayısız eserler bırakmış olan Üstad Hâmid Aytaç'ı daima rahmetle ve minnetle anmak, bütün sanat camiasının boynunun borcu olsa gerektir. Ayrıca, bu satırları kaleme alırken (11 Haziran 2022) vefat haberini aldığımız hat aşığı, tevazu abidesi, hat sanatının günümüzdeki en kıdemli üstadlarından ve Hâmid Aytaç'ın en mümtaz talebelerinden kabul edilen, aslen Konya eşrafından olmakla birlikte Medine-i Münevvere'de mukim Ahmed Ziya İbrahim Kurucu (merhum Ali Ulvi Kurucu'nun kardeşi) hocamıza da Yüce Allah'tan rahmet niyaz ederiz.

Kaynakça

Alparslan, "Hattat Hamid Aytaç", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1972, Sayı 2, s. 16-22.

Alparslan, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* YKY, İstanbul: 1999.

Bayat, Ali Haydar, *Hüsn-i Hat Bibliyografyası,* Ircica Yayınları, İstanbul: 2003.

Derman, M. Uğur, "Medresetü'l-Hattâtîn" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 28, Ankara: 2003, s. 341-342

Derman, M. Uğur, "Medrestü'l-Hattatîn'e Dâir", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul: 2006, s. 511-547.

Derman, M. Uğur, *Eternal Letters,* Sharjah: 2009.

Derman, M. Uğur, Medresetü'l-Hattatîn Yüz Yaşında, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul: 2015.

İnal, İbnülemin M. Kemal, *Son Hattatlar,* İstanbul: 1955.

Kaplan, Hizbullah (Ed.), *Hattat Hâmid Aytaç (Âmidî) Anma Paneli,* Diyarbakır: 1997.

Müstakimzâde S. Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattatîn,* İstanbul: 1928.

Özkafa, Fatih, "Cumhuriyet Döneminde Türk Hat Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı,* Ankara: 2009, s. 159-179.

Özkafa, Fatih, "Vefatının 40. Yılında Hattat Hâmid Aytaç", *Türkiye Yazarlar Birliği Konya Şubesi Paneli,* 7 Mayıs 2022, Konya.

Rado, Şevket, *Türk Hattatları,* İstanbul.

Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul: 1999

Subaşı, M. Hüsrev, *Diyarbakırlı Hattat Hâmid Aytaç,* Diyarbakır Valiliği, 2013.

Yazıcı, İsmail, *Hattat Hâmid Aytaç Kitabı,* İstanbul: 2002.

Ahmet Emre Bilgili

Üsküdar'da Gülfem Hatun'a Komşu Olmak

1987'de kader yolumuzu İstanbul'a düşürmüş, Üsküdar'a yerleşmeye karar verince de Aziz Mahmut Efendi hazretlerine komşu eylemişti. Türbeye yaklaşık 200 metre mesafede ikamet etmeye başlayınca ilk işimiz çevremizle tanışmak olmuştu. Bugün Aziz Mahmut Hüdai olan mahallemizin adı ilk yerleştiğimizde Gülfem Hatun idi. Mahalleye ismini veren bu hanım kimdir merakına düştüğümüzde hem hakkında bilgiler toplamaya hem de bir eseri var mı arayışı içinde bulduk kendimizi. Bir gün civarda gezerken baktım Gülfem Hatun sokak tabelası var, hemen sokağa daldık ve aynı isimdeki camii ile de muttali olduk. Çok kısa bir geziden sonra gördüklerimiz bir şey anlatmıyor merakımızı daha da artırıyordu. O zaman Üsküdar'ın sözlü ve yazılı kültürüne dair bilgilerimiz kısıtlıydı. Sözlü kültürüne vâkıf olduklarını tanıdıkça öğrendiğimiz Mustafa Düzgünman, Ahmet Yüksel Özemre, Uğur Derman gibi büyüklerimizden feyz almaya yeni başladığımız için Gülfem Hatun'u sormak imkânımız yoktu. Üsküdar sempozyumları da henüz yapılmamıştı. Birden hatırıma üniversite yıllarında Osmanlı arşivlerinin Bulgaristan'a satılmaması için mücadele eden İbrahim Hakkı Konyalı'nın şehir tarihleriyle ilgili çalışmaları geldi. Hemen Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi'ni bulup karıştırmaya başladım. Verdiği bilgiler ileride İstanbul kültürüne birlikte hizmet etmek için yolumuzun kesişeceği Merhum Halûk Dursun Hoca'nın sıkça tekrarladığı "Üsküdar hanım eli değen bir şehirdir" sözünün zihnime nakşedildiğini gördüm.

Gülfem Hatun, Üsküdar'a eli değen hanımlardandı. Sadece günümüze ulaşan eserlerinin Üsküdar'a hizmet eden kültür, sanat ve devlet adamları içinde yer alması sebep olarak kafiydi. Gülfem Hatun'un hikayesinde Üsküdar'ın geçmişi gizlenmiş,

Gülfem Hatun, Üsküdar'da satın alınan arazi üzerinde bir cami, kervansaray, imaret ve mektep inşa ettirir. Fakat Üsküdar'da yaptırdığı eserlerden günümüze sadece küçük bir cami kalmıştır. Üsküdar'ın merkezinde, Gülfem Sokağı'nda bulunan bu cami 1868-1869'da yangında harap olmuş ancak hayırsever halk tarafından yeniden yaptırılmıştır.

var olan eserleriyle de Üsküdar'ın hafızasında derin bir iz bırakmıştı. Bir mahalleye adını vermenin ötesinde bir malumatın öznesiydi. Diğer taraftan Gülfem Hatun'un isminin sadece Üsküdar'ın manevi dünyasında yaşamaması için yangınlar gibi doğal afetler izlerini yok etmeye çalışsa da Üsküdar'ın hayırsever ve kadirşinas insanları Gülfem Hatun Camii'nin ayakta kalması için çaba gösterdikleri, Şair Senih tarafından tarih düşürülen kitabeden ve kitabeyi günümüz Türkçesine aktaran İbrahim Hakkı Konyalı'nın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Tarihten kalan izler Üsküdarlıların çok iyi niyetle XX. Yüzyılın ortalarından itibaren kutsal yapı elemanı olarak görülen betonun kullanılmasıyla yok olmuştu. Ayrıca büyük oranda yol genişlemesine giden arazisi işgale uğramış, küçücük bir köşede cami ve türbe sıkışmış kalmıştı. Bütün olumsuzluklara rağmen ayakta kalmaya direniyordu. Sonraki yıllarda çektiğimiz fotoğrafları ayakta kalmasının çok da kolay olmadığına işaret ediyordu.

Gülfem Hatun gündemimizden hiç düşmüyor, araştırmayı sürdürdüğümüz gibi komşu olmanın bir vecibesi olarak gelip geçerken Fâtiha okumayı ihmal etmemeyi prensip edindik. Bu arada Ahmet Refik Altunay'ın Kadınlar Saltanatı kitabı elimize geçti. Gülfem Hatun'un sadece Kanuni Sultan Süleyman Han'ın gözdelerinden birisi olduğunu öğrenmedik. Aynı zamanda hayırseverliği ile nam salmış, 1542 tarihli vakfiyesinde devrin önde gelen alimlerinden olan ve uzun yıllar şeyhülislamlık yapan Ebüssuûd Efendi'nin imzasını taşıyan, yaptırdığı caminin haziresine defnedilen ve "şehide" kabul edildiğini müşahede ettik. Bununla birlikte arşiv kaynaklarında Gülfem Hatun binti Abdurrahman şeklinde zikredilen Gülfem Hatun'un kimliği hakkında bilgi verilmezken saraya cariye olarak alındığı kaydedilir; hangi tarihte, nereden, nasıl geldiği ve ailesi hakkında herhangi bir bilgi verilmez. Hürrem Sultan'ın Kanunî'ye yazdığı mektuplarda ise Gülfem Hatun için 'Gülfem câriyeniz'

Üsküdar'da Gülfem Hatun'a Komşu Olmak

Gülfem Hatun Camii artık daha güzel ve tarihindeki formu kısmen andırıyor. Cemaat ise daha bir istekli olmuş. Öncesinde işgale uğrayan arsa temizlenmiş en azından bir bahçeye kavuşmuş. İlginç ve güzel olan; daha önceki büyük yangında tamamen zarar gören yapıyı yine halk imece usulü yaptırmıştı. Bu kez de yine öyle oldu. Restorasyonu, yapının resmi sahibi Vakıflara değil hayırsevere nasip olmuştu. Bunu da Gülfem Hatun'un hayırsever ve manevi kişiliğinin bir bereketi olarak anlamak gerekir.

şeklinde söz edildiği kaydı Kanuni Sultan Süleyman'ın Harem-i Hümayunu'na dahil olduğunu göstermektedir. Bu yazıyı oluştururken Üsküdar'a yerleştiğimiz zamana göre Gülfem Hatun ve bıraktığı eserlerine dair çalışmaların arttığı, özellikle Üsküdar sempozyumlarının konu başlıklarına içerisinde yer alarak hakkında malumatın oldukça genişlediğine şahit olduk. Bu çerçevede Semavi Eyice'nin Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'deki Gülfem Hatun Camii maddesi ile Tahsin Özcan'ın "Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları" başlıklı Üsküdar Sempozyumundaki bildirisi özellikle zikredilmelidir. İstanbul tarihine dair çalışmalarıyla tanınan Mehmet Mermi Haskan'ın Yüzyıllar Boyunca Üsküdar unvanlı çalışması da Gülfem Hatun ve eserleri hakkında zengin malumatın kayda geçmesini sağlamıştır. Bu arada Üsküdar Kadı Sicilleri'nin yayınlanması da Gülfem Hatun'un Üsküdar'da bıraktığı izleri kapsamlı hâle getirmiş olduğu da belirtilmesi gereken bir husustur.

Hakkında menkıbeye dönüşmüş muhtelif hikayelerle halka mâl olan Gülfem Hatun, bir rivayete göre Hürrem Sultan'ın vefatını müteakip başka bir rivayete göre de Hürrem Sultan'ın sağlığında Kanunî'nin dikkatini çekmiştir. Hatta Hürrem Sultan İbrahim Paşa'yı da işin içine katarak Gülfem Hatun'un başına gelen olayların içinde bizzat yer almıştır. Cariyelikten gözdeliğe terfi eden Gülfem Hatun Üsküdar'daki kendi adına yaptırmak istediği cami de dahil küçük külliyeyi yaptırırken parası yetmediğinden padişahla bir arada bulunma nöbetini başka bir hasekiye satmış, bunu öğrenen hünkâr ise öfkelenerek Gülfem Hatun'u idam ettirmiştir. Böyle bir iddiayı doğrulayacak tarihî kayıt ve belge bulunmamakla birlikte Gülfem Hatun'un mezar taşındaki 'şehîde' ibaresi onun bilinmeyen bir sebepten dolayı idam yoluyla bu dünyaya veda ettiğine işaret etmektedir. Çok geçmeden gerçeği öğrenen Kanunî, yaptığından büyük bir üzüntüye kapılır; düştüğü pişmanlıktan Gülfem Hatunun yarım bıraktığı tüm hayır işlerini tamamlatarak kurtulmayı umar.

Üsküdar kadı sicillerinde yer alan kayıtlara göre Gülfem Hatun, 946/1539 yılında mektep, tabhane ve kervansaray

inşa etmek üzere muhtelif emlak satın aldığı anlaşılmaktadır. Devrin önde gelen alimlerinden olan ve uzun yıllar şeyhülislamlık yapan Ebüssuûd Efendi'nin imzasını taşıyan 1542 tarihli vakfiyesi bu hususu teyit etmektedir.

Gülfem Hatun sevilen bir kişiliğe sahiptir, saraydaki siyasi çekişmelere ve entrikalara pek karışmaz, kendisini hayır işlerine verdiği ve elinden geldiği ölçüde hayır işlerine katkıda bulunduğu hakkındaki bilgilerden ve bıraktığı eserlerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilk icraatlarından birisi; Üsküdar'daki Karacaahmet Türbesi ile ilgili gerçekleştirmiş olduğu icraatıdır. Rivayete göre, bir gece rüyasında Karacaahmet Sultan hazretlerini gören Gülfem Hatun, gördüğü rüyanın etkisiyle Üsküdar'a giderek harap durumda bulunan türbeyi görmüş ve derhal tamir ettirmiştir. Türbenin içine de Karacaahmet Sultan'ın sancağını ve deve tüyünden örülmüş hırkasını ve tespihlerini koydurmuştur. Bugün Gülfem Hatun'un Karacaahmet Türbesi'ne koyduklarının önemli bir kısmı durmaktadır ve hayırla yad edilmesine vesile olmaktadır.

Gülfem Hatun, Üsküdar'da satın alınan arazi üzerinde bir cami, kervansaray, imaret ve mektep inşa ettirir. Fakat Üsküdar'da yaptırdığı eserlerden günümüze sadece küçük bir cami kalmıştır. Üsküdar'ın

Üsküdar'da Gülfem Hatun'a Komşu Olmak

merkezinde, Gülfem Sokağı'nda bulunan bu cami 1868-1869'da yangında harap olmuş ancak hayırsever halk tarafından yeniden yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın yaptığı eserler arasında sayılan ve aynı yangında büyük zarar gören mektep ise, yeniden yaptırılamadığı için binası ortadan kalkmış ve son olarak arsası da yol genişletme çalışmaları sırasında kaybolmuştur. İ. Hakkı Konyalı, türbe ile mektep binasının 1941 yılında harap bir vaziyette mevcut olduğunu ve daha sonra yerine Denizcilik Bankasının yapıldığını kaydeder. Türbe de daha sonra yol yapımı esnasında yıkılmış ve Gülfem Hatun'un mezar taşlarıyla sandukası camiinin hemen solundaki bugünkü yerine nakledilmiştir.

Konunun tarihî geçmişi ile ilgili bu bilgilerden sonra Gülfem Hatun'un iyi kötü ayakta kalan tek vakfiyesi olan ve kendi ismi ile anılan camisinin adam akıllı bir restorasyon geçirerek yeniden ve kısmen orijinal halinin ortaya çıkarılarak ibadete açılması bir komşu sıfatıyla duygularımızı dile getirmemize vesile oldu.

Gülfem Hatun Camii'nin restorasyon sürecinde ve çevre düzenlemesi yapılırken evim çok yakın olduğu için yolu buraya sıkça düşürmekte idik. Dolayısıyla her bakışımızda işin aslından kalan bir kısım olup olmadığını gözlüyorduk. Gördük ki yapının sadece ön ve ana duvarları orijinaldi. Başka da bir parçası kalmamıştı. Ama bu restorasyon vesilesi ile en azından işgale uğrayan arsası yeniden kazanılmış ve yapı da tamamlama aşamasında tarihteki formuna daha uygun bir hale gelmişti. Hiç değilse görünümden kurtarıyordu artık. Gülfem Hatunun türbesi de yeniden düzenlenmişti.

Geçtiğimiz günlerde yeniden restore edilen ve açılan bu caminin ilk gününde açılış törenine katılmak nasip oldu. Üsküdar Belediye Başkanımız Hilmi Türkmen'den restorasyonun kısa hikayesini dinledik. Öncelikle Belediye olarak mülk sahibi Vakıflardan gerekli izni aldıklarını, restorasyon projesinin onaylanmasını müteakip taşın altına ellerini koyduklarını, Üsküdar Belediyesi'nin iş adamı Ahmet Gür ile hamilik konusunda iş birliği yaptıklarını özellikle belirtti. Yani Üsküdar Belediyesi ve hayırsever iş birliğinin güzel bir örneği yaşanmış oldu.

Gülfem Hatun Camii artık daha güzel ve tarihindeki formu kısmen andırıyor. Cemaat ise daha bir istekli olmuş. Öncesinde işgale uğrayan arsa temizlenmiş en azından bir bahçeye kavuşmuş. İlginç ve güzel olan; daha önceki büyük yangında tamamen zarar gören yapıyı yine halk imece usulü yaptırmıştı. Bu kez de yine öyle oldu. Restorasyonu, yapının resmi sahibi Vakıflara değil hayırsevere nasip olmuştu. Bunu da Gülfem Hatun'un hayırsever ve manevi kişiliğinin bir bereketi olarak anlamak gerekir. İşte bizim komşuluk böyle. Sadece Gülfem Hatun'la değil hemen yanı başında Gülnûş Valide Sultan ve başta Aziz Mahmud Hüdai olmak üzere, Cennet Efendi, Şeyh Devatî hazretleri ve diğer zevat-ı kiram bulunur. Yine çok yakınında bulunan esrarı ile bilinen Gizlice Evliya hazretleri hep hatırımızdadır. İşte bizimkisi böyle bir komşuluk. Fakat gelenekte asıl komşuluk ahirette olsun temennileri ve duaları edilir. Gülfem Hatun Mahallesi bugün yok ama Gülfem Hatun Camii çevre düzenlemesiyle Üsküdar'da ayakta kalmayı sürdürecek ve kıyamete kadar baki kalacaktır.

EFSANE
İTİRAF
Kervan
SURNÂME
OD

Mesut Meyveci

Kalemden Fırçaya:
Kelimeler ve Renkler

İstanbul'un kültür hayatının önemli bir merkezi olan Nevmekân Sahil'de bulunan sanat galerisinde sanatçılarla buluşan "Kelimeler ve Renkler" sergisi, 13 sanatçının imzasını taşıyor. 25 Kasım 2022'de kapılarını açan sergi, ziyaret ettiğiniz ilk andan itibaren sizleri bir yanınızda edebiyat diğer yanınızda resim olan bir yürüyüşe davet ediyor.

Yazarın, bir yandan kalemini kullanırken diğer yandan her bir imajı sanatın kulağına fısıldadığını düşünün. Ne büyülü olurdu bir gece vakti soğumaya başlayan kızgın kumların üzerinde, örtüsünü sermiş dinlenen bir yolcunun kervanına dair anlatının bir sanatçının gözüyle hayali.

Farklı kültür öğeleri arasındaki ilişki, ülkemizde pek sık görülmese de birbirini beslediği gibi her biri kendi alanında yaşayan hayallerin ve duyguların birleşimi ile oluşacak olan etkileyici bir bütünleşme doğurur. Kimi zaman tek bir fotoğraf karesi onlarca satıra ilham olacak bir şiire dönüşürken, kimi zaman bir romanın tek bir satırı bir ressamın hayal ve duygu dünyasında tarif edilemeyecek bir anlama bürünerek tuale yansır. Burada temel olan sanatın hayata temasıdır. Her ne surette olursa olsun yaratıcı bir zihnin farklı bir yaratıcı zihin ile kurduğu kuvvetli bağ, sanatın alıcısı durumunda olan bizler için kazanç sağlayıcı bir vesiledir.

"Kelimeler ve Renkler" sergisi işte tam da bu bağlamda Türk Edebiyatı'nın kuvvetli kalemi İskender Pala'nın her biri uzun yılların birikimiyle hayat

bulduğu, bir kuyumcu titizliğiyle işlenen olay örgüleri ile kendinizi sayfaların arasında gezinirken bulduğunuz ve bir süreliğine dahi olsa edebiyat ülkesinde yaşadığınız romanlarını, her biri alanında usta sanatçıların fırçalarından çıkan resim sanatının derin anlamı ile buluşturuyor.

Prof. Dr. İskender Pala'nın "Babil'de Ölüm, İstanbul'da Aşk" ile başlayan roman serüveni bugün, 13 eşsiz eser ile kitapseverlerin başucu eserleri arasında. Her bir eserinde titizlikle araştırılmış tarihsel bilginin yanı sıra güçlü karakterler etrafında oluşturulmuş olay örgüsü, İskender Pala eserlerinin önemli özelliklerinden biri olarak öne çıkıyor. Divan Edebiyatı denildiğinde akla

Kalemden Fırçaya: Kelimeler ve Renkler

gelen isim olan İskender Pala'nın romanlarında her biri yüzlerce yıldır kültürel belleğimizin derin noktalarında bulunan imgeleri görmek mümkün. Her bir satırında zihin dünyamızdan farklı bir sahne oluşturan İskender Pala'nın, eserlerinin birer tualde can bulması fikrinden yola çıkılarak oluşturulan projede ilk adımı, aynı zamanda serginin küratörlüğünü de üstlenen Ressam Murat Kurt atıyor ve resim dünyasının seçkin yeteneklerinden oluşan topluluk kâğıdın üzerindeki satırları fırçalara ve resme aktarıyor.

Bu süreçte dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri Prof. Dr. İskender Pala'nın sanatın doğal seyri karşısında takındığı destekleyici tutum. Bu noktadan bakıldığında herhangi bir yönlendirme olmadan ortaya çıkan eserlerin temelinde her ne kadar yazarın eserleri yer alıyor olsalar da vücuda gelen eserlerin her biri satırlardan doğan ilhamı, bir sanatçının yaşamı, emeği, birikimi ve yeteneği ile bizlere sunuyor.

İstanbul'un kültür hayatının önemli bir merkezi olan Nevmekân Sahil'de bulunan sanat galerisinde kapılarını açan "Kelimeler ve Renkler" sergisi, 13 sanatçının imzasını taşıyor. 25 Kasım 2022- 2 Ocak 2023 tarihleri arasında sanatseverlerle buluşan sergi, ziyaret ettiğiniz ilk andan itibaren sizleri bir yanınızda edebiyatın ve diğer yanınızda resmin olduğu masalsı bir yürüyüşe davet ediyor. Resimlerin hemen yanında bulunan ve Pala'nın romanlarında yer alan resimlerin ceylan derisi üzerindeki çizimleri, bizleri hem roman hem de resim üzerine alternatif bir gözle bakmaya çağırıyor.

Eserleri ile kültürel varlığımızın yapı taşlarını döşeyen isimlerden olan Prof. Dr. İskender Pala'nın, kaleme yansıyan düşünce dünyasının farklı bir kırılım ile fırçaya uzanışı, sanatseverler için örneğine az rastlanır bir tecrübe sunuyor.

KYRGYZ
EXPRESS
POST
J.R.R. Tolkien

Ömer Fatih Andı

Bir Hobbit Seyahatnâmesi: "Oradaydık ve Şimdi Buradayız"

"Puslu dağların çok ötesinde soğuk
Derin zindanlara ve eski mağaralara
Gün ağarmadan gitmemiz gerek,
Unutulmuş altınlarımızı almak için."

Ereborlu Cücelerin Şarkısı

Bütün bu insanlığa mâl olmuş seyahatnameler yahut sözlü seyahat anlatıları, bir dış dünyadan haberdar olma kanalı olarak, içerdikleri "unexpected" yolculuklar ve sıradışı, aşinası olunmayan unsurlarla, toprağını terk etmeyen bir kişide merak duygusunun verdiği hazzı kaçınılmaz olarak tetikleyecektir.

İngiliz fantastik edebiyatının, dünyaya mâl olmuş önemli ismi J.R.R. Tolkien, *Büyük Wootton Demircisi* adlı son kitabını yayınladığında, yazarın edebi serüveni noktalanmış oldu. Bu kısa hikayenin baş karakteri olan Demirci, sahip olduğu bir yıldız sayesinde, Peri Diyarı'nı ziyaret edebiliyor ve bu diyardaki büyülü, sıradışı ortamı deneyimleyebiliyordu. Kaçınılmaz olarak bu durum, okurların aklına, hikayenin otobiyografik bir katman içerdiği fikrini getirse gerek. Zira, *Büyük Wotton Demircisi*'nin önsöz ve sonsözünü kaleme alan Verlyn Flieger'ın da vurguladığı gibi öykünün sonunda nasıl ki Demirci, yıldızı iade etmek ve peri diyarına veda etmek durumunda kalıyorsa, Tolkien de bu son kitabıyla birlikte, sanatına ve kurduğu kurmaca dünyalara, sayfalara döktüğü "peri diyar"larına veda ediyordu.

Tolkien'in romanlarının tıpkı Peri Diyarı'nı ziyarete yarayan bir yıldız gibi, yazarın kurmaca evrenine yani "Orta Dünya"ya girişe vesile olan birer yıldız olduğunu düşünmek mümkün. Elbette ki, bu büyülü evrene atılan ilk adım, bir başka deyişle "Orta Dünya"nın "yıldız"ının parladığı kitap ise kuşkusuz *Hobbit* romanıdır. 1937 yılında yayınlanan *Hobbit* romanındaki baş karakter Bilbo Baggins'in Gollum'dan aşırdığı "bütün yüzüklere hükmedecek tek yüzük", yazarın başyapıtı olan üç ciltlik *Yüzüklerin Efendisi* romanının işaret fişeği olacaktır. Tolkien'in ömrü boyunca üzerine çalıştığı, vefatından sonra günyüzüne çıkan *Silmarillion* da, yazarın külliyatına dahil edilince Orta Dünya'nın üretilmiş bir mitler silsilesi ve modern bir destanlar yekunu içinde özenle kurulmuş bir dünya tasarımı haline dönüştüğünü söylemek mümkün.

Ancak Tolkien'in ömrünü adadığı Orta Dünya'nın, ilham kaynaklarını, telmih ve metilerarası göndermelerini, ödünçlediği yahut yeniden ürettiği geleneksel anlatı tekniklerini enikonu tartışmak bu yazının sınırlarını aşacağından, burada Orta Dünya adıyla bilinen bu kurgusal dünya inşasının, konulmuş ilk tuğlası yahut

Bir Hobbit Seyahatnâmesi: “Oradaydık ve Şimdi Buradayız”

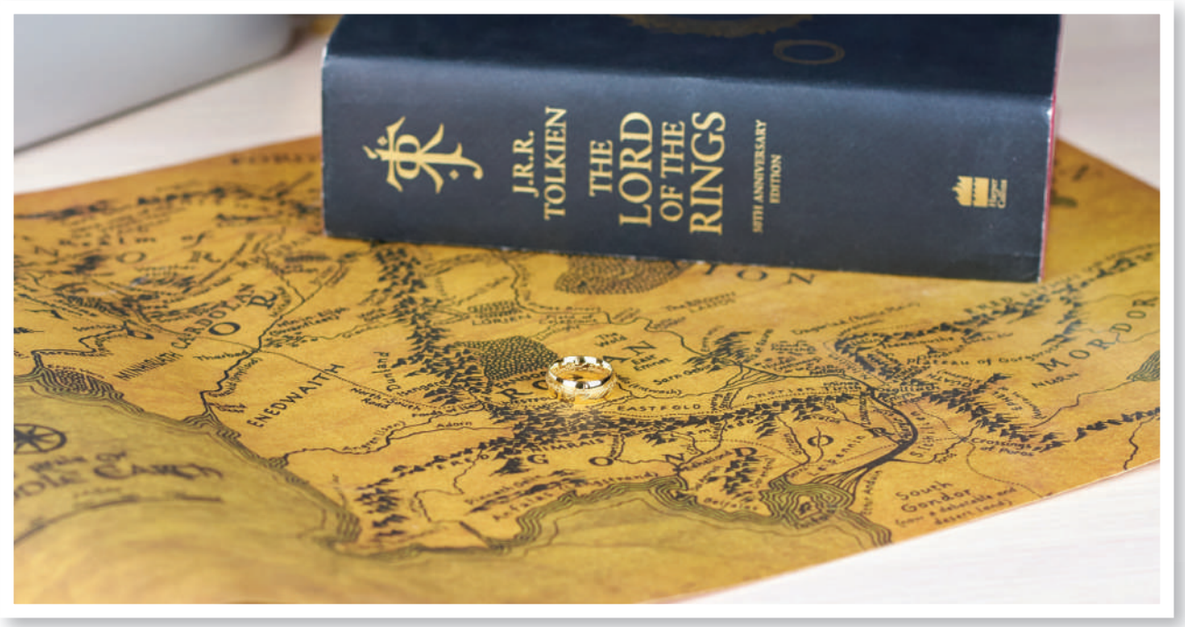

Bilindiği üzere, 1990’ların sonu ve 2000’lerin başı, Hollywood sinemasının görsel efekt bakımından kendisini geliştirdiği, dolayısıyla oldukça cüretkar şekilde fantastik evren/dünya tasarımlarını beyazperdeye aktarmaktan geri durmadığı bir dönemdi. 2000’lerin ilk on yılı, *Harry Potter, Karayip Korsanları* yahut *Yüzüklerin Efendisi* gibi filmlerin zuhur ettiği ve seyir kültürünü şekillendirdiği bir dönemdi. Peter Jackson’ın Oscar ödüllü *Yüzüklerin Efendisi* üçlemesi, üstünden geçen zamana rağmen halen güncelliğini ve etkisini sürdürmekte. Ana üçlemenin üstünden geçen on yılın ardından Jackson, bir “prequel” üçlemesiyle yani *Hobbit* filmleriyle seyircinin karşısına çıktı ve bu sayede Tolkien’in *Hobbit* romanı, dünya çapında yeniden gündeme geldi, popülarite kazandı. Ancak bu, *Hobbit* romanının ilk film uyarlaması değildi. 1977 yılında, Arthur Rankin Jr. ve Jules Bass tarafından yönetilen bir Amerikan çizgi film uyarlaması, ilk kez bu eseri görsel bir anlatıma büründürmüştü.

Jackson’ın üçlemesi *Hobbit* romanını, toplamda dokuz saate yakın süren üç filme yayarak anlatırken; Rankin ve Bass, aynı hikayeyi yetmiz sekiz dakikaya sığdırarak daha konsantre bir anlatı sunmuştu. İki uyarlama arasındaki anlatım hızı ve üslubuna dayalı farklara rağmen, Tolkien’in kurduğu dünyayı görselleştirme konusunda, Peter Jackson, öncül bir örnek olarak Rankin ve Bass’ın uyarlamasından istifade etmişe benziyor. Çizgi film, kendi imkanları içerisinde başarılı da olsa, Jackson’ın canlı aksiyon uyarlaması kadar şaşaalı ve muhatabında haz uyandıran yüksek bütçeli görsel şölenlerle süslü bir anlatı sunmuyor.

Daha mütevazı, hikayenin çocuksu ve masalsı yanına odaklanan bir uyarlama...

Belki de *Hobbit* romanının bir "çocuk edebiyatı" kategorisi ürünü olduğu yönünde -tartışmaya açık- bir ön kabulle hareket eden bir uyarlama olması sebebiyle Jackson gibi yetişkinleri izleyici kitlesine dahil etme kaygısı gütmüyor, tam aksine çocuk kitleyi gözeterek daha temkinli ve sempatik bir anlatı sunmaya gayret ediyor, söz gelimi Beş Ordunun Savaşı'nı aşikar şekilde göstermiyor.

Akıllara neden *Hobbit*'in ilk uyarlamasının canlı aksiyon filmi değil de bir çizgi film olduğu sorusu bu noktada kaçınılmaz olarak geliyor. Sebep sadece, bir "çocuk kitabı" ön kabulünün, projeyi tasarlayanları doğrudan bir çizgi film uyarlaması fikrine kanalize edişi mi yoksa 70'li yılların imkanlarının bu fantastik dünyayı dört başı mamur şekilde canlı aksiyon filmine uyarlayacak teknik ve görsel imkanlara sahip olmayışı mı? Elbette ki bunun cevabını bilmek pek mümkün değil. Ancak her iki uyarlamanın da ayrı çeşnilerle aynı hikayeyi sunuyor olması, Tolkien-severler açısından bir kazanım olarak değerlendirilmeli.

Her iki film uyarlaması da seyirciye aktardığı sergüzeşti bir üst kurmaca çerçevesine oturtuyor ve böylece her ikisini izlerken de Shire'da yaşayan Hobbitköylü Bilbo Baggins'in kaleme almakta bulunduğu hatırât yahut seyahatnâmenin yani "*Ordaydık ve Şimdi Buradayız*"ın sayfaları arasında dolaşıyoruz. Her ne kadar Tolkien'in *Hobbit* romanı doğrudan Bilbo'nun ağzından kaleme alınmamışsa da hem canlı aksiyon üçlemesinin hem de çizgi filmin bu tekniğe müracaatına ilham kaynağı olan unsurlar, muhtemelen Tolkien'in romanındaki şu cümlede gizli: "Birkaç yıl sonra bir güz akşamı Bilbo çalışma odasında oturmuş, anılarını yazıyordu ki bunlara "Oradaydık ve Şimdi Buradayız, Bir Hobbit'in Tatili" adını vermeyi düşünüyordu."

Çizgi filmde de kullanılan bu anlatım tekniği vasıtasıyla Jackson'ın üçlemesinde, hikaye daha girizgâhında ustaca bir hamleyle ana üçlemeye; Yüzüklerin Efendisi'ne bağlanıyor ve bu sergüzeşti, Bilbo'nun Frodo okusun diye kaleme aldığını seyirciye sezdiriyor. Bu üstkurmaca oyunu, hikayeyi açık şekilde besliyor elbette. Zira Tolkien'in Shire'da meskun hobbit halkını kurarken, onları neşeli, çocuksu ve eğlenceye düşkün ancak bununla beraber fiziki bakımdan korumasız ve dış tehditlere karşı tedbirli bu sebeple içe kapanık, dış dünya ile irtibatı sınırlı bir toplum olarak tasarladığı aşikâr.

Bu sebeple karşısına çıkan Gandalf ve beraberindeki on üç cücenin yardım talebiyle Shire'dan ayrılıp Erebor'a doğru yola koyulan Bilbo'nun yolculuğu bir hobbitin başına gelebilecek en "unexpected" hadisedir ve muhtemelen bu seyahati içeren mezkur kurgusal seyahatname de hem henüz daha Mordor'a uzanan uzun yolculuğa çıkmamış olan Frodo için hem de bütün bir Hobbitköy ahalisi için oldukça sıradışı unsurlarla süslü olsa gerektir.

Zira, Jackson uyarlamasında, daha Bilbo eserini kaleme alırken yazdığı ilk satırlarda, Erebor'un ejderha Smaug tarafından işgalini ve cücelerin anavatanlarını terk edişlerini anlattığı cümlelerin hemen ardından yaşadığı yeri yani Shire'ı kast ederek şöyle söyler: "Çok uzaklarda, dünyanın bir başka köşesinde ejderhalar sadece bir hayal ürünüydü." Bilbo'nun bu cümleleri henüz daha turizm kavramını keşfetmemiş ve öteki toplumların başkalıklarına karşı bağışıklık kazanmamış, aşinalık kazanmamış olan modern öncesi toplumları akla getiriveriyor doğrusu.

Bir Hobbit Seyahatnâmesi: “Oradaydık ve Şimdi Buradayız”

Nesiller boyu yaşadığı şehrin, kasaba yahut köyün dışına çıkmamış modern öncesi dönem insanları için, yaşanılan yerin sınırlarını aşmak, sadece istisnalarla mümkün hale gelebilmiş olsa gerek. Sefere çıkan askerler, dini bir vecibeyi yerine getirmek üzere yola revan olan hacılar yahut ticaret güzergahını takip eden kafilelerdeki tüccarlar, herhalde bir de her toplumdan nadiren çıkan maceraperest seyyahlar... Evliya Çelebi’nin, İbn Battuta’nın yahut Marco Polo’nun, bir seyahat dönüşü vatanlarına taşıdığı hikayeler, dış dünyanın; korunmuş yerleşim yerlerine ancak birer hayal olarak sızabildiği nadir imkanlar olarak ilgi çekicidirler.

Bütün bu insanlığa mâl olmuş seyahatnameler yahut sözlü seyahat anlatıları, bir dış dünyadan haberdar olma kanalı olarak, içerdikleri “unexpected” yolculuklar ve sıradışı, aşinası olunmayan unsurlarla, toprağını terk etmeyen bir kişide merak duygusunun verdiği hazzı kaçınılmaz olarak tetikleyecektir. Bu da elbette, yerleşik insanın, yaşadığı yerin dışındaki dünyayı, asla zihninde tam olarak aydınlatamamasını dolayısıyla “dışarı”ya yapılacak bir yolculuğu tekinsiz olarak görmesini beraberinde getirecektir. Elbette bu durum, geleneksel yerleşik toplumun kurmaca anlatılarını da etkileyecek ve masallarda yol arketipi, sıklıkla tekrarlanırken yolculuk da tekinsiz güzergahlara takılacak, anlatının gerilimi sıklıkla buralardan devşirilecektir. Sözü buraya getirmişken, aslında perimasalı (fairytale) kavramının perilerle ilgili bir hikaye anlatmaktan daha çok “tehlikeli âlemde ya da onun gölgelerinde *maceraya* çıkan insanlarla ilgili” olduğunu söyleyen Tolkien’e hak vermemek elde değil.

Zira modern masalların yazarı Tolkien, hem *Hobbit*’te hem de *Yüzüklerin Efendisi*’nde, “perimasalı” kavramına getirdiği tanımla uyumlu şekilde, olay örgüsünün temeline meşakkatli birer yol hikayesi koyuyor. Bu sebeple, *“beklenmedik yolculuk”*un, reel dünyadaki çağrışımlarından biri olarak modern öncesi toplumların seyahatnamelerini anımsamak, bütün bir Hobbit hikayesinin kurgusal bir yolcu olan Bilbo tarafından kaleme alınmış kurgusal bir seyahatname olduğunu düşünebilme imkanına kapı aralayacağından, sinematik anlatıda içkin bulunan bu meta-fiction oyunu, hikayenin çağrışım alanını genişletecektir. Bu sebeple Rankin ve Bass’ın uyarlamasının finalinde Gandalf’ın Bilbo’ya verdiği şu nasihat manidardır:

“Sen çok iyi birisin Bay Baggins. Ve seni gerçekten seviyorum. Lakin şu vahşi dünyada olanlar için miniciksin. Evet, eve döneceksin, yüzüğünü hatıra için şöminenin üstüne koyacak, hikayeni yazacaksın...”